

8 том

Алкей Маргулан

Труды
по культуре письменности
казахского народа

Қазақ этнографиясының кітапханасы

Марғұлан Ә.Х.

**Тарихи дәуірдегі қазақ
тайпаларының жазу мәдениеті**

2-ші басылым, толықтырылған

Астана
«Алтын кітап»
2007

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
М-25

Кітапхана 2005 ж. негізделген.

Редакция алқасы:

Арын Е.М., Смағұлов О.С., Әжіғали С.Е.,
Шалекенов У.Х., Төлеубаев Ә.Т.,
Артықбаев Ж.О. (жауапты редактор),

Пікір білдірушілер:

Сейдімбек А.С., Шаханова Н.Ж.

Марғұлан Ә.Х.

М-25 Қазақ халқының жазу мәдениеті бойынша еңбектері. 2-ші бас. толық. – Астана: «Алтын кітап», 2007, – (Қазақ этнографиясының кітапханасы), 8-ші том. – 264 б.

ISBN 9965-869-09-X

«Қазақ этнографиясының кітапханасы» басылымының бұл томына академик Ә.Х. Марғұланның қазақ халқының, тайпаларының жалпы мәдениетіне, этнографиясына оның ішінде жазу мәдениетіне байланысты еңбектері ұсынылған. Сонымен қатар бүгінге дейін жарық көрмеген қазақ тайпаларының жазу мәдениетіне арналған қолжазбасы дайындалды. Кітап маман тарихшылар мен филологтарға, оқытушыларға, аспиранттарға, студенттерге және қазақ халқының мәдениетіне қызығушылық танытатын барша оқырман қауымға арналған.

ББК 63.3 (5 Каз)

Бірінші басылым 2005 ж. жарық көрген.

М $\frac{0503020905}{00(05)-07}$

ISBN 9965-869-09-X

© Мұқанов С.Н., Күзембаев Н.Е.,
комментарилер, 2005

© Артықбаев Ж.О., мақаласы, 2005

© С. Торайғыров ат. ПМУ, 2005

© «Алтын кітап», безендіру, 2007

Библиотека казахской этнографии

Маргулан А.Х.

**Труды по культуре письменности
казахского народа**

2-е издание, дополненное

Астана
«Алтын кітап»
2007

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
М-25

Библиотека основана в 2005 г.

Редакционная коллегия:

Арын Е.М., М.К., Исмагулов О.И., Ажигали С.Е.,
Шалекенов У.Х., Толеубаев А.Т.,
Артыкбаев Ж.О. (ответственный редактор),

Рецензенты:

Сейдимбек А.С., Шаханова Н.Ж.

Маргулан А.Х.

М-25 Труды по культуре письменности казахского народа. 2-е изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007, – (Библиотека казахской этнографии), Т. 8. – 264 с.

ISBN 9965-869-09-X

В очередном томе «Библиотеки казахской этнографии» публикуются труды академика А.Х. Маргулана по культуре и этнографии казахского народа, в том числе по письменности казахов. Впервые в печати публикуется рукопись, посвященная культуре письменности казахских племен населявших территорию Казахстана в историческую эпоху. Книга предназначена для специалистов историков и филологов, преподавателей, аспирантов, студентов и всех интересующихся культурой казахского народа.

ББК 63.3 (5 Каз)

1-ое издание вышло в 2005 г.

М 0503020905
00(05)-07

ISBN 9965-869-09-X

© Муканов С.Н., Кузембаев Н.Е.,
и комментарии, 2005
© Артыкбаев Ж.О., статья, 2005
© ПГУ им. С. Торайгырова, 2005
© «Алтын кітап», оформление, 2007

ПЕТРОГЛИФЫ С ТОТЕМОМ ВОЛКА ТОТЕМ ПЛЕМЕНИ ШАПЫРАШТЫ¹

К древнейшим памятникам искусства относятся наскальные гравюры, встречающиеся по всей территории Казахстана: в горах Улутау, Каратау, Хантау, Бетпак-дала, в долинах рек Буланты, Блеуты, Сары-су (Теректы), в горах Баян-Аула, Каркаралы, Северного Прибалхашья, Чингизтау, Алтая, Тарбагатая, Западного и Восточного Алтая, на Мангышлаке. Среди этой группы памятников уникальным являются величественные гравюры эпохи палеолита, расположенные в горах Центрального Казахстана на гранитных скалах Теректы, Тесик-Таса, Баян-Аула, Саяка и Мангышлака. Большой выразительностью отличаются скальные гравюры микролитической культуры неолита, встречающиеся в горах Улутау, Баян-Аула, Каркаралы, Северного Прибалхашья и Тарбагатая. Более распространены скальные гравюры бронзового века. Удивительно то, как древние художники создавали грандиозные картинные галереи под открытым небом. Поражает мастерство художников, которые творили буквально прикованными к труднодоступным скалам. Древние творцы, по всей видимости, хорошо знали особенности горных пород. Творения древних художников сравнимы с поэтическими мифами и являются своеобразным проявлением мироощущения, мировосприятия древнего человека, населявшего территорию Казахстана.

¹ Сб. Мир казаха./ Сост. Е.М. Арын, Д.А. Маргулан, Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Ак. Алкея Маргулана, 1997.

Материалом для нанесения гравюры служили гранит, порфир, диорит, песчаник, сланец-филлит. Техника выполнения включала три способа: точечная выбивка, прочерчивание и скальная живопись.

Монументальная наскальная картина, изображающая первобытного быка, опоясанного красной нитью. Эта картина находится в гроте Тесик-тас Шетского района в Каркаралинской степи, выполнена она тремя указанными способами. Впервые эта гравюра была исследована автором в сороковых годах. Относительно ее происхождения ученые склонны предполагать, что она создана в «эпоху мамонтового фаунистического комплекса»[1]. Исследования обширных степей Сары-Арки приводят к выводу о том, что скальная гравюра и живопись в этом регионе «сопутствуют друг другу и «связаны с творческой деятельностью групп: граверов и живописцев»[2].

Скальные гравюры на территории Казахстана представляют собой величайшее сокровище, оставленное нашими пращурами, и служат первоисточником в изучении истории прошлого. Поражает необычайная распространенность гравюр на территории Казахстана, мастерство выполнения и сюжетное богатство. В творениях древних художников мы встречаем изображение диких животных – кулана, сайги, антилопы, архара, марала, первобытного быка, бизона, барса, волка, пещерного льва (Теректы), диких лошадей. Животные показаны в движении, полны экспрессии. Удивительно, как древние мастера

могли передавать горделивую осанку двугорбых верблюдов, стройность скакунов, изящество оленей, сайги, пружинистую готовность к нападению, характерную для барса. Имеется серия гравюр, в которых животные изображены в состоянии покоя “Мир бытия” (Хан-тау), “Свет и тьма” (Хан-тау), “Картина мира” (Арпаузенъ), “Степная симфония” (Мангыстау). Особенно интересны гравюры, отражающие сцены охоты, борьбы животных, схватку бога с хищниками. На наскальных рисунках можно увидеть изображение пастбищ и рудников, зарисовки из жизни древних скотоводов и металлургов, кочевые караваны. Сюжеты некоторых гравюр с изображением кочевых караванов верблюдов и группы всадников на конях (Улытау, Буланты, Блеуты, Абралы) как бы иллюстрируют древние легенды казахов о Жел-Майе. Одна из гравюр Центрального Казахстана вызывает особое восхищение. На ней изображена культовая сцена – баксы в ритуальном танце перед жертвенными конями, фигуры небесных богов и танцующих людей (Желтау).

В серии гравюр отражены мифологические сюжеты, представления о прошлом. Большой культурный интерес представляют гравюры со сценами жертвоприношения и поклонения небесным светилам – “Небесное божество”, “Солнцеликое божество” (Центральный Казахстан, Батпаксу, Тамгалы); “Солярное божество” (урочище Тамгалы, горы Кулжабасы); “Солярное божество, стоящее на быке” (Тамгалы); “Солярные боги” (Джунгарский Алатау); “Умай”

– женское божество гунно-тюркского времени (Балькуль); покровитель стад, – “Бог скота» (горы Хантау); покровитель коров – “Много-рукое божество” (Тамгалы), по сюжету соответствующее казахской легенде – ”Зенгы-ата”; “Ойсыл-кара” – покровитель верблюдов (Каратау), время гуннов, изображение точно передает рельеф бляхи из Ноин-Ула; “Великая жрица, охраняющая стадо” (Хантау); “Астральные мифы” (Батпаксу); “Колдун (баксы), усыпляющий диких зверей” (Хантау); “Жезтырнак” – монстр (Хантау, Чингизтау).

Исключительную ценность представляют также гравюры, на которых изображены повозки и колесницы, составлявшие один из самых характерных атрибутов жизни племен (саков, кыпчаков, уйгуров) в более поздние периоды истории. Петроглифы с изображением колесницы изучены в горах Улытау, Каратау, Хантау, Кепельтау (к северу от Балхаша), Тарбагатай, в урочище Тамгалы в Джунгарском Алатау, гравюра с изображением повозки с упряжкой верблюда находится в долине Буланты, ниже рудника Байконур. Подобные гравюры с изображением повозок (кюйме) встречаются преимущественно на территории Казахстана и Монголии.

Особую значимость имеют петроглифы, где перед нами предстают конные воины с копьями, на конце которых развеваются знамена с изображением волчьего тотема. Начало зарождения этой традиции восходит к гуннскому времени. Петроглифы с подобным сюжетом встречаются в горах Алтая, Тарбагатай, Семиречья. В горах

Джунгарского Алатау (Тамгалы), Кулжабасы, Анракай (Тамгалы), Хантау и Курдая.

Волк – один из сильнейших тотемов тюрко-монголов, олицетворяющий могущество и власть, охраняющий землю и пастбища. Легенды о значении волка, как защитника и покровителя людей в период бедствий, широко распространены среди тюркских племен, начиная со времени саков, гуннов, усуней. Древний человек делает волка своим тотемом, ибо в его представлении волк – наиболее сильное, агрессивное и опасное существо, у которого следует искать покровителя и которого желательно видеть своим предком. С точки зрения своих физических качеств, именно волк становится искомым объектом родового фетиша. Ориентация на волка представляет собой особое значение на степных просторах Казахстана. Культ волка впервые отмечается у скифов-саков. Сакские племена, населявшие низовье Сырдарьи и Приаралье, в честь волчьего тотема ежегодно устраивали конно-спортивные празднества, участники которых были в волчьих масках и волчьих шкурах [36]. Традиции эти сохранялись у тюрко-монгольских племен до наших дней. У казахов, туркмен, кыргызов эти игры существуют под названием “кок-бор” (как-бар) – серый волк. Один из вариантов конного спорта “серый волк” у казахов носит название “кыз-бор” – “девушка-волк” – модификация древнесакской традиции игр в волчьих масках и волчьих шкурах [4].

Древние предания гуннов, усуней и тюрков нашли отражение в китайских источниках вре-

мен правлении династий Чжоу, Хань, Вэй и Тан. Так, по древней легенде, у хунского правителя Шаньюя родились две дочери чрезвычайной красоты. Вельможи считали их богинями. Отец вопрошал: можно ли таких дочерей выдать за людей? Я предоставляю их Небу (Тенгри). Он поселил своих дочерей в тереме, в необитаемом месте к северу от столицы (Талас – авт.) и молил Небо принять их. По истечении трех лет мать пожелала вернуть их, но отец не позволил, через год после этого в тех местах появился волк, вырыл себе нору и стал день и ночь стеречь терем. Младшая из дочерей решила, что это счастливое предзнаменование. Она сошла к волку, вышла замуж и родила сына. Потомство их размножилось и составило государство [5].

В легенде о происхождении усуней рассказывается о том, что усуньский правитель имел обширные владения на западных хунских пределах. Однажды владетель был убит в сражении, а гуньмо – усуньский правитель, только что родившийся, был брошен в поле. Птицы склевывали насекомых с его тела; волчица приходила кормить его своим молоком. Гуннский Шаньюй изумился, счел его духом, поэтому его взял к себе и воспитал. Когда же Гуньмо подрос, то Шаньюй сделал его предводителем войска. Гуньмо героически отличился в походах, и Шаньюй возвратил ему владения его отца. Гуньмо сделался сильнейшим правителем, имел опытное в сражениях войско. Гунны считали Гуньмо, вскормленного волком, духом и особенно не тревожили его. Очевидна ориентация

этих легендарных мотивов на представление о происхождении усуней от великого волчьего тотема [6].

Еще в одной китайской летописи отмечено, что и тюрки происходят из рода хуннов. Так, во время одной из грандиозных битв тюрки были истреблены, остался один десятилетний мальчик, которого волчица кормила мясом. Враг заметил это и хотел убить их. Волчица с мальчиком укрылись в стране на восток от западного моря (Аральского), в центральном уезде Алтайских гор. Здесь были пещеры и равнины, окруженные со всех сторон недоступными высокими горами. В этих местах беглецы укрылись, и волчица родила от подростка 10 сыновей. Потомки размножились и впоследствии образовали 10 племен (он ок). В их числе был знаменитый род Ашина (Шене-волк). Ашина – человек с великими способностями – был признан государем, который “над воротами своего местопребывания выставил знамя с волчьей головой – в воспоминание своего происхождения” [7].

О значении волчьего тотема для тюрков отмечено в китайской летописи “Тан-шу” и в других источниках. Тюркский каган носил роскошный головной убор и знамена с золотой волчьей головой. Знамена с золотой волчьей головой; были также у тюргешей и карлуков (VI-VIII вв.). Хан, гордясь своей силой, выставил войско, подвел ... поклониться волчьему знамени” [8]. Этим знаменем пользовались предводители и знаменитые воины. Золотое знамя с волчьей головой они прикрепляли к острому концу длинного

копья, и голова волка вдохновляла дух воина к победе.

Уникальна гранитная стелла, найденная в Монголии, с изображением волчицы и фигурки мальчика под ее брюхом. По сюжету памятник относится к раннетюркскому времени (V-VI вв.) [9].

В связи с исследуемой темой огромный интерес вызывает находка из Беговата (1952 г.), — представляющая собой литую бронзовую статуэтку всадников на волке. Волк изображен в реалистической манере в галопирующей форме, на нем великан и мальчик. Статуэтка хранится в музее истории народов Узбекистана [10].

Мотивы поклонения волку как другу и покровителю человека прослеживаются на диско-видном медальоне из Центрального Казахстана, на другой стороне медальона — скульптура кентавра (человек-лошадь), стреляющего из лука. По сюжету памятник относится к творениям древних кыпчаков (VI-IX вв.), хранится в архиве А.И. Шренка в МАЭ.

В известной легенде “Огуз-наме” изображен волк-проводник, показывающий дорогу Огуз хану в трудные моменты его путешествия. Сюжет большого каравана изображен на наскальных гравюрах, находящихся в прибрежных скалах реки Буланты Жезказганской области. Во главе каравана бежит огромный волк, за ним жеребец со всадником, позади вереница верблюдов. В “Огуз-наме” есть сообщение о походе Огуз хана и Башкирию против Ит-Барака. Воз-

можно, булантинские гравюры иллюстрируют подобные этические сюжеты.

Изображения волка как сильнейшего тотема часто встречаются в древних произведениях искусства гуннов, огузов и кипчаков, они отражены в барельефах в виде золотых, бронзовых и деревянных украшений. Этот феномен освещен в исследованиях советских и зарубежных авторов на основе памятников Пазырыкских, Ноинулинских, Котандинских и Шибинских погребений, курганов Семиречья, Тянь-Шаня, Сырдарьи и Приаралья.

Необходимо отметить, что знамена с тотемом волка сохранились до наших дней в виде изображений наскальных гравюр росписей на стенах древних сооружений.

Большая серия наскальных гравюрах, где встречаются изображения с тотемом волка, находится в долине реки Чу, были в горах Курдайского хребта, в регионе, который в древности был в центре Западно-Тюркского каганата со столицей Суяба. В гравюрах Курдайского хребта предстают всадники-воины, вооруженные копьями, к которым прикреплены знамена с волчьим тотемом. Голова волка с заостренными ушами выполнена очень выразительно, как и подобает великому тотему, вдохновлявшему воина и битве. Древнетюркские мастера для изображения батальных сцен использовали гранит, на поверхности которого гравюры выглядели выпукло и впечатляюще (горы Хантау, Каратау и Каркаралы) [11].

Обширная серия наскальных гравюр, сюжет которых сходен с сюжетом курдайских гравюр,

обнаружена в горах Джунгарского Алатау, в верховьях реки Каратал. находка этой интересной серии гравюр Семиречья принадлежит исследователю А.Н. Марьяшеву [12].

Наряду с петроглифами, непреходящее значение для исторической науки, истории культуры и искусства представляют стенные росписи с изображением знамени с волчьей головой и относящиеся к произведениям мастеров Западно-Тюркского каганата. Большое число росписей обнаружено при раскопке городов VI-VIII вв. Сюжетное построение росписей очень близко или повторяет сюжеты наскальных рисунков Семиречья.

Уникальна и чудесна роспись на стене древнего мавзолея Жубан-Ана (VIII-IX вв.), находящегося в долине реки Сарысу. Он построен из жженого кирпича в форме “дын” (пирамида) и по структуре весьма сходен с мавзолеем Козы-Корпеша и Баян-сулу на р. Аягуз и Домбаул. Этот чудом сохранившийся мавзолей был частью разрушенного старинного города Юанж, который упоминается на карте Махмуда Кашгари, севернее озера Балхаш и у Рашид-ад-дина, на реке Сарысу, недалеко от гор Орта к (Ортау) [13].

Мавзолей Жубан-Ана кратко описан Чоканом Валихановым, который отмечает, что на нем много “жалау” – знамен, как свидетельство общественного положения погребенного (III, 232-233). Особую ценность представляет роспись на восточной наружной стене, где изображен лук со стрелой и волчьим тотемом.

Роспись подобного типа обнаружена на стенах городища Пенджикент. Характерно, что композиция росписи почти повторяет наскальные гравюры Семиречья: всадники, вооруженные длинными копьями со знаменем, на котором изображен волчий тотем.

Огромный научный интерес для изучения истории Тюркского каганата представляют знамена. Которых всего найдено 15, где цветными красками художественно выполнена голова с заостренными ушами. Эти находки имеют прямую связь гравюрами Семиречья.

Миниатюрные варианты росписей с изображением знамени с волчьим тотемом встречаются часто. На них мы останавливаться не будем. К одной самых ранних гравюр относится роспись найденная в гробнице Ханьского времени. Голова волка передана в миниатюрной и незатейливой форме и отличается от изображений на тюркских знаменах более простой формой. Памятник датируется временем гуннов, возможно, ранним периодом истории гуннов. Подобный (похожий) рисунок высечен на скалах Енисея, на нем изображен кыргызский воин на коне с копьем, от которого вниз свисает изображение знамени с волчьими головами. Памятник относится к VII в. н.э., свидетельствует о существовании у киргизов традиции, восходящей к гуннам [14].

Большая серия наскальных гравюр с изображением наконечников стрел и волчьей головы обнаружена экспедицией Каракалпакского филиала Академии наук Узбекской ССР на уступе, на территории Казахстана и Каракалпакии.

Масштаб гравюр наконечников стрел, нанесенный на одной площади, занимает длину 900 м, ширину 600 м. Среди элементов гравюры фигура, на голове которой волчьи уши. Характерно, что на концах ушей также выгравированы острые наконечники стрел [15].

Распространенность изображений волка – свидетельств могущества и почитания среди древних племен тотема волка. Почитание тотема волка дошло вплоть до наших дней у казахов племени Шапрашты Старшего жуза, традиционно сохранивших некоторые обычаи древних гуннов. В этническом отношении шапрашты являются потомками семиреченских гуннов, еще конкретнее – их происхождение восходит к гунскому племени Икей (икюи), у казахов сохранившегося под именем екей [16]. Знаменитый казахский акын Суюнбай (XIX в.) и великий Жамбыл происходят из рода екей. При встрече с кыргызским манапом Умбетали Суюнбай представил себя:

Екей деген ел едім
Сүйінбай деген мен едім
Я из племени Екей
Акын Суюнбай [17].

Из рода екей вышли не только Жамбыл и Суюнбай, он славен тем, что среди екейцев много талантливых людей - акынов, зергеров (мастеров), шаманов, баксы.

Культ волка на протяжении тысячелетий сопутствовал людям племени шапырашты, и вполне естественно, что некоторые традиции, связанные с этим культом, сохранились до на-

ших дней. Так, молодые женщины, желающие родить сына, едят волчьи печень и сердце. В качестве талисмана шапырашты привешивают к детской колыбели волчьи уши и лапки. В некоторых жилищах сохранились старинные кольца с волчьим знаменем. Так, по свидетельству Жамбыла, знамя с волчьей головой украшало копыя шапыраштинских богатырей Суранши и Бутубая. Он пел:

Ақ найзаның басына
Желекті ту байладым.
На остром конце копыя
Водрузил колыхающееся знамя [18].

Еще более выразительные строки принадлежат другу Жамбыла акыну Суюнбаю:

Бөрі басы ұраным
Бөрілі менің байрағым
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.
Волчья голова - мой боевой клич,
Волчье место - моя родина,
Когда водружается волчье знамя,
Тебя окрыляет боевой дух.

Анализируя изложенный материал, можно сделать следующие выводы. Искусство древнего человека представляет собой своеобразный поиск, первичную попытку освоения окружающей действительности на самых ранних стадиях общественного развития. Очевидна предельная общность человека и природы невыделенность человека из природы, окружающей его. Подобный уровень представлений оказываеся первоначальным даже по отношению к собственному

мифологическому мышлению, поскольку в последнем предполагается достаточно развитое историческое понимание сущности рода, и объяснение действительности достигается путем обращения к исторической памяти. Петроглифы, анализируемые нами, явно относятся этапу развития человеческого общества, который может быть квалифицирован как предпосылочный по отношению к мифологическому. Если в мифе человек уже довольно четко выделяет себя из природной среды, то этап наскальных гравюр характеризуется невыделенностью себя из природы, и это находит свое выражение в уподоблении себя “зверям”, в тотемном стиле мышления, и в то же время самыми фундаментальными мифами оказываются те, в которых происхождение людей и животных изображается в рамках тотемистических представлений. Так, в нашем случае образ волка предстает архетипом, т.е. коллективным подсознательным мифоподобным символом.

Литература

1. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Алма-Ата, 1979. С. 13.
2. Там же. С. 13.
3. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, ч. 1. С. 888.
4. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. С. 481, табл. XIV, рис. 3.
5. Геродот. История, 4. С. 46.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М., 1950, 1. С. 41.

7. Кыз-боры - "волк-дева". Конные игры в Киргизской степи. Всемирная иллюстрация, 1875, N. 354; Потапов Л.П. Волк в старинных поверьях и приметах узбеков, //КСИЭ, XXX, М., 1958. С. 137-138.

8. Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 1. С. 214-215.

9. Кляшторный С.Г., Левшиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Вып. X, М., 1971. С. 121-146.

10. Рутковская Л.М. Бронзовая статуэтка из Беговата.//Советская Археология. 1968, № 1, С. 255-259.

11. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Табл. 57 (Умай), Табл. 59.

12. Марьяшев А.Н., Ермолаева А.С., Мотов Ю.А. Новые петроглифы урочища тамгалы (Джунгарский Алатау).

13. Огуз-Наме. Стамбул, 1972, С. 17, 81.

14. По следам древней культуры. М., 1951. С. 220.

15. Милавский А., Ниязатов Вил. Еще одна тайна пустыни.//Советская культура. 1981. № 67, 21 августа.

16. Екей ру аты шапырашты. Уш гасыр жырлайды (песни трех столетии). Алма-Ата, 1965, С. 180.

17. Там же. С. 183.

18. Айтыс. Алматы. 1964. С. 216.

ДРЕВНИЕ КАРАВАННЫЕ ПУТИ ЧЕРЕЗ ПУСТЫНЮ БЕТПАК-ДАЛА²

Перед человеком, идущим на север от р. Чу, предстает необитаемая пустыня, тянущаяся на сотни километров. Пустыня эта перемеживается невысокими поперечными холмами, обширными солонцами, широкими глинистыми равнинами, изредка встречаются кусты баялыша, такова картина Бетпак-далы,

Величавая суровая природа этой пустыни наводит на мысль о том, что Бетпак-дала, овеванная историческими преданиями, самая интересная и загадочная пустыня Казахстана, ее можно сравнить со знаменитыми пустынями Центральной Азии (Гоби, Алашань, Цайдам). На протяжении веков эта пустыня была символом необитаемой природы и наводила страх отсутствием воды. Поэтому ей дано название “Бетпак-дала” – “Проклятая (неукротимая) степь”.

Животворное, жизненно важное значение для караванов, шедших через Бетпак-далу, имели оазисы этой пустыни. Среди оазисов самым замечательным является обширный песчаный массив, известный под названием Джеты-конур, расположенный в северо-западной части Бетпак-далы. В физико-географическом отношении – это огромная песчаная гряда, вытянутая с севера на юг, имеющая общую протяженность около 160 км. Для караванов, циркулировавших между Кимакскими степями и сырдарьинскими

² Сб. Мир казаха. / Сост. Е.М. Арын, Д.А. Маргулан Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Ак. Алкея Маргулана, 1997.

городами, оазис Джеты-конур служил местом отдыха и привалов.

Историко-географическими обследованиями установлено, что пустыню Бетпак-дала в прошлом пересекало несколько магистральных дорог с юга на север, следы которых в виде тропинок, заброшенных колодцев, надгробных памятников и дорожных знаков – омака, сохранились вплоть до наших дней [1]. Основываясь на данных арабских и персидских источников, еще академик Бартольд указал, что “из области ислама было два пути в Степь, на северо-восток: один из низовьев Сырдарьи, другой – от Таласа (ныне Тараз); оба пути вели в область народа кимаков, центром которой была местность к северу Иртыша” [2].

Самая восточная из этих дорог в раннее [3] средневековье соединяла культурные оазисы долин рек Талас и Чу (гг. Кулан и Талас) с кочевьями и поселениями кимаков на Иртыше и Прииртышских степях, а в более позднее время – с городами Западной Сибири. Дорога пролегла от среднего течения р. Чу (район Коктерека) на север и северо-восток, прорезая пустыню Бетпак-дала в ее самой широкой части, и направляясь через горы Жамбыл, Кайыптын-кызылжартасы, Болаттау к верховьям реки Сары-су (ст. Жанарка), оттуда долиной р. Нуры и Приишимскими степями вступала в низовья рек Ишим, Тобол и Иртыш. С середины XVIII в. этот караванный путь известен под названием Ханжол (Ханская дорога) [4], после того как по нему проезжал со своей дружиной Аблай-хан. По архивным

источникам, путешествие Аблая в Семиречье имело место в 1753 г. С этим событием связано также происхождение географического названия Хантау, у подножия которой проходит этот караванный путь.

В средние века дорога эта имела большое экономическое значение, поддерживая торговые связи городов долины рек Чу и Талас со степями Центрального Казахстана, а также и городами низовьев Ишима, Тобола и Иртыша. По ней с юга приходили многочисленные караваны, направляющиеся на Ирбитские, Петропавловские и Тюменские ярмарки, где происходила оживленная торговля как восточными, так и русскими промышленными товарами. В виде отголоска этой торговой связи у казахов сохранилась поговорка “Ирбит шапкан бай” – т.е. “богач, получивший монополию торговли на Ирбитской ярмарке”.

Со второй половины XIX в. этот караванный тракт еще более оживляется, по нему циркулируют бесчисленные караваны, направлявшиеся на степные ярмарки, периодически устраиваемые в Куянде, Акмолинске, Атбасаре, Петропавловске, а также в Аулие-Ата (ныне Тараз) и Пишпек (Бишкек),

Во время перекочевок или крупных ярмарок по этой же дороге прогоняли многочисленные стада овец, крупного рогатого скота и табуны лошадей. В топографическом отношении Ханская дорога вообще имеет некоторое преимущество по сравнению с другими караванными дорогами, проходившими через пустыню Бетпак-дала. На

всем протяжении этой дороги почти не было недостатка в грунтовой воде, через 25-30 км караваны могли найти источники неплохой воды.

Вдоль дороги имеются места с довольно сносным подножным кормом, наличие которого имело существенное значение для подкрепления караванных животных, утомленных после продолжительного пути. Наиболее известные из этих урочищ, служивших местами привалов и вечерних бивуаков для караванов: Сары-булак-Шойбеке, Ак-мандай, Сары-тама, Кайптың-қызылжартасы, Кенг-кыяк, Садак-куйген, Килы-кожа, Болаттау, Особенно богаты источниками грунтовых вод и подножным кормом долины Болаттау, составляющие северную окраину Бетпак-далы. Перед вступлением в центральную часть Бетпак-далы караваны, следующие с севера на юг, делали продолжительную остановку, чтобы набраться сил и подготовиться к переходу через пустыню.

Южные маршруты Ханской дороги проходят по наиболее удобным местам Бетпак-далы, окаймленной горными хребтами Жамбылтау, Шагырлы и Байкара, которые отделяют Голодную степь от Чуйской долины. На протяжении 100-120 км, т.е. от Сары-булака до Сары-тама, дорога идет горными долинами с пресными источниками, поэтому переход через эту часть Бетпак-далы не представлял больших затруднений. От Жамбылтау (Ключ Науша) дорога направляется на северо-запад и пересекает ряд небольших холмов с поперечными оврагами, иногда солонцами. Почти на всем протяжении

дороги грунт глинисто-щебнистый, местами покрыт галькой. И чем ближе подходит дорога к складчатым возвышенностям Центрального Казахстана, тем выше поднимаются холмы и достигают своей наибольшей высоты в районе Болаттау, где кончаются северные границы Бетпак-далы. С вершины Болаттау открывается великолепная панорама на дальние синеющие горы водораздела Моинты и Сары-су, и человек, утомленный долгой дорогой по Бетпак-дале, вступает в другой мир. Он может отдохнуть возле чудесного источника Каска-булак, расположенного у северо-западного подножия горы Болаттау.

В районе Болаттау Ханскую дорогу пересекает другая большая караванная дорога, идущая от каратауских городов (древний Кумкент, Чулак-курган) в Каркаралинские степи и далее на Иртыш. Она известна в литературе под названием Каркаралинская дорога [5]. Этот путь пролегал от нынешнего Чулак-кургана в северо-восточном направлении по маршруту: Кызыл-жайма (брод на р. Чу), Клы, Шекпен-калган, Тос-булак, Токум-тыккан, Бесбакыр, Болаттау. От Болаттау дорога направлялась к верховьям рек Жамчи и Токраун, минуя долины рек Моинты и Мукур, отсюда Каркаралинскими степями подходила сначала к Каменной мечети или Колбасунской башне, а затем к Туз-кала (Ямышевская крепость) и Долон-карагай. В XVIII в. Каркаралинская дорога сыграла большое культурное и торговое значение [6], связывая Западную Сибирь (Иртыш) с городами Южного Казахстана

и Средней Азии. По ней шли шелковые и хлопчатобумажные ткани, вата и сушеные фрукты, легко сбываемые как в Степи, так и в городах Западной Сибири. В тридцатых годах прошлого века по этому тракту путешествовал отец Григория Николаевича Потанина, сопровождавший Кокандское посольство из Западной Сибири в Ташкент” [7].

Каркаралинская дорога – одна из самых протяженных дорог, пересекавших пустыню Бетпак-дала в ее северо-восточном направлении; эта дорога возникла в результате культурной и торговой связи обширной Каркаралинской степи и долины Иртыша с южными городами. Разумный и точно проложенный маршрут основан на многолетнем опыте скотоводов, пересекавших Бетпак-далу сотни раз, и свидетельствует об их умении ориентироваться среди голой и необъятной пустыни.

Дорога подходит к пустыне с ее северо-восточного конца, умышленно обходя Прибалхашские степи, которые по наличию воды и подножного корма беднее, чем участок от Болатгау до Шекпен-калгана (центральная часть Бетпак-далы). Топографический фон местностей почти такой же, как на линии Ханской дороги. В большинстве случаев это – всхолмленные равнины, перемежающиеся поперечными оврагами, обширными котловинами и имеющие общий скат к югу. По всей линии дороги грунт глинисто-солонцеватый, покрытый мелкой галькой. До колодцев Кыз-казгана (считая с севера на юг) дорога идет в юго-западном направлении,

минуя урочища Толеген и Бесбакыр. Достигнув урочища Кыз-казган, дорога сворачивает на запад, чтобы обойти обширный солонцовый лог Кок-ирюм, затем снова идет в юго-западном направлении и, минуя колодцы Токум-тыккан и Тосбулак, достигает урочища Шекпен-калган — последний источник воды в центральной части Бетпак-далы. Отсюда начинается мучительный и тяжелый переход по безводной, голой и глинистой пустыне, имеющей протяжение около 90 км, считая до самого берега р. Чу. Маршрут в южном направлении облегчается тем, что дорога все время идет на спуск, пересекая лишь ряд невысоких плоских холмов, обширных котловин и солонцов. От вершины холма Тантая дорога имеет более сильный скат к югу, постепенно спускаясь к южным оконечностям пустыни Бетпак-дала, и, минуя урочище Клы и мазар Кара-балы, она вступает в долину р. Чу. Маршрут от Шекпен-калгана до р. Чу считается одним из самых трудных переходов по пустыне Бетпак-дала. И преодоление этого безводного пространства в прошлом было большим достижением для участников каравана, не имевших никаких технических средств и находившихся в полной зависимости от стихии природы. Однако с прибытием в долину р. Чу для каравана заканчивается тяжелое испытание, так как долина здесь изобилует подножным кормом и пресной водой реки Чу [8]. Другие броды на реке Чу, известные под названием Текей и Кокмурын-той, по которым проходили более западные дороги Бетпакдалы, не обладали столь благоприятными условиями.

Наиболее важную ветвь восточных дорог, идущих от таласско-чуйских долин на север, представлял караванный путь, который начинался у древнего Таласа (ныне Тараз), затем шел на север и в районе Болатгау соединялся с другими двумя восточными дорогами, т.е. с Ханской и Каркаралинской. Это путь проходил по р. Талас и через древние поселения Окум и Кызыл-курган (на р. Чу), выходил на магистральные караванные пути.

Как свидетельствует само топографическое положение этой дороги, в древности она связывала богатую Таласскую долину одновременно с Каркаралинскими и Приишимскими степями и в то же время доходила своим северо-восточным концом до берегов Иртыша.

Другие караванные пути пролегали по центральной и западной части пустыни Бетпак-дала, которые известны в литературе один под названием Уванасский [9], другой, более западный, - Джеты-конурский, или Кендырлыкский [10]. Это древнейшие караванные пути, прорезавшие Бетпак-далу в меридиональном направлении и связывавшие южные города с обширными степями Центрального Казахстана, а также с низовьями рек Ишим, Тобол и Иртыш, где в VIII-X вв. находились поселения кимаков, а в средние века – обширные города Западной Сибири (Искер, Бечик-тура, Тюмень и др.) [11].

Исходными пунктами как для Уванасского, так и Джеты-конурского путей служили на юге гг. Отрар, Туркестан и Сузак. От Сузака обе дороги шли вместе и, достигнув брода Той-откель

(или Кокмурын-той) на р. Чу, расходились: одна дорога следовала в направлении к пескам Джеты-конур, другая (Уванасская) – прямо на север, к бассейнам рек Сары-су, Ишим и Нура, продолжаясь до низовьев р. Иртыш. При чем Уванасская дорога пролегла по самой центральной части Бетпак-далы и, пройдя через урочище Уванас, Борытескен, Сорбулак и Мыйкайнар, вступала в долину р. Сары-су, где, на месте нынешней станции Жана-арка, соединялась с восточной (Ханской) дорогой, идущей от долин р. Талас и верховьев р. Чу. Уванасская дорога была самым коротким маршрутом между югом и севером и могла обслуживать торговые караваны и перекочевки аулов только ранней весной или осенью, в остальное время переход по этой дороге был сопряжен с невероятными трудностями. Вследствие этого караваны предпочитали следовать, в большинстве случаев, по Джетыконурской дороге.

Самой тяжелой частью Уванасской дороги считался участок безводной пустыни, расположенный между долиной р. Чу и Сорбулаком, имеющий протяжение около 180 км. Рельеф этой мертвой пустыни представляет собой волнистую бесплодную равнину, лишенную всякого растительного покрова. Вода в колодцах Уванаса, Боры-тескена и Сорбулака была весьма соленая, и добывали ее с трудом на глубине 4-5 м. Кроме того, от Уванаса на север путь идет постоянно на подъем, пересекая обширные равнины и холмы. На этом пути сносный подножный корм и питьевую воду можно найти лишь после обширного

солонца Сорбулака, в урочище Жиделы-кудук.

Примечательно, что пресная вода источника Жиделы, расположенного в северной части Бетпак-далы, притягивала людей еще в древности, об этом говорят древние стоянки вокруг источника и многочисленные остатки кремневых орудий эпохи бронзы.

От Жиделы-кудука на север ландшафт принимает уже другой характер, унылая, мрачно-серая картина Бетпак-далы постепенно меняется и ближе к просторам Центрального Казахстана становится живописной. Начиная с Мыйкайнара, караваны больше не нуждаются ни в воде, ни в подножном корме. Следуя каменистыми холмами и равнинами, дорога идет прямо на север, к горам Мунглы и Кулы. В средние века эти горы служили одним из прекраснейших и обширных яйлаков, а в более позднее время здесь были сосредоточены зимовки казахов-таминцев. Идя пологими холмами, дорога спускается в долину р. Атасу и затем, следуя через р. Талды-манак, подходит к р. Сары-су, где сходится с восточной дорогой.

Пройдя через р. Сары-су в районе Жанаарка, Уванасский караванный путь сразу раздваивался: одна ветвь шла прямо на север и северо-восток и, пересекая волнистые холмы и равнины гор Эскене и богатую долину р. Нура, подходила к броду Ишима – Кара-откель, расположенному в 5 км выше нынешней Акмолы. Далее этот путь следовал в северо-восточном направлении и, прорезая обширные равнины и степи Ишим-Иртышского междуречья, доходил

до верховьев р. Силеты. Оттуда долиной этой реки обходил с северной стороны Силетинского озера и вступал в область древних кимаков, населявших низовья Иртыша. На этом древнем караванном пути были расположены некоторые земледельческие поселения и караван-сарай, сложенные из глины и кирпича, следы которых сохранились до наших дней в виде небольших развалин. В частности, их можно встретить в долинах рек Нура, Ишим и Силеты.

Другая ветвь Уванасской караванной дороги вела от реки Сары-су на север, к устью р. Нура, проходила рощей Кара-агач, затем берегом реки Кулан-утпес. Достигала древнего феодального замка Ботагай, расположенного в 40 км выше устья р. Нура.

От большой Уванасской дороги раньше отходило много побочных кочевых и караванных путей, которые вели к летним кочевьям отдельных племенных групп, кочевавших на огромном пространстве между долиной низовья р. Чу и оазисами бассейна р. Сары-су. Один из таких караванных путей начинался от Уванасской дороги на север, возле урочища Боры-тескен, а другой — у Сорбулака, и обе ветви, слившись в одну караванную дорогу в районе Сымтаса, направлялись к долине реки Коктас, где в середине века находились полуоседлые поселения жатаков. Дорога пролегла по центральной части Бетпак-далы, пересекая ряд волнистых холмов, равнин и солонцов и через урочища Сымтас, Балаконурдан, Коскудук вступала в долину р. Коктас, расположенную у северо-западной границы пустыни Бетпак-дала.

Окруженная со всех сторон безводной пустыней, долина р. Коктас с ее оазисами Карабидаик и Ольке играла большое значение в жизни скотоводов и служила одним из превосходных яйлаков, а также являлась местом оседания беднейшей части населения — жатаков. В средние века здесь существовали полуоседлые земледельческие поселения, снабженные целой оросительной, системой, а в более позднее время в оазисах Коктас были сосредоточены казахские зимовки алчин и тама, которые в то же время имели свое основное местопребывание в низовьях р. Чу и в северных предгорьях Каратау. По своему выгодному местоположению и благоприятным природным условиям долина р. Коктас в прошлом притягивала к себе не только большую массу кочевых скотоводов, но и служила стоянками.

Из дальних караванных путей, прорезавших пустыню Бетпак-дала в меридиональном направлении, большой популярностью пользовалась особенно Жеты-конурская, или Кендырлыкская дорога, поддерживающая торговые связи между югом и севером. Еще в конце прошлого века Герн отметил, что преимущественно этим, т.е. Жеты-конурским путем, следовали из Ташкента в Акмолинск караваны с товарами Средней Азии: шелковыми, полушелковыми и бумажными тканями, сушеными фруктами, коврами и т.д. [12].

На всем протяжении Джеты-конурской дороги, исключая маршрут от Чулак-эспе до Кендырлыка, караваны имели возможность найти сносную питьевую воду и подножный корм для

животных, благодаря чему караваны предпочитали следовать этой дорогой.

Следуя от Сузака к р. Чу и переправившись через нее у брода Той-откель, Жеты-конурский караванный путь направлялся к северо-западу и, миновав холмистые вершины Асказаннын-соры, достигал оазиса Чулак-эспе. Это единственное место, где можно было сделать привал, найти источник хорошей грунтовой воды и подножный корм для караванных животных.

На Чулак-эспе караваны останавливались обычно сравнительно надолго с целью подкрепить уставших животных. Дальше маршрут от Чулак-эспе до Кендырлыка проходит по самой безводной части Бетпак-далы и имеет протяжение около 120 км. Казалось бы, это совсем небольшое пространство, которое можно пройти за несколько часов. Но бывало, что переход от Чулак-эспе до Кендырлыка оканчивался трагически.

Для того, чтобы благополучно пройти этот тяжелый маршрут, путешественники запасали необходимое количество воды в емких бурдюках и двигались обычно в удобное время, суток, например, из Чулак-эспе выступали во второй половине дня (примерно около двух часов), применяя при этом казахский способ движения; с этой целью караваны или кочевые аулы продолжали путь более форсированным шагом и безостановочно до 10 часов, рассчитывая покрыть вечерним переходом значительную часть пути. Это так называемый удере журу, или удере кошу – переход через пустыню с небольшим привалом. После часового привала (от 10 до

11) караваны вновь трогались, рассчитывая достигнуть Кендырлыкских ключей ранним утром, по крайней мере, до начала дневного зноя. Весь этот маршрут от Чулак-эспе до Кендырлыка караваны могли покрыть за 18-20 часов, делая небольшой привал в центре пустыни. Казахский способ безостановочного движения (удержуру) от одного оазиса до другого, безусловно, был наиболее верным при следовании через пустыню. Далее путь от одного оазиса до другого, безусловно, был наиболее верным при следовании через пустыню.

Затем путь от Кендырлыкских источников на Табан-кудук пролегал через пески Самена по обширной котловине вдоль восточного края высоких барханов и, не доходя до колодцев Табан-кудук, принимал северо-восточное направление. Затем путь проходил по обширной котловине и пески Саменнын-кум – юго-восточное продолжение Жеты-конурских барханов. Извиваясь между этими барханами, дорога входила в равнину.

Оставив позади высокие барханы Самена, путь шел песчаной степью и на 45 километре достигал известного урочища Байбиче, где находился Бель-кудук. Здесь соединялись две дороги – караванная Саменовская и кочевая Уванасская.

На всем протяжении от барханов Самена до Бель-кудука дорога проходила вдоль восточной окраины Жеты-конурских песков, по наиболее удобным местностям, благоприятным в смысле подножного корма и питьевой воды (оазисы Барча-кум, Жиделы, Тобулгылы).

От Бель-кудука путь лежал в северо-восточном направлении, перерезая обширную степь, затем, минуя урочища Бозгак, Кызыл-эспе и Кум-жайляу, проходил в долину реки Сарысу, против урочища Тугускен, от Тугускена следовал долиной левого берега р. Сарысу, то приближаясь к самой реке, то отступая. Минув дав древние мавзолеи Каип-ата и Жубан-ана, дорога переходила на правый берег р. Сарысу, выше мавзолея Жубан-ана* [13]. Затем, следуя плодородной равниной у подножия гор Толагай и обойдя рощу Кара-агач, дорога приводила к долине р. Кулан-утпес, оттуда правым берегом этой реки подступала к устью Нура, к древнему замку Ботагай.

Как можно видеть из этого краткого обзора, самую трудную часть караванных путей по Бетпак-дале представляли южные окраины этой пустыни, прилегающие к долине р. Чу. Топографический фон местностей характеризуется унылой картиной необитаемой пустыни. Переход по этому безводному пространству всегда был тяжелым, а порою опасным, о чем говорят многочисленные кости животных, павших во время перехода через пустыню. Наиболее трудную часть Бетпак-далы представлял, безусловно, маршрут от Чулак-эспе до Кендырлыка.

В наше время для человека, вооруженного техническими средствами и машинами, переезд через Бетпак-далу не представляет трудностей. Самые тяжелые маршруты от Чулак-эспе до Кендырлыка или от р. Чу до Сорбулака теперь можно проехать за несколько часов, конечно,

имея нормально организованный транспорт и запас питьевой воды.

Один из караванных путей лежал от низовьев Сырдарьи, на север, в обширные степи Центрального Казахстана. Благодаря тому, что этот путь проходил вдоль реки Сары-су, он известен в народной памяти и в литературе под названием Сары-суйский. Этот путь и все караванные дороги с юга связывали сырдарьинские города с обширными яйлаками кыпчаков, расположенными в долинах р. Сары-су, Нура, Ишим и Тургай. Самой крайней точкой этого караванного пути на севере поселения кимаков, а в позднее время – города Западной Сибири. Исходными пунктами на юге для Сарысуйского пути были города: Отрар, Саурак, Жанкент, Сыгнак. От Жанкента путь шел двумя ветками: одна прямо на северо-восток, к низовьям р. Сары-су, другая вдоль Сырдарьи до Сыгнака, где, слившись с караванной дорогой из Отрара и Саурана, направлялась также к низовьям рек Сары-су и Чу. Около Тели-куля эти ветки пересекали караванный путь. Шедший от Каратау и долины р. Талас до Южного Урала, соединившись в одну караванную дорогу в районе Белен-ана, Жанкентско-сыганакский маршрут далее следовал вдоль левого берега р. Сары-су и, достигнув брода Тас-откель, переходил на ее правый берег.

Путь до Кара-жара проходил долиной правого берега р. Сары-су, по известным местам Алакушун, Жаман-курган, Талмас-ата. Многие из этих местностей известны еще с XIV в. благо-

даря описанию Шереф-Еддина Иезди, историка военных походов Тимура.

В 1391 г. по Сары-суйскому пути прошло войско Тимура в Улутау. Маршрут войска Тимура лежал от Аксумбе в Белен-ана** [14], по Уренг-чагильской дороге, т.е. от современного г. Туркестана к низовьям р. Сары-су через низовье р. Чу. Уренг-чагильская дорога, по-видимому, соответствует современной Урда-чагильской дороге, начинающейся от Боры-тескена на север и ведущей в долину р. Коктас. В эту часть Бетпак-далы войско завоевателя могло попасть только во время охоты за дикими зверями. Иначе нельзя объяснить положение Низам-Еддина Шами и Иезди, когда они пишут:

“Вследствие продолжительного похода и малого количества воды лошади обессилели и истоцились. В четверг первого жумади, т.е. 6 апреля 1391 г., пришли в местность Сарыгузен, где напоили животных” [15]. По рассказам Шами, этот маршрут очень дорого стоил Тимур, так как “от безводья много лошадей погибло”, и к первому числу жумади (т.е. 6 апреля 1391 г.) он едва добрался до берегов р. Сары-су, где и “воды стало много” [16]. Перед вступлением в Улутау Тимур делает большую остановку на р. Сары-су, сначала в районе Белен-ана, затем у впадения р. Кенгир в Сары-су, у древнего населенного пункта Болган-ана, который ныне называется Кара-жаром. Оттуда он посылает свое войско к верховьям р. Сары-су, на Бури-баши*** и на Енкей-туру, чтобы подчинить себе непокорные племена Центрального Казахстана [17]. Маршрут следования

войск Тимура совпадал с маршрутом пути от низовьев Сыр-Дарьи в Улутаускую степь.

У Кара-жары (древний Болган-ана) Сары-суйский путь раздваивался: один шел вверх по реке Сары-су через урочища Сым-тас, Тугускен, далее, следуя горной долиной Конек и степью, севернее Кара-агача, доходил до низовьев р. Нура; другой путь от Кара-жара направлялся на север, к верховьям р. Кенгир.

Следуя обширными Улутаускими, Арганатинскими степями, долиной р. Кара-кенгир и Терс-аккан, этот путь у Жар-кайнга подходил к берегам р. Ишим, где проходил другой большой караванный путь в Южный Урал.

Этот последний караванный путь, пролежавший от р. Ишим в Южный Урал, был хорошо известен в XVIII в. по данным русских источников. Рычков, впервые изучавший историко-монографическое положение долины р. Ишим, пишет: "В небольшом расстоянии от сего места (т.е. древних развалин на р. Ишим) находилась караванная дорога, идущая из Бухарин и Хивы в Троицкую крепость" [18].

Сары-суйский караванный путь далее проходил по нижнему течению р. Ишим, затем через северные степи и вступал в долину низовьев Тобола и Иртыша.

Не менее важный караванный путь пролегал также "от низовьев Сырдарьи в Южный Урал, в землю болгар и древней Руси, который пересекал обширные Тургайские степи в северо-западном направлении. По этому пути в 1253 г. проезжал Рубрук, следовавший от Волги на восток через

верховье р. Яик, низовье р. Сары-су, Сузак, Кумкент и илийские города. В средние века – это был важнейший караванный путь, связывавший Центральную Россию с Казахстаном и Средней Азией. По этому пути шли караваны с русскими и среднеазиатскими товарами и по нему же ходили посланники российского государства в Казахское ханство, имевшее свои резиденции в Сыгнаке и в Туркестане.

В 1694 г. из Тобольска в Туркестан к хану Тауке были отправлены посланцы Скибин и Трошин, прошедшие путь по Южно-Уральской дороге [19]. А спустя 40 лет, т.е. в 1737 г., из Орска в низовье р. Сырдарья были направлены офицер Гладышев и геодезист Муравин для укрепления связи с ханством Абулхайра [20].

Все эти караванные пути, прорезавшие Бетпак-далу в ее разных концах, когда-то оживляли эту пустыню и связывали южные города с северными областями [21]. Характерно, что в центральной части Бетпак-далы “нет ни караванных путей, ни троп” в широтном направлении, т.е. с запада на восток. Это отмечено еще Шмидтом в конце прошлого века [22].

Мы дали краткий обзор караванных путей, некогда проходивших через Казахские степи. Узловые пункты, где сходились караванные дороги, были на юге: предгорье Каратау, низовья р. Чу и Сары-су. В Центральном Казахстане узловыми пунктами служил район верховья Сары-су, с обширными долинами бора Кара-агач, горы Толагай и Экскене [23], низовье р. Нуры, долины среднего течения р. Ишим и Кенгир и предгорье Улытау.

В Тургайской степи караванные пути сходились часто у р. Убаган (Кушмурун), в верховьях р. Тобол, в долине р. Уй, где в XV-XVI вв. находились зимовки и поселения ногайцев [24]. Как об исторических памятных местах о них можно судить по следам оросительных каналов, по развалинам и крупным архитектурным сооружениям, дошедшим до наших дней [25].

Литература

1. Плотников В.Н. Поминки (ас). Этнографический очерк из быта зауральских киргизов. // Записки Оренбургского отдела Русского географического общества. 1870, вып. 1.

2. Материалы по киргизскому землепользованию района р. Чу. Ташкент, 1915. С. 52.

3. Бартольд. Киргизы (исторический очерк). Фрунзе, 1927. С. 20.

4. Г. Катанаев. Еще об Ермаке. // Записки Западно-Сибирского отд. ГО, кн. XV, вып. 2. С. 34-35.

5. А. Чермак. Оседлые киргизы - земледельцы на р. Чу. // Записки Западно-Сибирского отд., кн. XXVII, 1900. С. 2, 5.

6. Ю. Шмидт. Очерки Киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела, в Акм. обл. Западно-Сибирского отд., кн. XVII, вып. 2. Омск, 1894. С. 71-72.

7. Ю. Шмидт. Указ. соч. С. 71-72.

8. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830), с примечаниями Савельева. // Вестник Русского географического общества, 1856. С. 257; акад. В.В. Бартольд. История

изучения Востока в Европе и России. Изд. 2-е, 1925. С. 260.

9. Ю. Шмидт. Указ. соч. С.77.

10. Там же.

11. Там же.

12. Проф. Миллер. История Сибири, т. 1. М. - Л., 1937. С. 190, 232, 233, 476.

13. Герн. Поездка по р. Чу к ее устью. //Записки Западно-Сибирского отд. ГО, кн. X, Омск, 1889. С. 9.

14. В.Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, С. 112, 158.

15. Там же. С. 160.

16. Там же. С. 113.

17. В.Г. Тизенгаузен. Указ. соч. С. 112, 158.

18. Древние записки путешествия капитана Н.Рычкова в Киргиз-Кайсацкие степи. СПб, изд. Академии наук, 1772. С. 81.

19. Дополнение к актам историческим. Изд. Археогр. комиссии, т. X. С. 375.

20. Дневник Гладышева и Муравина в Геогр. известиях. Изд. Русским географическим обществом, 1850. С. 519-599.

21. О путях, ведущих из Западной Сибири в Туркестанскую область. //Известия Геогр. общества, т. III, 1866; Ю. Шмидт. Указ. соч. С. 128-149; Герн. Указ. соч. С. 7-22; Л.Чермак. Указ. соч. С. 24; Материалы по киргизскому землепользованию района р. Чу. С. 52.

22. Ю.Шмидт. Указ. соч. С. 178.

23. Ю.Шмидт. Очерк Киргизской степи. С. 78; В.К. Герн. Поездка на р. Чу. С. 11.

24. Проф. Миллер. История Сибири, т. II, М. - Л., 1939. С. 179.

25. Т. Басенов. Архитектурные памятники в районе Сам. Алма-Ата, 1947. С. 9; А.Х. Маргулан. Архитектурные памятники в долине р. Кенгир. Вестник Академии наук КазССР, 1947, № 3.

*Другой брод находится на р. Сары-су, возле мавзолея Каип-Ата, ветви сходились на Кара-Агаче. У скалы Аулие-тас.

**У Иезди и Шами просто "Белен", неправильно транскрибированный у Тизенгаузена в "Билан".

***Местечко Бурш-Башы находится на р. Сары-су, ниже ст. Кызыл-жар.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЛЕМЕНИ КАНГЛЫ³

История происхождения племени канглы восходит к изобретению повозки “канк”, о которой существует целый ряд легенд и исторических преданий. По Абулгази, повозка появляется в эпоху Огуз хана до образования Тюркского каганата. Он пишет: “Во времена Огуз хана жил один превосходный мастер. По своему умению он изобрел колесницу (арбу). Подражая ему, другие также производили арбу для вьюка. Арбу называли канк (канка). Того, кто возводил арбу, именовали канкалы и все канкалийцы (канглы) - его потомки [1].

Термин “канка” встречается в древнейших источниках. Так, кангка упоминается в Зенд-Авесте. “Канк” генетически связан с названием племени “канглы”, древнейшим центром которого был город Канка или Кангка, развалины которого до сих пор сохраняются в нижнем течении р. Ангрена. По иранским источникам, страна эта находилась в среднем течении р. Сырдарья.

Из исторических источников следует, что повозка “канк” (“кангка”) была принадлежностью и средством передвижения исключительно представителей знати [2]. Государи имели даже повозки из золота (алтун кангка) [3]. Поэтому повозка была предметом недосыгаемым, предметом фетиша, слово “канк” (“кангка”) было синонимом недосыгаемости, а человек в повозке имел исключительно высокое общественное

³ Сб. Мир казаха./ Сост. Е.М. Арын, Д.А. Маргулан. Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Ак. Алкея Маргулана, 1997

положение. Такого человека называли “канк” (“канглы”), что аналогично слову “торе”, обозначающему благородного человека, всегда занимающего почетное место – тор. У Махмуда Кашгарского сказано: “Канглы у кайсаков – наименование почетного лица” [4].

Естественно, что исторических преданий о повозке “канк”, больше всех сохранилось у племени канглы, местом пребывания которого в наше время являются районы Келесской степи и предгорья Галасского Алатау. В преданиях неизменно подчеркивается привилегированное положение племени канглы по отношению к другим племенам: “Канглы елинде кан бар, кэдели елде канглы бар”, что переводится “Без канглы не бывает благородных народов”. Другая поговорка гласит: “Кан жок, болса -канглыдан кан кетер” – “Когда нет хана, избирай его из канглы”. Высокое общественное положение представителей племени канглы подчеркивается следующими словами: “Канглы всегда говорят, что ездили вместе с ханом на одной повозке” [5].

В казахских преданиях также сохранились древние названия “кангка”, “кангкай”, в которых сохраняется то же значение – “высокий”, “высоко стоящий”. В казахском языке “кангки” название рода, входящего в племя канглы, родословная которого делится на ветви “Кара-Кангки” и “Сары-Кангки”. Родовое название “кангка” встречается в Авесте, индусском эпосе Махабхарата и в Шах-Намэ (кангдиз), в китайских источниках (кангюй).

Иакинф ссылается на древние китайские источники, доказывая тождество древних кангюйцев с канглы и кангю. Он писал: “Владение кангюй занимало степи от Сырдарьи к северу, на которых ныне кочуют Большая и Средняя казачьи орды. Надобно полагать, что казачьи поколения, ныне известные в России под названием киргиз-кайсаков, недавно приняли народное название казак, потому что половцы, бывшие в Шароордо в 1246 г., еще называли их кангитами” [6]. Другой крупный исследователь древней истории Средней Азии иностранцев писал, что “кангюй – теперь Киргизские степи” [7].

Кочевое общество Кангюй простиралось от Сырдарьи на север и на северо-запад до степей Центрального Казахстана и Тургайской равнины, которые были для них яйлаком, поскольку район Сырдарьи и побережье Аральского моря, с его скудной, выгоревшей травой и ядовитыми насекомыми, не могло обеспечить пищей скот, для этого нужна была открытая степь с обильной травой и более умеренным прохладным климатом. Переселение кангюйцев в степи Центрального Казахстана на летний период, а на зиму – в южные районы было связано с суровыми зимами в Центральном Казахстане. Так, в I в. до нашей эры “на пути в страну Кангюй Ужи-Уким, по причине сильных морозов, потерял много людей. До Кангюя дошло 3000 человек” [8]. Из китайских источников в год переселения гуннов в страну Юебань и Кангюй они испытали страшный джут, голод. В южных районах с теплым климатом природа милости-

ва к человеку. Поэтому кочевые племена еще со времени кангюй установили меридиональный кочевой путь, проводя зиму в южных районах, а лето – в степях Центрального Казахстана, где обширные, богатые травой степи долины р. Сары-су, Ишим и Нура представляли великолепный яйлак для скота.

Вопрос о генетической связи кангю с племенем канглы освещался в классических трудах Аристова [9], акад. Бартольда [10], Бронникова [11], Голубовского [12]. Профессор С.П. Толстов также склонен отождествлять “кангка” с поздним “канглы”. Он пишет “Имя Кангка, наконец, сохранилось в средние века в именах соседних с Хорезмом кочевых племен – канглы на севере и на северо-востоке (нижняя Сырдарья – Волга) и печенеги – кангар – на северо-западе от Хорезма (Устюрт)” [13]. Бесспорно, имя “Канглы” является поздним переоформлением тюркским суффиксом более древнего “Кангар” и, как и последний, обозначает “люди Кангки” [14]. В. Григорьев не только проводит аналогию канглы с древним кангюй, но идет дальше, стараясь увязать их с саками. “Во втором веке до нашей эры, – пишет он, – одним из крупных ответвлений саков были, очевидно, канглы, или канпой китайских источников. Долина р. Чирчик, Ангrena, Келеса до наших дней заселена казахским родом канглы” [15].

Ведущую форму хозяйства кангюйцев составляло кочевое скотоводство; однако, как показывают археологические данные, они хорошо знали и оседлость, и часть их, несо-

мненно, занималась земледелием, выращивая зерновые культуры, имевшие подсобный характер. В жизни кочевников-кангюйцев большое значение имели открытые степи с обильными пастбищами и водопоями, как необходимая база для скотоводства. Локализация кангюйцев в районах среднего и нижнего течения Сырдарьи и в степях, лежащих на север и северо-восток, согласуется с китайскими источниками: “Кангюй лежит почти в 200 ли (от авт.: китайский ли составляет около 0,5 км) от Давани на северо-запад. Это кочевое владение, в обыкновениях совершенно сходствует с юечжисцами” [16]. В русской литературе уже давно установлено, что под юечжи Давань имеется в виду область, соответствующая современной Фергане, лишь передаваемая в древнекитайском названии. Относительно Юечжи в китайской летописи говорится, что оно “лежит почти в 3000 ли от Давани на запад, от реки Гуй-Шуй на север. От него на юг лежит Дахия, на запад – Аньси, на север – Кангюй, также кочевое владение. Следуя за скотом, перекочевывают с места на место. В обыкновениях сходствуют с хуннами” [17]. Как известно, юечжи раньше жили в районе Ганьсу и Восточного Туркестана, но были вытеснены хуннами, и после военного поражения переселились в бассейн Амударьи, где основали город “по правую сторону Гуй-Туа”, т.е. на правом берегу Амударьи [18]. Во II в. до н.э. область Юечжи доходила до юго-восточных берегов Аральского моря. “Здесь очень ясно, – пишет Иакинф, – что юечжийский хан жил в Хиве и

владел пространством степей, лежащих между Амударьей, Сырдарьей и Кокандом” [19].

На север от Юечжи и Ферганы лежала территория племени кангюй, локализуя берега Сырдарьи и Каратау. Более существенны в этом данные Чжань-Узаня, который определяет: “От Давани на север лежит Кангюй, на запад – большой Юечжи, на юго-запад – Дахия, на северо-восток – Усунь” [20]. Причем усуни жили смежно, соприкасаясь на востоке с хуннами, на северо-западе – с Кангюем, на западе – с Даванью” [21]. Эти географические данные служили основой для наших отечественных ученых локализовать местоположение племени кангюй областью, простиравшей от бассейна р. Талас до низовьев р. Сыр-дарьи. Академик Бартольд говорил, что р. Талас служила естественной границей между Усунью и Кангюй [22]. Локальные черты этих двух племенных культур устанавливаются археологическими материалами, открытыми в долинах р. Чу и Талас, а для кангюй – в предгорьях Каратау, бассейне Сырдарьи, Ангрена, Чирчика и Арым. Несомненно, что, подобно поздним канглы и кыпчакам, кангюйцы времен Чжан-Узеня (начало новой эры) кочевали между Сырдарьей и степью Центрального Казахстана, при этом имея свои поселения (кишлаки) на юге, расположенные в долине Сырдарьи и предгорьях Каратау, и проводя лето в более северных областях, обеспечивших нагул скота в летний сезон. Об этом известны указания китайских летописей, где говорится, что “кангюйский владетель пребывание несет в стране Лююени в г. Битянь.

От Лююени семь дней пути до летнего владетельского местопребывания” [23]. Здесь, несомненно, имеется в виду меридиональная кочевка между югом и севером, и радиус кочевания в семь дней напоминает кочевку поздних казахов от нижнего течения Сырдарьи до бассейна р. Сары-су. Однако, по академику Бартольд, резиденция кангюйцев (Битянь) находилась в среднем течении Сырдарьи, в 2000 ли от главного города древней Ферганы [24].

Вполне очевидно, что кочевки кангюйцев в летнее время простирались до пределов Улутау, и любопытно название страны Лююени, в котором некоторые авторы, в т.ч. и А.Н.Бернштам, хотят видеть в “Улуг-ене” (великая мать), вероятно, одно из древних названий Сырдарьи. Древние источники свидетельствуют, что кангюйцы были аборигенами в этом месте неизменно на протяжении многих веков. Только в эпоху передвижения гуннов на запад часть кангюйцев была подчинена юечжйцам, часть – хуннам, и они исчезают из исторических хроник. Но после распада Гуннской кочевой империи в -VI-VII вв. н.э. они вновь появляются в китайских хрониках уже под названием Кан, или Канг, что, безусловно, те же Кангюй, с присущими им кочевыми чертами и патриархально-рабовладельческим укладом. “Канский владетель, – читаем мы в китайских летописях, – есть потомок кангюйского дома. Переходя с места на место, он не имеет привязанности к оседлой жизни. Со времени династии Хань преемство престола не пресекалось”. Это указание китайской летописи заслуживает вни-

мания в том отношении, что оно подытоживает почти тысячелетнюю историю Кангюй – Кан, начиная со II в. до н. э. и кончая VII в. н. э.

Литература

1. Абулгази. СПб, Изд. 1871. С. 18.
2. Рабгузи. Казань, 1899. С. 161; В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, вып. I, 1895. С. 84.
3. Рабгузи. Казань. 1899.
4. Махмуд Кашгарский. Ташкент, 1961. Т. I. С. 280.
5. Казангап акын. Песня об Есиме.
6. Иакинф. Собр. свед. Ч. III. С. 8-9.
7. Иностранцев К. Хунны и гунны. Л., 1926. С. 97.
8. Иакинф. Указ, соч., ч. III. С.80, ч. III. С. 163.
9. Аристов Н.А. Опыт выявления этнического состава киргиз-казахов и кара-киргиз. Живая старина. III - IV, СПб., 1894.
10. Акад. Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. Зап.-Вост. отд., т. VIII, в. 1/2. С. 27.
11. Бронников Н.А. //Кангюй, канглы, или кан и юечжи. Зап.-Москов. арх. ин-та, XXXV. М., 1914.
12. Голубовский П. Об узак и торках. Жур. МИП. 1884, С. 19-20.
13. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. С. 23.
14. Там же. С. 24.

15. Григорьев В.Г. Келесская степь в археол. отношении. Изд. АН КазССР. 1948. С. 59.
16. Иакинф. Собр. сведений. Ч. III. С. 6.
17. Там же.
18. Там же. С. 54.
19. Там же. С. 9.
20. Там же, С. 5.
21. Там же. С. 64.
22. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Память кн. Семир. обл. 1898, вып. 2.
23. Иакинф. Указ, соч., ч. III. С. 56.
24. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Память кн. Семир. обл. 1898, вып. 2.

КАЗАХСКАЯ ЮРТА И ЕЕ УБРАНСТВО⁴

Юрта – один из древнейших типов жилища, приспособленный к кочевому образу жизни. Она была широко распространена в среде кочевых и полукочевых народов Евразийских степей и сохраняет свою форму до наших дней. Происхождение войлочной юрты, вероятно, связано с переходом к яйлажному скотоводству, и время ее появления теряется в веках.

Древнейший прототип юрты сохранился в росписи склепа Анфестерия в Крыму и на некоторых наскальных рисунках Казахстана и Сибири. Остатки древней кочевой юрты обнаружены при раскопке Пазырыкских курганов на Алтае и Ноин-улинских в Монголии. Войлочные ковры из больших Пазырыкских курганов по технике изготовления и орнаментации удивительно похожи на современные казахские.

О существовании у древних народов Евразии передвижных жилищ сообщают античные и средневековые мусульманские письменные источники.

Усуньский гуньмо (хан) имел “круглую кибитку, обтянутую войлоком”. Помимо войлочной юрты, отмечается существование “войлочных тюркских повозок”, яркую характеристику которых мы встречаем еще в записках Земарха. Описание войлочных повозок встречается у Плано Карпини, Рубрука, Ибн-Батуты и др. Характерно, что термин “кангка”, означающий

⁴ Сб. Мир казаха./ Сост. Е.М. Арын, Д.А. Маргулан. Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Ак. Алкея Маргулана, 1997

по древнетюркски повозку, высокую колесницу, сохранился до наших дней у казахов в названии “уйдин канкасы”, которым обозначает остов войлочной юрты.

В работах арабских ученых Ал-Якуби (IX в.), Ибн-Фадлан (X в.) мы находим упоминание о юрте. Так, Ибн-Фадлан, путешествовавший по берегам р. Эмбы, писал: “Я находился целые дни в куполовидной тюркской юрте из войлока” [1].

Юрты из Дешт-и-Кыпчака в начале XVI в. описал Ф.Рузбихан: “Я раньше не знал юрты: первый раз ее увидел в окрестностях города Яссы (Туркестан). Я был поражен устройством их: некоторые юрты с окошками и разноцветными войлоками были установлены прямо на арбах... Юрты делали продолговатой формы с полным мастерством и изяществом. Спереди и сзади этих домов делали оконца, чтобы обитатели их могли выглядывать... Степень достоинства жилища доводили до терема небес... Я много удивлялся необычайному строению домов, которые будто воздвигали в воздушном пространстве. Какие преогромные шатры я увидел, поставленные на колеса! Узрел я обширные дома с окошками, прикрытыми войлочными занавесками, очень красивыми и искусными. Около жилищ всех султанов и эмиров я также видел подобные большие шатры и передвижные дома, и казалось, что вся ставка наполнена этими превосходными домами... так, что разум поражается и кружится голова от красоты, мастерства и изящества” [2].

Великолепное описание юрты мы находим в древних эпических поэмах: “Огуз-наме”, “Китаби-Коркут”, “Манас”, “Козы-Корпеш и Баян-сулу”, “Кыз-Жибек”.

С XVIII в. юрта становится предметом изучения многих географов и путешественников. Ученых интересовало своеобразное устройство юрты, ее происхождение, значение в жизни тюрко-монгольских народов. Некоторые ученые относят юрту к лучшим творениям кочевников. Значение юрты, ее устройство ярко описаны в трудах известных географов Оскара Пешеля [3] и Бронислава Залесского [4].

Для происхождения юрты огромное значение имело изобретение войлока. Войлок известен со времен Геродота. Находки из Ноин-улинских и Пазырыкских курганов свидетельствуют о многообразии войлочных изделий. Войлочное производство достигает своего расцвета в раннем средневековье. Ал-Якуби, отмечая, что тюркские ребристые шатры покрыты войлоком, так пишет об их обитателях: “Они самый искусный народ в изготовлении войлока, потому что из него их одежда” – [5]. В.Рубрук пишет, что кыпчаки и канглы покрывали свой дом только белым войлоком, и, чтобы войлок сверкал ярче, его пропитывали известью, белой глиной и порошком из костей. Далее Рубрук дает описание войлочного ковра, расшитого аппликацией, узорами из пестрых тканей в виде виноградных лоз, веток деревьев, птиц и зверей [6].

Потребность в войлоке у казахов всегда была огромной, потому что применялся он не только

для покрытия, но и для внутреннего убранства юрты.

В зависимости от климатических условий районов обитания, зимние и летние жилища казахов были разными. В летнее время они жили в юртах, а зимой – в постоянных теплых помещениях, которые именовались по-разному, в зависимости от того, из какого материала были построены (кепе, жер-уй, кара-там, там-уй, агаш-уй и т.д.). Многие из них сохранили форму юрты.

К одному из древнейших типов постоянного жилища казахов относится шошала – круглое однокамерное помещение с коническим или сфероидным сводом. Шошала были срубные, плетеные, дерновые, из камня и сырцового кирпича. На территории Казахстана сохранились и другие типы древнейших однокамерных жилищ из камня, по форме аналогичных войлочной юрте и известных под названием дын, уйтас. Эти сооружения упоминаются в орхонских надписях и составляют один из типов архитектурных памятников Казахстана доисламского периода.

Для зимовок казахи избирали гористые местности или уремы, защищенные от степных ветров и буранов, богатые топливом, подножным кормом, водой. В таких местностях нередко образовывались большие селения. С наступлением тепла, когда альпийские луга в горах и долины рек покрывались ковром из цветов, здесь появлялись многочисленные аулы, в каждом из которых было от двадцати до ста юрт. Великое множество юрт в одной долине напо-

минало город. По описанию И. Георги, станы казахов “ поелику аймаки охотно пребывают в союзе, довольно заключают в себе юрт и очень обширны”. Особенно многолюдно было около ставок феодально-родовой знати. Так, И. Георги писал, что “около ханского стана наберется юрт до тысячи” [7]. В августе 1816 г. горный инженер И. Шангин в долине реки Нура насчитал до 4000 кибиток [8]. Известный польский писатель А. Янушкевич, находясь в ссылке в Каркаралинском округе, объехал тысячи юрт, стоявших в горных и речных долинах Центрального Казахстана [9].

Сравнительное изучение материалов свидетельствует, что в быту казахов сохранилось много типических черт, характерных для древних скотоводов Евразийских степей. Казахи, унаследовав основные традиции древней кочевой культуры, значительно их развили и обогатили. Одним из традиционных элементов древней культуры остается кочевая юрта.

В Казахстане доминирует кыпчакский тип юрты, отличающейся своей четкой округлой формой и сферическим сводом. В то же время в Семиречье сохранился калмыцкий тип юрты с характерным коническим сводом, видимо, более древний по своему происхождению.

По своему назначению казахские юрты делились на три основных типа: юрты, служившие жилищем, юрты парадные, предназначенные для торжественных случаев, к ним относятся юрты знати и гостевые, и юрты походные. Кроме этих основных типов, были юрты, где готовилась пища, и юрты, служившие в качестве складов.

Походные юрты отличались небольшими размерами, они предназначались для военно-походных целей и для пастухов-табунщиков. Походные юрты были двух видов: более просторные назывались аблайша, поменьше – жолым уй, дорожный дом. Они состояли из трех кереге с короткими рейками – уык и миниатюрного шанырака. В XIX в. среди русских путешественников и военных эти юрты были признаны лучшей защитой от непогоды, более удобными, чем брезентовые палатки. Их охотно применяли в военно-лагерной службе русской армии в Оренбургском, Сибирском и Туркестанском военных округах. Существует специальная литература о применении юрты в военно-лагерной службе. Об использовании юрты в полевых условиях писал профессор Харьковского университета А.И. Якоби “Юрта чрезвычайно хороша для лагерной цели, особенно летом она положительно удовлетворяет всем главным условия* летучего военного госпиталя” [10].

По художественной отделке и убранству наибольший интерес представляют парадные юрты, носящие у казахов названия ак-уй, ак-орда, боз-уй, отау-уй. Под термином ак-орда; известны юрты – ставки казахских феодальных владетелей, еще данные народными мастерами и описанные многими путешественниками. Наружный вид и интерьер султанской юрты неоднократно зарисовывался художниками XVIII-XIX вв. Эти рисунки хранятся в музеях Ленинграда.

Интересное описание юрт-ставок мы находим в трудах ученых и путешественников XVI-

XVIII вв.; бухарского ученого Рузбехана, позднее – участников академических экспедиций – И. Фалька, Х. Барданеса, Г. Георги, П.С. Палласа, П.И. Рычкова и др. По словам академика Фалька, ставка султана Али, внука хана Абул-хаира, была весьма обширна, состояла из множества кибиток, “между которыми его юрта самая большая и покрыта белым войлоком” [11]. По описанию Христофора Барданеса, юрты султанов отличались своей величиной, сверкающей белизной войлочного покрова и богатым убранством. Юрта султана Среднего жуза Мамета, по его рассказу, самая большая; она была разделена внутри завесой. В центре юрты висел большой котел, имевший декоративное значение. Кругом стояли красиво инкрустированные сундуки (чаглан), на которых лежали кожаные мешки. Пол был выстлан “коврами с подушкой, на которых сидел султан с супругой” [12]. Помимо обычных предметов обихода, типичных для кочевой юрты, путешественники отмечают наличие в интерьере султанской юрты редких и любопытных предметов. Особый интерес для них представляло богато орнаментированное султанское кресло. Аткинсон, описывая обряд погребения представителя знати у казахов, отмечает: “У палатки (юрты), где лежал покойник, стояло воткнутое в землю высокое копьё с черным флагом. Султан лежал у самого входа. В головах стояло его султанское кресло, как знак высокого его звания, а по бокам кресла лежали оседла, конская сбруя, оружие и одежда” [13].

Юрты-ставки отличались от других и своими размерами. Такая юрта состояла минимум из двенадцати, в среднем из восемнадцати, а самая большая – из тридцати отдельных решеток.

Из парадных юрт особо выделяется серия юрт, предназначенных в качестве дара или для выставок. Уникальной в художественном отношении была юрта, выполненная по заказу хана Внутренней Орды Джангира и преподнесенная им русскому царю Николаю I во время коронации. Это юрта средней величины, блиставшая своим убранством и тонкой отделкой. Мастера работали над этой юртой около двух лет. Описание ее сохранилось в Оренбургском архиве и опубликовано П. Столпянским в “Тургайской газете” [14].

Из парадных юрт, изготовленных для международных выставок, следует отметить юрту Алмаза, отправленную на Парижскую выставку 1861 г., юрту Мейрама Жанайдарова, доставленную в Петербург на выставку Третьего конгресса ориенталистов в 1876 г. и хранящуюся в Государственном музее этнографии в Ленинграде, юрты Кодая и Сагная, выполненные по случаю приезда в Западную Сибирь великого князя Владимира и показанные на выставке в Омске, юрту Ибрагима Адилева, сделанную для выставки в Казани в 1890 г.

К парадным юртам относятся юрты, сделанные специально для гостей, конак-уй. Таким передвижным жилищем в прошлом веке и в начале нашего пользовались молодые казахи, воспитанники кадетских корпусов, приезжавшие на

летние каникулы в аул и кочевавшие вместе со своими родителями. Нарядные юрты для гостей имели все более или менее зажиточные семьи.

Сохранилось описание юрты, сделанной специально для Чокана Валиханова по заказу его отца. В этой юрте Чокан жил после окончания кадетского корпуса и возвращения из Петербурга (1861-1863 гг.). Впоследствии в этой юрте останавливались А.К. Гейнс – член Степной комиссии (1865 г.) и Г.Н. Потанин, посетивший аул Валихановых в 1895 г. Вот как описывает А.К. Гейнс эту юрту: “За ... могилой какого-то сына Аблай хана стала видна белая как снег большая юрта; в отдалении еще несколько белых юрт, перемешанных с чрезвычайно грязными и закоптелыми. Это аул Чингиза... Юрта, приготовленная нам Чингизом, превосходит все, что я видел до сих пор. Она десятиканатная, т.е. кереге состоит из десяти решеток. Кереге красиво изогнуто и не крашено” [15]. Речь идет о юрте, тщательно отполированные кереге которой сделаны из березового дерева. Деревянный остов юрты так красив, что его оставляют в естественном виде без росписи.

Гостевые юрты в большом количестве устанавливались по случаю устройства годовых поминок – ас. Картина аса и порядок расстановки юрт на асах хорошо освещены в русской литературе.

Однако наиболее богатыми и роскошными были свадебные юрты – отау. Народные мастера с особым усердием и любовью украшали отау. Праздничная обстановка, связанная с

церемонией образования новой семьи, находит свое выражение в роскошном убранстве отау. Устройство свадебной юрты, конечно, зависело от имущественного положения родителей, которые не жалели средств на проведение свадьбы, нередко тратили все состояние и беднели.

У казахов издавна были известны два типа свадебных жилищ: отау-юрта для молодых и кюйме-повозка на колесах. Кюйме относится к типу жилищ, бытовавших у кыпчаков, ногайцев, а позднее у казахов. Богато убранные кюйме были средством передвижения для казахской феодальной знати. Казахское кюйме XVIII в. воспроизведено на рисунках М.С. Маршала.

Во время перекочевок в кюйме жили только девушки и дети. Рубрук писал: “Женщины устраивают себе очень красивые повозки, которые я не могу вам описать иначе как живописью... Они служат как бы комнатами, в которых живут девушки”.

Казахские обычаи допускали тайное посещение женихом невесты в кюйме (урын келу). Такие моменты поэтично описаны в “Козы-Корпеш и Баян-сулу”, “Кыз-Жибек”, “Камбар”. В поэме “Кыз-Жибек” есть описание кюйме, аналогичное описаниям Рубрука и Ибн-Батуты. Голубая повозка – кок-кюйме Кыз-Жибек типична для кыпчаков, ногайцев и казахов. Рисунки кок-кюйме, выполненные художником Гейслером акварельными красками, хранятся в Государственном историческом музее.

Достаточно точное и подробное описание конструкции казахской юрты сделано Ч.Ч. Ва-

лихановым, В.В. Лотиным, П.Е. Маковецким и др.

Остов юрты составляет деревянный каркас, состоящий из трех частей: кереге – раздвижной решетчатой основы, образующей закругленные стены юрты, уык – купольных реек и шанырака – собственно купола юрты. Кереге составляется из нескольких решеток – канат. Для юрты средней величины требуется шесть-восемь решеток, для больших – двенадцать, пятнадцать, восемнадцать.

Установку кереге юрты начинают с двух сторон входа, обращенного на юг. Решетки одну за другой ставят до полного замыкания в круг, скрепляют их между собой ковровыми лентами.

Каждая решетка состоит из тридцати шести планок – саганак, имеющих длину до 220 см и ширину 4-6 см. Саганак имеет изогнутую посередине форму, которая достигается при обработке дымом с помощью специального устройства “тез”. Верхняя часть планок имеет четырехгранную форму с желобками на лицевой стороне, а нижний конец на одну треть закруглен. Саганак окрашивается в коричневый, темно-каштановый или темно-бордовый цвет.

Планки-саганак складываются по диагонали, места их пересечения скрепляются с помощью кок – специальных ремешков, которые пропускаются через просверленные отверстия и скрепляются в узел. Такая решетка легко складывается и разбирается и удобна при перевозке. Решетки бывают двух типов: из массивных саганак, об-

разующих мелкую сетку, этот тип называется тор коз; из более тонких саганак, образующих крупную сетку, и называется жел коз. Большие юрты состоят из решеток тор коз, размеры такой юрты зависят от количества бас – головок, куда вставляется уык – купольные рейки, число головок в самых крупных юртах триста шестьдесят. Каждая пара головок образует развилки, к которым привязываются уык, имеющий форму длинной рейки, выгнутой посередине. Нижняя часть уык имеет форму четырехгранной планки с закруглениями к концу и с желобками вдоль лицевой стороны. Верхняя же часть, составляющая две трети длины уыка, представляет собой отполированную круглую палку с заостренным концом в виде клина – калам, который вставляется в шанырак. Количество уыков совпадает с числом головок кереге и числом отверстий шанырака. Чем ближе сдвинуты головки кереге, чем больше уыков, тем стройнее и красивее силуэт юрты. Длина уыков от 2,5 до 5 м, в зависимости от величины юрты. Прикрепить уык к головке кереге большой юрты можно только стоя на коне или на высокой подставке.

Венчает юрту полусферический купол – шанырак, имеющий зенитное отверстие – тундык, которое служит окном. Через него выходит дым из открытого очага. Во время непогоды он закрывается четырехугольным куском войлока, обшитым по краям шнуром.

Диаметр шанырака 3-5 м, что составляет примерно одну треть диаметра основания юрты. Верхний полушар – кульдреуыш сделан

из взаимопересекающихся под прямым углом шестнадцати деревянных реек, закрепленных концами в круге. По бокам кульдреуыш закреплен поперечными планками – бакалак. Все это образует красивый силуэт купола юрты.

Вход в юрту имеет форму прямоугольного проема высотой до двух метров, шириной восемьдесят сантиметров. Перед входом стелили коврик – енсе.

В юртах знати двери – сыкырлауык были двустворчатые и филенчатые, часто с балясинами. Верхняя перекладина двери – мандайша, порог – табалдырык, внутренние стороны боковых косяков – ергенек или босага отделялись тонкой резьбой, иногда инкрустировались костью или покрывались росписью. Уникальные образцы дверей, представляющих большую художественную ценность, хранятся в наших музеях.

На ночь дверь прикрывалась войлочной завесой, расшитой разноцветными шерстяными нитками или украшенной аппликацией. Дверные завесы делались также из тростника, узорно переплетенного шерстяными нитями.

Решетки каркаса юрты снаружи покрывались циновками шим ши, размеры их не менее 2х3 м. Изготовление циновок требовало большого умения и вкуса. Каждый стебель тростника обвивался разноцветными нитями с таким расчетом, чтобы при плетении образовались орнаментальные рисунки, ромбы, квадраты.

Техникой плетения – ызу изготовлялись не только циновки, но и узорчатые ленты и тесьма с бахромой для украшения юрты-ызба бау.

Поверх циновок каркас юрты покрывался в два слоя войлоком. Нижний слой – большие полотнища из плотно скатанного войлока длиной 5-6 м, шириной до 3 м, покрывающие юрту от середины свода до земли – туырлык. Верхний слой войлочного покрытия юрты состоит из двух полотнищ – узук, покрывающих юрту от шанырака. Туырлык и узук по основанию свода юрты украшались войлочной лентой, расшитой аппликацией из красного сукна в форме квадратов или ромбов, или традиционного орнамента – додеге, напоминающих фризы архитектурных сооружений. Подобные пояса, обрамляющие основание свода внутри юрты, называются туырлык кас и узук жапкы. Узук жапкы делались также из щелка и сукна. Расшитый золотом суконный узук жапкы хранится в фондах Эрмитажа.

Войлочные покрытия юрты скреплялись с корпусом шнурами и узорчатыми лентами – бельбеу.

Украшением свода юрты были широкие ковровые (ворсовые и безворсовые) дорожки – баскур, белые, зеленые и желтые ленты, расшитые ромбами, треугольниками, растительным узором, традиционным орнаментом, с кистями из разноцветных шерстяных нитей. Подвешенные к обручу шанырака такие ленты называются жел бау, к купольным рейкам – уык бау. Коллекции баскур и бау хранятся в музеях Ленинграда – МАЭ и ГМЭ, а также в музеях Ташкента, Алматы и др. Рисунки баскур, сделанные в середине XIX в. адмиралом А.Н. Бутковым, хранятся в Государственной публичной

библиотеке им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, в архиве В.В. Стасова.

Многие исследователи отмечают, что в юрте соединено два начала: утилитарность и художественность. Архитектура юрты, обстановка, утварь образуют гармоничное целое. Так, внутреннее убранство юрты находится в тесной связи с ее наружным видом. Пол в юрте покрыт коврами – ворсовыми и безворсовыми – такыр клем, паласами – алаша, войлочными коврами с аппликацией – туе кииз или инкрустированными кусками цветного войлока – сырмак. На стенах – шелковые и войлочные ковры, сумы, одежда, у стен на резных деревянных подставках – лари и сундуки, покрытые войлочными или кожаными чехлами, кровать, отгороженная вышитым пологом. На полу вокруг низкого стола – кожаные или бархатные подушки.

Неотъемлемым элементом мира казаха является орнамент. Нет предмета домашнего обихода, который не был бы украшен орнаментом: посуда, оружие, сбруя, одежда, постельные принадлежности, сумы и чехлы для сундуков и т.д. Предметы убранства юрты выполнены техникой резьбы, тиснения, инкрустации, аппликации и т.д.

Юрта сохранилась до наших дней. Она не потеряла своего значения и является удобным летним жилищем в сельскохозяйственных районах Казахстана. Как и много веков назад, юрты оживляют пейзаж степных просторов, речных и горных долин.

Литература

1. Ибн-Фадлан. Извлечение из “Записки”. Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. М.-Л., 1939.
2. Ибн Рузбихан. Воспоминание участников о походе Шейбани хана в Туркестан. В кн. “Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1. С. 110.
3. O. Peschel, Volkerkunde 6 – te Auflage, Leipzig, 1885.
4. B. Zelesski. La vie des Steppes Kirghiises descriptions recits et contes, Paris, 1865.
5. Ал-Якуби. Китаб ал-Булдан. МИТТ, т. 1, 1939.
6. Рубрук В. Путешествие в восточные страны. СПб., 1911.
7. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. СПб. 1799.
8. Шангин И. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 г. //Сибирский вестник, 1820.
9. Жизнь А.Янушкевича по его письмам из Киргизской степи. Берлин, 1875.
10. А.И.Якоби. Поездка в Киргизскую степь Западной Сибири. Сборник судебной медицины. 1874.
11. J. Falk, Beitrage zur Kenntnis des Russischen Reiches. St.. Peter. 1785-1786, Bd I, S. 20-21.
12. Полное собрание ученых путешествий по России. Т.VII, СПб., 1825.
13. Погребение у казахов. //Иллюстрированная газета. 1864, № 15.

14. Столпянский П. Киргизская кибитка при высочайшем дворе Николая I.//Тургайская газета. 1903. № 25.

15. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т. 1, СПб., 1897.

ҚАЗАҚТЫҢ ҚҰДАЛЫҚ ӘДЕТ- ҒҰРЫПТАРЫ⁵

Қазақта негізінен үш түрлі құдалық
болады:

1. *Алдыңғы қатарлы құдалық.* Алдыңғы дәрежедегі құдалықта «Сүйіншіге» екі ат, екі түйе, қыз балаға «Үкі таққанға» жүз сом не бір тәуір ат, «Бата аяққа» тағы бір үлкен ат не түйе аталады. Бұлардан басқа «Ана еңбегі» деп 30 ірі қара беріледі. Қыз жағы ұл жағынан «Көкек жолы» деген ырым-кәдесін де алатын. «Көкек жолын» дұрыс бермесе, дастарқан жиылып болған соң, қыздың жеңгелері, жас әйелдер мен бозбалалар шаңырақтан су толтырылған көнекті түсіріп, құдалардың, үстіне су шашып, есікке сүйреп, өгізге телитін болған. Әдетте мұндай жағдай жол білмеген, білсе де, қыз жағын риза етпей, сараңдық жасаған құдаларға қолданылады.

Дәрежесі мен байлығына қарай құда болғандар болса, қыз әкесі қалағанынша қанша қалың мал алам десе де, екі жақ келіседі.

Таңертең құдалар далаға шығып, қайтып келгенше, маңдайшаға не оң жақ кіре беріске тұзақ құрып қояды. Мұны көрген құда бетіне ұн жағып, үстіне айран, кілегей шашып, «арамыз осындай ақ болсын» деген ниетін білдіреді.

Қыз жағынан ойдағыдай киіт киген құда түсуші ұл жағы жүрер кезде қой айдағаны үшін «Қосақ басы», жылқы мінгені үшін «Құрық

⁵ Ә.Х. Марғұлан Қазақтың құдалық әдет-ғұрыптары. Кітапта: Ә. Марғұлан, Қ. Сәтбаев - Обаған (мақалалар) - Алматы, "Рауан", -1996.

бауы», сиыр, түйе жетелегені үшін «Мұрындық» тастап кететін болған.

2. *Қатар құдалық.* Құда түсушілер «Бата аяққа» бір ат, бір түйе алып барады. «Күміс қадау» деген рәсім бойынша меруерт, маржан қосқан, алтынмен аптаған, күміспен күптеген алқа, сақина-білезіктен тұратын «алым» қалыңдыққа арнайы табыс етіледі. Құдалыққа жүргендерге арнап қыздың үйінде қой сойылып, төстік қақталады. Қойдың құйрық-бауырын пісіреді де, бауыр мен құйрықты жапырақтап кесіп, құдаларға жегізеді. Құйрық-бауыр тартқан табаққа 10 сомнан 100 сом салынып, құдаларға қызмет етіп жүрген әйелдерге ырым ретінде беріледі. Мұндай рәсімді «Құдалықтың ақ батасы» дейді.

Екі жақ өздерінің жағдайын ескеріп, құдалықтың жолы бойынша қалың малға келіседі. Қыздың әкесі 100 қой, 5 түйе алатынын немесе «бір қысырақтың үйіріне» келісетінін білдіреді. Қысырақтың үйірінде 15-20-дан кем жылқы болмауы керек. Екі жақ мұндай шартқа келген соң, қыздың әке-шешесі құда түсуге келген әрбір адамға ретіне қарай бір жылқы, түйе, сиыр малы, оған қоса уақтан қой-ешкі дегендей «кит» кигізу рәсімін жасайды. Құдаларға жасалатын кәде-жоралғылардың бәрі жасалынады.

3. *Қатарлық құдалық.* «Бата аяққа» бір ат, оған шапан, көйлек қосады. Қыздың әкесі өзінің шамасына қарай құда түсушілерді қонақ етіп, ауыл әйелдері ырымдарын (барлық құдалық сияқты) жасайды. Қалың малға екі жақ келіскенде, басы жақсы ат, түйе бие, сиыр,

тай, тайынша, қой, ешкі... ұзын саны тоғызға жеткізіледі. Құдалыққа келісіп, баталасқаннан кейін құдаларға «киіт» кигізіледі. Жігіт жағы «киітке» берілген малды қалың малға есептеп қыз әкесіне қалдырады.

Үш түрлі құдалықтың қалың малы түгел алынып болған соң, ұл жағы қыз жағына «өлі-тірі» рәсіміне бір тірі мал алып келеді. Ірі мал апаруға жағдайы келмесе, қой апарса да болады. «Өлі-тіріге» арналған малды сойып, ауыл адамдарын шақырып, кіші-гірім той етіп, сойылған малдың етін түгелдей таратып жібереді. Бұл сойылған «өлі-тірінің» етін қалыңдық қыз бен күйеу жігіт жемейді. Себебі оны екі жастың жаны таза, алдары ашық болуы үшін жасалынған құдайы тамақ деуге де болады. Өлі-тіріні ұлдың шешесі апарды. Қайтарда құдасы ауқатты болса, көңіліне алған көрнекті зат не ірі кара қалап алып қайтады. Нашар болса, еш нәрсе сұрамайды. «Өлі-тіріні» әкеп елге таратып бергенше, қызға қайын жақтан келген дәмнің қандайын болса да жеуге болмайды. «Өлі-тірі» бергеннен кейін құда түсуші жақ бір мал сойып, арнайы «Келін асы» деп әкеп береді. Бұл «енді келін өзіміздің адамымыз, қуанышымыз» дегені.

Қызды ұзатып қайын жұртына апарғанша, мейлі қыз жағының, мейлі ұл жағының көші екінші құданың аулының маңайынан өтер болса, айдап бара жатқан малдан ірісі болсын, уағы болсын, бірін ұстап қалады. Бұл рәсімді «Шаң басар» дейді. Ұл әкесі бір мал беріп: «қалыңдығыңды көріп қайт» – дейді. Себебі бұған дейін қыз бен жігіт бірін-бірі көрмейді.

Ұл баруын барса да, ауылға кірмейді. Жеңгелері ауылдың шетіндегі бір үйге қызды апарып, күйеу жігітке қызды бір сәтке көрсетіп, көрімдік малды алып қалады. Мұны «Көрімдік рәсімі» дейді.

Енді күйеу «Отқа құяр» рәсімін жасау үшін қыз аулынан қашық жерде аттан түсіп тұрады. Жеңгелері, қайын бикелері, балдыздары күйеудің алдынан шығып, қасына барады. Қалыңдығынан үлкендердің бәріне күйеу жігіт тәжім қылады (саусақтарын жайып, аяғының басынан тізесіне дейін созып қояды). Содан кейін ауылға алып келіп, атасының үйіне кіргізеді. Табалдырықтан от басына жеткенше үш рет тәжім етіп иіледі де, от басына жақын келіп тұрады. Жеңгелері күйеудің қолына май ұстатып, үш рет отқа күйдырады. Сонда жеңгелері: «Құдай оңласын. Оттай шалқып, бақтарың лауласын» – деп тілек айтады. Содан оң жақта құрулы тұрған шымылдықтың ішіне ата-енесіне көрсетпей отырғызады. Жан-жағынан қайын-балдыздары қоршап отырады. Үйге кірген рәсіміне күйеу жігіт атап алып келген малды сойып, сауық-сайран жасайды.

Қыз әкесі тұрмысы жақсы, ауқатты болса, қыздың жасауына жеке отау әзірлейді. Күйеу жігітті сауық кеші тарқалған соң, сол отауға апарып, қызды жігітке әкеп береді. Ондай жағдай жоқ болса, отырған шымылдыққа қалыңдықты кіргізіп, қолынан ұстатып, жеңгелері шығып кетеді.

Жігіт риза болса, қайтадан жастарды жинап, «Ұрын керетін» той жасайды. Жігіттің

риза болғанын көріп, қайын атасы үлкен тойға әзірленеді. Тойға союға ірі семіз мал даярлайды. Жыртыс, қоржын, қызға, құдаларға сыйсияпат даярлайды. Той жабдығын толық етіп, ұлдың ата-анасы, күйеу жігіт, қосшы жігіт бірге барады. Бұл тойға алыс-жақын, құда-жегжат, туған-туыс тегіс шақырылады. Бұл тойды тұрмыс жағдайына қарай жасайды. Бай адамдар бірнеше күнге созады, көкпар тартқызып, өлең айтқызады. Қызды жеңгелері отау үйдің біріне күйеу жігіттен жасырып қояды. Жігіт жағы кәде-жоралғыларын жасап, қалыңдығын қайтарып алады. Мұны «Қыз ашар» дейді. Оған да жастар жиналып, ойын-сауық құрып, би билеп, өлең айтып, мал сойып, табақ тартылады. Жеңгелері қыздың жасауын жиналған жұртқа көрсетеді. Құдалар, жігіт жағы көрімдік береді. Күйеу жігіттен «Қол ұстатар», «Шаш сипар», «Бақан салды» ырымдарын алады.

Енді қыздың ата-анасы, туыстары үйден ұзатарда көрісе бастайды. Сол кезде жеңгесі піскен тамақты қыздың басынан айналдырып, сол үйдің адамына жегізеді. «Жылап-сықтап» қызды атқа отырғызып алып жүреді. Жолда жолыққандар «Түйе мұрындық» сұрайды. Сұрағандарын береді. Ауылға жақындағанда, күйеу ұзап ауылға барады. Ауылдың қыз-келіншектері келіннің алдынан шығып, күтіп алады. Бір әйел не қыз келіннің атына мініп ауылға келеді. Қайын ата-енесі, ауылдың үлкен әйелдері атқа шашу шашады. Қыз-келіншектер келінді ертіп, жаяу үйге жақын келеді. Қарт әйелдер сол жақ босаға жаққа шымылдық құрып

қояды. Келін үйге кіргенде, босағадан от басына дейін үш рет сәлем береді. Сәлем бергенде сол қолын кеудесіне басып, оң қолымен оң аяғының тізесінің үстінен басып, үш рет еңкейіп, отырып тұрады. Отқа үш рет май тамызады. Келіннің келу құрметіне той істеп, беташар жасайды. Келіннің бетін сөзгер, домбырамен өлең айта білетін адамға аштырады.

Ақ келін-ау, ақ келін,
Жұмыртқадан ақ келін!
Құтты болсын аяғың
Талай бөпе тап, келін!
Шаңыраққа бақ келін
Нұр жүзіңді аш, келін,
Ата-енеңе бір сәлем!

Келіншек сәлем жасайды. Беташар өлеңі ары қарай жалғаса береді. Беташар біткен соң, келін ауылдың қыздарымен той тарқағанша, шымылдық ішіне кіріп отырады. Егер дәулетті адамның қызы болса, өзіне арнайы жеке отау үйді бірге жасайды. Ол үйдің барлық ішкі дүниелері толық болады. Байлайтын биесі, сауатын сиыры, жұмысын істейтін қызметшісін де қыздың отауымен бірге жібереді.

Үлкен үйге беташар жасап болғаннан кейін, жастарды сол отау үйге кіргізеді. Ойын-сауықты жастар сол үйде өткізеді.

Қазақстанның ұлттық Ғ. А.
кітапханасының қолжазба қорынан

О ЗНАЧЕНИИ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ КАЗАХСТАНА⁶

Достопримечательным наследием казахского народа являются эпиграфические памятники, воздвигнутые, вблизи старинных городов и аульных поселений (кыстак, кыстау).

В средние века наиболее населенными были берега Сырдарьи, одной из величайших рек Средней Азии. Наряду с Амударьей, она была средоточием городской культуры в Южном Казахстане. С раннего и до позднего средневековья в бассейне Сырдарьи процветала городская культура, связанная с жизнью и бытом древних племен огузов, кыпчаков, канглов, карлуков и описанная арабскими географами IX-X вв. и европейскими путешественниками VI (Земарх) и XIII-XIV вв.

Важнейшими среди городов были знаменитые Жанкент (Янгакент), Женд, Барчынкент, Сыгнак, Сауран, Туркестан (Яса), Отрар, Артук-Ата, Сюткент, Сайрам и др. К сожалению, многие из них погибли в период монгольского завоевания, во время феодальных войн XVI в. и, наконец, в период нашествия джунгаров (XVIII в.). Из средневековых городов сохранились лишь немногие. К ним относятся Ташкент, Шымкент, Сайрам, Туркестан, Карнак, Сузак. Возродить некоторые мертвые города Сырдарьи имели желание Абулхаир, Абилямбет и Аблай. Из попытки отражены в отчетах русских офицеров. Особенно энергично поднял вопрос о восста-

⁶ Сб. Мир казаха/ Сост. Е.М. Арын, Д.А. Маргулан. Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Ак. Алкея Маргулана, 1997.

новлении древней столицы огузов Жанкента на Сырдарье, около Казалинска, хан Абулхаир. Он хотел сделать ее своей резиденцией и с этой целью обратился к русскому правительству с просьбой оказать ему содействие – прислать инженеров-геодезистов для осмотра руин Жанкента. Но в связи с кончиной хана (1748 г.) его идея о восстановлении Жанкента так и осталась нереализованной. Правда, позже султан Арынгазы построил здесь сарай (дворец), но восстановить город ему не удалось [1].

Надписи на надгробных памятниках, относящихся к VIII-XII и XIII-XVII вв., свидетельствуют о том, что основные группы казахских племен были сосредоточены на Сырдарье. Значение сырдарьинских городов для казахов было велико. В период Ак-Орды (XII-XIV вв.) и Казахского ханства (XV-XVII вв.) казахи жили в городах, расположенных вдоль Средней и Нижней Сырдарьи. Старший жуз (Улу жуз) занимал земли от Средней Сырдарьи до Семиречья и Джунгарского Алатау. Он обосновался в ташкентском оазисе, там жили племена сиргели, ошакты, ысты, катаганы (шанышкылы) и др. Около Ташкента сохранился городок, носящий племенное название Сиргели. Одно из племен Старшего жуза (жалаиры) было сосредоточено в долине реки Чирчик и в г. Ходженте, племя канглы – в долине среднего течения Сырдарьи (от Отрара до Бенакета). От Кара-тау до Кызылорды были расселены племена Среднего жуза (Орта жуз) – конграты, аргыны, кыпчаки, найманы, таракты и др.

Земли от Кызылорды до Каспийского моря занимали племена Младшего жуза (Киши жуз). Выяснить историю расселения казахских племен по Сырдарье в XV-XVIII вв. позволит исследование остатков их средневековых поселений и надписей на надгробных памятниках предкам. Вопреки неточным представлениям некоторых авторов, казахи были, как пишет А. Красовский, прекрасными земледельцами [2], о чем говорят дошедшие до наших дней возведенные ими обширные ирригационные сооружения, сети оросительных каналов, расположенные в бассейне рек Сырдарьи, Таласа, Чу, Сарысу, Токрауна, Нуры, Ишима, Тургая, Кенгира, Эмбы, Илека, Яика, Иртыша и др. В средние века земледелие у казахов имело большое значение; так, у них были профессиональные земледельцы – егинши, хорошо знавшие технику посева злаков, умевшие выбирать семена, проводить оросительные каналы (арык, тоган) и их обводнение [3]. Казахи пахали землю после увлажнения ее через оросительную сеть, когда земля становилась мягкой, удобной для пахоты. Для обработки земли использовали многочисленные сельскохозяйственные орудия (с некоторыми из них можно познакомиться в этнографических музеях). Значение средневековой Сырдарьи, как политического и культурного центра казахского общества, было огромно. Там была сосредоточена значительная группа городов и сельскохозяйственных поселений, описанных историком начала XVI в. Ф. Рузбиханом. Он писал: “Из пределов Кыпчакской степи через два месяца прибывают казахи на зимние стойбища

(кыстак). Местом их зимовья является побережье реки Сейхун, которую называют Сыр. Зимовья (кыстак) расположены на протяжении трехсот фарсахов, по всему берегу Сейхуна, на котором они оседают. Полновластный султан устраивается в “старинной юрте”, т.е. в одном из старинных городов Сырдарьи [4].

Помимо письменных и устных преданий, отдельные эпизоды древней истории казахов можно восстановить по большой серии надгробных надписей. Исследователями обнаружены огромные каменные стены с родословными таблицами, тамгами, биографическими сведениями об умерших. Все эти эпиграфические памятники отличаются своеобразием архитектурного решения.

Надписи на самых древних памятниках исполнены орхонским письмом (находки в горах Асы, Каратау, Бесбатыр Актогайского района), древнеуйгурским алфавитом (мавзолей Жубан-Ана, Ботагай на реке Нуре), арабским письмом (мавзолей Бабджи-хатун, Айша-биби, Болган-Ана, Кок-кесене, Улуг билги в Таласе – 1262 г., Сунак-ата в Женде – 1273 г.) [5].

Сравнительный анализ показывает, что на территории Казахстана сохранились эпиграфические памятники трех этапов; самые ранние из них относятся к периоду Тюркского каганата (VI-VIII вв.), второго этапа – ко времени кыпчаков, огузов и канглов (IX-XII вв.), третьего – ко времени кыпчаков-казахов (XIII-XIX вв.). К сожалению, не все эти памятники еще изучены.

Многолетние исследования свидетельствуют о том, что наиболее интересные памятники на-

ходятся в районе Средней и Нижней Сырдарьи, на противоположных склонах Каратау, в долинах Таласа, Чу, Или, в Центральном Казахстане, на Мангышлаке, в бассейне рек Эмбы, Сагиза, Илека, Хобды, Жайка. Наибольший интерес представляют уникальные эпиграфические памятники, находящиеся в бассейне р. Сарысу, в Улутауской степи, на Тургае.

На казахском языке такие памятники носят название “Кок тас” (Синий камень), или “Кулпы тас” (Серый камень). Их воздвигали один за другим в течение многих веков, и надписи на многих из них очень выразительны и содержательны. Они говорят о тяге казахов к знанию, о нравственных критериях казахского народа,

К сожалению, некоторые ученые не знают о существовании на казахском языке печатной литературы, изданной в гг. Ташкенте, Казани, Уфе, Семипалатинске и Петербурге, о многочисленных казахских рукописях, частично описанных Н.И.Веселовским [6], В.В.Вельяминовым-Зерновым [7], В.В. Радловым [8], А.А. Диваевым [9]. Громадное количество (свыше ста названий) дореволюционных казахских рукописей ныне хранится в библиотеке Казанского университета, в архиве Г.Н. Потанина в библиотеке Томского университета, в рукописном фонде библиотеки Института востоковедения АН СССР и во многих библиотеках и архивах. Количество обнаруженных мною дореволюционных рукописей в разных хранилищах составляет не менее 800 названий. Самая древнейшая из них относится к XVI в. (“Насаб наме и казак”). Поэтому выводы некоторых ученых, что казахи бесписьменный

“младописьменный” народ, глубоко противоречат фактическим данным. Первое послание на казахском языке, написанное ханом Тауекелем, было, направлено русскому царю Федору Ивановичу в конце XVI в.

На надгробных памятниках резчики вырезали краткую биографию умершего, его родословную до седьмого колена, тамги и др. Изучение этих памятников дает сведения о жизни целого племени на протяжении ряда столетий. Исследовано много древних некрополей с племенными названиями VI-VIII вв, (Домбауыл, Карадын, Козы-Корпеш). К замечательным надгробным памятникам относятся некрополи, расположенные в черте городов вдоль Сырдарьи, в окрестностях Сыгнака, Саурака, Отрара, Туркестана, Сайрама; много эпитафических памятников на территории Северного Каратау. в окрестностях древних городов Кумкента (некрополь Тукты-ата или Баба-тукты) с остатками древнего сада и родника, некрополи Баба-ата, Сузака, Культобе и др. Древнейшие эпитафические памятники находятся в долинах Сары-Агача, Арыса, Чаяна, Каратала и др. В надписях сырдарьинских и каратауских каменных стен отражена история огузов, кыпчаков, аргынов, алчинов, конгратов и др.

Очень интересны памятники казахских племен Старшего жуза, находящиеся в ташкентском оазисе, на Чирчике, в горах Казыгурт. Некоторые из них описывают эпизоды из жизни казахских биев, работавших в г. Ташкенте (Калдыргач-би, сыновья Ак-Назара, Турсын-хан, Толе-би и др.). Основная масса эпитафических памятников племен Старшего жуза сосредоточена в районе

от Шымкента и Казыгурта до Таласа и Джунгарского Алатау. Они встречаются и в Таласском Алатау, долинах Таласа [10], Чу, Или, Коксу и Каратала.

Эпиграфические памятники казахов Младшего жуза с большой массой кулпытасов сохранились в низовьях Сырдарьи, вокруг Аральского моря, на Мангышлаке, в бассейне рек Эмбы, Сагиза, Уила, Хобды, Илека, Яика и Нарына. Надписи на некоторых памятниках свидетельствуют о том, что они относятся еще ко времени огузов и кыпчаков (VIII-X вв.). Поздние памятники Мангышлака принадлежат, в основном, адайцам.

Большое историческое значение имеют эпиграфические памятники Центрального Казахстана и Тургайской степи. Самые ранние из них – древние курганы саков (скифов), каменные изваяния гуннов и тюрков (VI в.), каменные изваяния кыпчаков (VIII-XIV вв.). При раскопке разрушенных мавзолеев на реке Кенгир были обнаружены обожженные кирпичи и плиты с тамгами огузов, кыпчаков, канглов, аргынов, алчинов, конгратов и др. Содержание отдельных памятников охватывает значительный отрезок времени, в них описывается история ряда поколений. Особенно интересны некрополь Дын-Сай с памятником из глинистых сланцев (VI-VIII вв.), Аяк-камыр, Тамгалы-тас, Баксы-мола и др. [11]. Памятники казахских племен сохранились на Алтае, в бассейне Иртыша, в горах Дегелен, Абралы, Саура, Тарбагатая, Калбы, Чингизском хребте и в северной части Джунгарского Алатау. Это древние места обитания аргынов, найманов,

кереев и уаков. По надписям, оставленным ими на богато оформленных надгробных памятниках, можно узнать об их жизни [12].

Хорошо известно, что во время войны с Чингизханом значительная часть найманов была вытеснена с Иртыша в Центральный Казахстан, огромная масса кереев ушла вниз по Иртышу до Тобола, потомки которых ныне живут в Омской, Северо-Казахстанской, Костанайской и Кокшетавской областях.

До Чингизхана Чингизский хребет назывался Найман-таг (Абулгазы-Найман Кух). Один из горных массивов Восточью-Каркаралинской системы до сих пор носит название Найманкашкан, что связано с бегством найманов от преследований Чингизхана. Здесь в горных системах и долинах Иртыша обитали остатки племени бура найманов, в древности этнически связанные с ягмаутами (ягма) и карлуками, которых казахи называют казылык. Одна система Восточно-Каркаралинского хребта называется Казылык-тау – горы Казылыков. Несомненно, что буранайманы по происхождению были из ягмаутов (ягма), карлуков. И вполне естественно, что племенной титул Бура (ангон) стал титулом Караханидского государства. Рядом с системой горы Найманкашкан находится другой хребет Енгрекей (Место рыдания), который назван так в память о событиях, происшедших в начале XIII в. в связи с походом Чингизхана.

Особое значение представляет каменная надпись на казахском языке на скале Тамгалы-тас, на левом берегу Нижнего Сарысу (против остатков древнейших резиденций Алатеге и Белен-ана).

В надписи сообщается об историческом событии, о важном синклите, о провозглашении на нем особого народа под древним именем казак (XV в.). Это историческое место прославлено в преданиях и в поэзии, и оно называется “казак,- тыщ уран шақырып, казак, болтан жер!” – место провозглашения этнонима “казак”.

На плоской песчаной скале древней террасы р. Сарысу сохранилось множество древних родовых тамг и надписей на кыпчакско-казахском языке, написанных арабским письмом. Среди них тамги огузов, кыпчаков, канглы, аргынов и др. Их впервые осмотрел путешественник А.И. Шренк, записавший большую серию тамг (Архив АН СССР), затем их изучали А.Кузнецов, К.И. Сатпаев, В.А. Селевин и автор этих строк. Среди надписей есть имена ханов Ак-Орды Урус хана, Куйырчика, Барака и многих других.

Наибольший интерес представляет одна плоская плита с надписью на казахском языке о воссоединении казахских племен в один народ, т.е. “кыпчаки, найманы, алчины, аргыны (каракесек), уйсыны (куйсын) и табыны! О дай благоденствие этим шестерым!” Против названия каждого племени представлены их родовые тамги. Надпись впервые скопирована толмачом Атбасарского уездного начальника Х. Бекхожиным, военным врачом г. Акмолинска А.И. Кузнецовым [13]. В нем упомянуты все главнейшие племена трех жузов от Старшего – уйсуну (дулаты и канглы в то время находились в государстве тимуридов), Младшего – алчын с сильным племенем табын (остальные племена Младшего жуза находились еще в Западном

Кыпчаке), Среднего – аргыны с сильнейшей фратрией каракесек, служившей основным войском улуса Ак-Орды при потомках Урус хана, племена кыпчаков, найманов и кереев.

“Шесть племен” – это традиционное название союза “алты-алаш”, известного еще в домонгольский период. В Енисейской надписи “Уюк Тарлак” глава племени Елтуган тутук говорит, что он был “правителем у шестисоставного народа”. Теснимые восточными соседями племена после Тюркского каганата составили сильный союз под названием “Алаш”, куда входили кыпчаки, огузы, канглы, уйсуну, жалаиры и союз карлуков. По словам Кадыргали Жалаири, в конце XII - начале XIII вв. главенствующую роль в этом союзе играли канглы и жалаиры. Алты-Алаш – новая группа конфедерации десяти племен Западно-Тюркского каганата. Сюда не вошли некоторые племена, обитавшие на востоке и юго-востоке Западно-Тюркского каганата. Камень “Тамгалы-Тас” с надписью находится недалеко от развалин средневековых резиденций ханов на р. Сары-су, известных под именем Белен-Ана, Ала-таги (теперь Ала-теге), название, вероятно, связано с историей жизни хана Ала (пегий), или Алаш-хана [14] и мавзолеем Талмас-Ата [15]. Другая летняя резиденция Хана-тага находится у северного подножия горы Каратау.

Трудно переоценить значение эпиграфических памятников, разбросанных по территории Казахстана, являющихся первоисточниками по истории племен и составляющих культурное наследие народа.

Литература

1. Рычков П. Типография Оренбургская. Сочинения и перевода, к пользе и увеселению служащие. СПб, 1762, ч.1. С. 226-260; Ханыков В.Я. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным. СПб., 1850. С. 551-552.
2. Красовский А. Бассейн реки Сарысу (рук. ЦГВИА, ф. ВУА, оп. XIII, д. 3).
3. Есаул Швабский. О семенах и посеве тургайской пшеницы и проса конак, акбикеш и конур-чулак. // Земледельческий журнал. 1832, № 5; Сотник Шахматов. Замечания о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней Орды // Земледельческий журнал, 1832, № 8; Сейдалин Т.О. О развитии хлебопашества по бассейну Тургая. // Записки отдела РГО. Оренбург, 1870, вып.1; Дильгельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырдарьинская обл. I, СПб., 1893; II, 1897; Шмидт Ю. Очерк Киргизской степи // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО, 1894, XVII, вып. 2.
4. Рузбихан Ф. Записки бухарского гостя. М., 1976. С. 94.
5. Бартольд В.В. Сочинения. Т.IV. С.307; т. V. С. 151.
6. Рукописи акына-ходжи Халибая и др. (Веселовский Н.И. Киргизский рассказ. Текст, перевод и приложения. СПб., 1894).
7. Семенов А.А. Восточные рукописи в архиве В.В.Вельяминова-Зернова.
8. Казахские рукописи "Чингиз-наме",

“Хакият-Манзума”, собранные В.В. Радловым. Институт востоковедения АН СССР. Архив академика Радлова.

9. Рукописи “Алангасыр Алып”, “Исмаил-Ата”, Кубея Токбулатова “Ташкент каласынын, шыгуы туралы ан.ыз”, “Қырғыздардын, қалай шыққан шежіресі”, “Өзбектердің шежіресі”, рукописи сырдарьинских казахов Сеида Абдрахманова и Мангула, собранные А.А. Диваевым // Туркестанские ведомости, 1899, N 96; 1900, № 88, 91, 97, 98.

10. Ремпель Л.И. Некрополь древнего Тараза. // КСИИМК, вып. 69, 1957. С. 102-110.

11. Шренк А.И. Дневник путешествий 1842 г. Архив АН СССР, фонд.

12. Влангали А. Геогностические поездки по восточной части Киргизской степи в 1849 и в 1851 гг. СПб., 1853, ч. 1.

13. Кузнецов А. О надписи на камне Тамгалы-тас в пустыне Бетпак-дала Атбасарского уезда Акмолинской области // Записки Семипалатинского отдела Географического общества. Вып. XVI, 1927; Селевин В. Результаты Бетпак-далинской экспедиции САГУ. Ташкент, 1931. С.30.

14. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях, ч. II. С. 251.

15. Там же, ч. II. С. 155, 281.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХЫ⁷

Қазақ сахрасын қоныстаған қазақ ... елі күні кешегі орыс әліппесін арқас еткенге дейін үш жазуды қолданып келді. Олар – ескі Таластан Орхон-Енисей бойына тараған Орхон (I-IX ғ.), соғдылықтар арқылы жеткен ұйғыр (IX-XV ғ.) және араб әрпімен жеткен жазулар (XIV-XX ғғ.). Бұл тарихи дәуірлерде Қазақстан өлкесін мекен еткен әкімшіліктердің өзгеріп отырғандығынан болса керек. Түркі қағанатынан кейін мұнда ұлыстарды біріктіріп, жеке-жеке билік құрған елдер – қыпшақтар (қыпшақ хандығы, VIII-XI ғғ.), Қаңлы ордасы, Найман хандығы, Керейт (керей) хандығы, Қарлық хандығы, Қарахан хандығы, Монғол дәуірінен кейін Өзбек, Қазақ қауымдары.

Міне, осы айтқан әкімшілік орындарының әр қайсысы өз дәуірінде жоғарыда көрсетілген үш жазуды еркін түрде қолданып отырған. Жазуды сол кездегі тәртіп бойынша теріге, киізге («киіз кітап»), ағашқа, сүйекке, темірге, кірпішке, тасқа түсірген. Осындай жазулардың Қазақстанның тау-тастарында тізбектеліп тұруы соның айқын дәлелі. Кейде ел басқарған адамдардың аттары құм тасқа әдемілеп ойып жазылған. Мәселен, Кенелі тауындағы тастарда (Тоқырауын өзені) араб әрпімен жазылған Жошы хан, не оның үлкен ұлы Ержен-Қаан аттары кездеседі. Орталық Қазақстан өлкесін қоныстаған тайпалар қолданатын жазудың бұл түрін Жувейни де, Рашидеддин де, әрине келтірмейді. Балқаштың теріскейіндегі Тоқырауын өзенінің бойы XIII ғ.

⁷ Ә.Х. Марғұлан Қазақ жазуының тарихы. - // Жұлдыз, 1984 ж. № 8.

басында Жошының құлан қуып ойнақ салған жері. Осы арада әкесін аң аулауға шақырып, Құлан-ойнақ даласында қыпшақ елінің атақты тұлпарларының ішінен таңдап мың боз ат, мың қара ат тарту етеді (Рашидеддин) Жошының қасында қыпшақ, үйсін, арғын, қаңлы елінің арабша жазатын серілері, бітікшілері, абыздары аз болмаған.

Орхон, ұйғыр жазуын көп заман бойы қолданған елдер – оғыздар, қыпшақтар, наймандар, керейлер, меркіттер, онгіттер (уақ тайпасы). Бергі кезде олар қазақ ұлысына қосылады. Көп ғалымдардың зерттеуінше ол тайпалардың ілгеріге ұмтылуға басқан ізгі мақсаттарын тасқа түсірген. Олардың мекендеген жері. Оңтүстік Алтай, Орхон бойы, Селенгі өзенінің бас жағы, Гоби даласы (Еника, Мураяма, С.В. Киселев, Пигулевская). Басқа да бір топ ғалымдардың бақылауынша руна (Орхон) жазуының шыққан жерлері – Жетісу өлкесі, Шу, Іле, Ыстық көл, Талас өңірі. Орхон жазуын бұл өлкеде ең алғаш мәдениет дүниесінің үлесіне айналдырған елдер – ғұндар, үйсіндер, қаңлылар. Олардың Жетісудан Бұхар хандығымен хат жазысып отырғаны қытай тарихында әлде неше рет кезігеді. (Н.Я. Бичурин). Ол жазу түрік қағанатынан бұрын дүниеге келгенін Авел Ремюза, Пельс, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, С.В. Киселев, А.М. Щербак дәлелдеп берген. Ортөс, Дунхуан, Гоби даласы, Ертіс бойы, Жетісу, Дунай өзенінің бойындағы руналық таңбалары әлі жарыққа шыққан жоқ.

Біздің аяулы ғалымдарымыз А.Н. Кононов, А.М. Щербактың зерделі зерттеулері бойынша

ғұндар жазып қалдырған рунаның әдемі текстері Солтүстік Кавказда, Қырымда, Әзірбайжан өлкесінде де сақталған. Бұл жазудың шығуын, өркендеуін зерттеу тарихы үшін табылмайтын ұлы қазына.

Гун дәуірінде тасқа қашалған бірнеше тас жазулар Қазақстанда кезедседі. Бәрінің де жазу әдісі, үлгісі Орхон жазуымен бірдей. Олардың бір тобы Орталық Қазақстандағы Жаңарқа ауданына қарасты Қалмақ қырған тауының оңтүстік бүйірінде жалпақ қара тастың бетін бүтіндей алып жатыр. Сонымен қатар тасқа қиып түсірілген керуеннің суреті бар. Екінші көп жазу Елек өзенінің бас жағында жерді қазып жатқанда табылған («Казахстанская правда»). Тап соған ұқсас бір топ жазу сол Елек өзенінің аяққы ағысында да бар. Өте өкініштісі ол жазуларды жақсылап тексеріп оқып шыққан кісі жоқ. Бұл мәдениет жұмысына салғырт қараудың бір түрі.

Орхон жазуын жақсы меңгерген елдер оғыз бен қыпшақтар, ертедегі наймандар, керейлер. «Моюн-Чур» деп аталған бір тас жазудың көрсетуінше «Қыпшақтар түрік елін елу жыл басқарып отырған»: (Г.И. Рамстедт, С.Е. Малов, Памятник древнетюркской писменности Монголии и Киргизии, 1959, стр. 34-38). Бұлардың барлығы, Күнге, Айға, Жұлдызға, көкке табынатын елдер болған соң, тасқа қиып түсірген жазулары мен жазбасы қатар жүреді. Олардың тастағы жазуында айтатыны «Көк тәңіріде болдым», «елімді беш қатар тізілттім», «ел, алыбымын». «Ертіс», «Қазылық көлі», «Қара-Жоталық» деген жер аттары кезігеді. Бұл сөздердің көбі осы

күнге дейін қазақ тілінде ұшырасады. Орхон жазуының Қазақстанда көп жолығатын жері Ертістің бас жағы, Жетісу, Талас өзендерінің бойы. Өткен ғасырдан бүгінгі біздің дәуірімізге дейін табылған тас жазуларға арнап талай ғылыми монографиялар жазуға болады. Бірақ ешкім назар салмағандықтан олар белгісіз жатыр. Сібір мен Қырғызстанда табылған тас жазулар сияқты зер салса ғой шіркін. Өткен ғасырда Ертіс бойының жазуларының үлгісін түсірген инженер Г.И. Спасскийдің жинақтары да сол қалпында зерттелмей келеді. Тіл тарихын зерттеуші Қазақстан ғалымдары да аз еңбек сіңірген жоқ. Олардың табыстарының ең әдемісі Орхон жазуларының бір талай үлгісін – Сырдария бойында бұзылып жатқан Артық-Ата қаласының ішінен, Жетусудағы Кеген ауданында мүсін тасқа қиып түсірген таңбаларды зерттеуі. Ондай жазулардың көбірек кезігетін жері Орталық Қазақстандағы Ұлытау даласы.

Орта ғасырлардағы жергілікті жазушылардың айтуынша, ол кездегі қазақтар мекендеген Сыр бойындағы, Таластағы қалаларда, қыстақтарда – мектептер, медреселер болған. Олар негізінен араб жазуын үйренуге ден қойған. Ол кездегі араб жазуын үйрететін үлгілі мектептер Ташкентте, Түркістанда, Сауранда, Сығанақта, Отырарда, Сайрамда, Шымкентте, Созақта ашылған. Бұл медреселерді ашуға Ходжа Ахмед Ясауидың ұрпақтары – Жұм Ахмед Ясау, Ғамал Хажы, Хож Ахмед ибн Ахмед Шашти, Мухаммед Бабаи (Баба-Ата) Абутараб Бахши, Абу Язит Бестами, Гузи ора Маргушы (Маргуба) үлкен себепкер

болған. Бұлардың барлығы Ясауидың адамгершілік, шындық, әділет сөздерін қадірлеп, бар өмірін білім дүние тануға, жұмсаған ғалымдар, халықты надандықта қалдырмай, ілгері бастыруға ұмтылған адамдар.

Қожа Ахмед Ясауидың өз ұрпақтары салдырған мешіт, медресе, мектептері олардың ата-балалары ерте кезден қоныс еткен Түркістанда, Сайрамда, Баба-Атада, «Шашты ордасында» болған (Хожа Ахмед ибн Ахмед Шашти).

Бұл Баба-Ата мен Шашти ордасы Қаратаудың солтүстігіндегі Құмкент қаласымен қатарлас орналасқан. Олардың тарихи мазмұны халық аузында аңыз ретінде айтылады. «Шашті әзіздің» даңқы Құмкентпен қатар айтылады. Архитектуралық сәулеті Қара хан үлгісімен жасалған. Бірақ ұлы құрлыс алда қайда бұзылған. Оның сарайларының алдында орманның түбірі сақталған. Балтамен шауып түсірген түбірлерінің сорабы әлі күнге дейін сақталып қалған. Ұзындығы бір шақырым жерге дейін созылып жатыр. Оның маңындағы хаузені бұзылған, оған суды көзе сауытпен Қаратаудың көлінен әкеп, ағаштарды суарып отырған. Көне сөз бойынша Шашті әзіз осы көлдің ішінде бір әулие қызбен сауық құрып ұрпақ тарайды.

Шашті әзіздің бір ортасы Баба-Ата. Бұл Шаштіге халық қойған аты болу керек. Қарахан дәуірінде жасалған Баба-Атаның ұлы мұрасы осында. Барлығы күйдірген кірпіштен салынған. Оның әдемі құрылған архитектурасы көзге алыстан елестейді.

Ең бастысы – ол білімнің, ой-сананың ордасы. Бала оқытуға үлкен мән беріп, оны тәрбиелі, білімді, әділетті болуға баулыған. Баба-Ата шын мағынасында үлкен ғылым ордасы, көп білім беретін жер. Одан тлай білімпаз адамдар шыққан. Мектебі орасан үлкен. 500 бала оқиды, олардың білімі үлкен қалаларда оқитын балалардан кем болмаған, әрбір екі балаға бір жатақ орын берілген. Бір таңсық нәрсе мектептің астында көне заманнан тығылып жатқан кітаптар кездескен. «Баба-Ата» совхозының директоры ол кітапті жақсылап жинап, тегісімен Қазақстан Ғылым академиясының кітапханасына тапсырды. Ол кітаптар әлі тексеріле қоймаған, онда қандай әдебиет кітап бары белгісіз.

Осы Баба-Атаның мектебі сияқты атышулы білім беретін мектеп Қаратаудың екі жақ бөктерінде мейлінше көп болған. Әсіресе Шаянда, Шәуілдірде, Созақта жиі кездеседі.

XIX ғасырдың бірінші жартысында ағаштан құрап салынған үлкен медресе Құнанбайдың Қарқаралыны көркейткен мешіті (1846). Ол әлі күнге дейін бұзылмай, сол күйінде сақталған. Сондай бір ағаш мектепті Шыңғыс Уәлиханов Сырымбет аулында тұрғызған. XIX ғасырдағы жақсы мешіттің бірі Баянауыл мектебі, оның оқытушысы Қамаридден, артынан көп шәкірт қалдырған, соның бірі Машһұр Жүсіп. Торғай бойындағы атақты медресе Дулығалы өзенінің бойында күйдірген кірпіштен тұрғызып отырған. Оны жасаушы архитектор Талпаң деген. Дулығалы мектебін бірінші рет Ыбырай Алтын-

сарин көргенде қатты қуанышқа бөленіп, білім алудың жарқын жолы деп түсінген.

Көп зерттеушілердің бақылауынша бұрынғы ауыл мектебінің саны қаламен қатарласып отырады. Қазақтардың бала оқытудағы тілегі көбінесе шаруашылықпен байланысты. Ол, әсіресе, сауда ісіне, мал санауға, сый тартуға, достармен хат жазысуға керек болған. Россия патшасы Федор Ивановичқа қазақ хандығының бірінші ұлы хаты XVI ғ. соңында жазылған.

Орта Азиямен, Қытаймен сауда жүргізуде араб әліппесінің ролі күшті болған. Оның көп тараған жері Сырдария бойы, Орталық Қазақстан, Жетісу, Арал, Каспий теңізінің жағасы, Мағыстау. Мұнда мұнаралап көтерілген үнгір сарайының іші толған жазу, сауда сөздері атақты бектердің аттары.

Хиуадағы сияқты ұлы мәдениет мұнаралары Сырдарияның бойында көп кездеседі. Мұның мәдениет үлгілері Хиуадан кем болмаған, бірақ бүтіндей қиратылып, үгіліп біткен. Сырдарияның өткен мұраларын еске түсіретін атақты ғұламалар – Туркестани, Сұнақ-Ата, Ташкенди, Мухаммед-баба, Жамал Қарши Ғұлама ойшылдармен қатар Сырдарияның көп қалаларында аты шулы асқан ақындар көп болған. Соның бірі – Барчынкентте тұратын Хисамеддин. Ол кітапті үш тілде – араб, парсы, түркі тілінде жазған.

Аса дарынды қыпшақ ақыны Рабугузи. Өзінің эпиграфында естуге жақсы болу үшін «Рабугузи» деп қойдым дейді. Демек, ол Сыр бойындағы рабатта тұратын оғыздардың қазысы – Бурханеддин ұлы Насреддин Такбуқа. Кейбір зертте-

ушілер бұл Рабугузиды монғолдан қалған деп көрсеткен, онысы Дешті-Қыпшақ болуы керек. Көрүшілердің байқауынша Рабугузи биік бойлы, ойшыл ғұламалардың асқаны. Өзі бектер қауымынан (С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. стр. 323,322). Бұл Насреддин Такбұқа (Рабугузи) Кутб ақынның Хусрау Шырын жырында кездесетін қыпшақ Такбуқаға жақын, бірақ ол Алтынбука деп атаған еді. Алтынбука ерді ғалым, өзі хақында деп бейнелейді. Өзі туралы айтқан кезінде Кутб; Атанмыш атағыма Кутб Хожа Хақ аны қылсын деған – Хожа оқысаң ұнатма дұғаден, Мен біттім абы хатасын бақыл. Бу захмат чек ім білгейсін оқыш. Атағыма «Берикне» теп ангақ. Өзім мүмін, өзім едім, асысылым қысақ» дейді. Демек, бұл екеуі де қыпшақ тілінде жазатын ойшылдар, тілі қазақ тілімен тектес. «Тарих жеті жүз сексен бетте фар айының ігірім бетінде...» деп жазған. Бір тамаша жері «Таңіріге бағынуда» Кутб «ұғаным» деп – «Оған рахмет қылсын» дейді. Кутбтың Хусрау-Шырын жырындағы барлық аңыздар, хикаялар тегіс қазақ жерін көрсетеді. Сондықтан мұны оқушы қазақтар да аз болмаған. Сырдария бойында жасаған атақты ақын Югнеки шығарған «Әлебпетул Хақайық» сөзі де Кутб жазуларымен бірдей.

Орта ғасырлардағы ғұламалар, ел ауызына ілінген атақты ойшылдар назардан тыс қалмаған. Қазақ тарихын бірінші рет қозғап, оның негізгі мәселелеріне ерекше көңіл қоюшылар – Мухаммед Хайдар, қыпшақ Өтеміш хажы, Мұхаммед Салих Қара-Қожа ұғлы (Тарих Рашида Ташкент).

Татар халқының ұлы ғалымы Маржани кітаптары Татарстанда, Башкирияда, Қазақстанда кеңінен таралды. Оның ішіндегі көзге ерекше түсетіні – «Малике кітабі», «Юсуф-Зулейха» (Қорқыт араласып жүреді), «Боз жігіт», «Бозоглан», «Таир-Зуре», «Наурзбейтлерн», «Жар-жар» (Мустафа-әл-Ахбар). Бұларды қазақ ауылы да оқыған. Ондай кітаптарды жоғалтпай, қадағалап сақтаудың бір куәсі – күміс сандық (Ш. Уәлиханов). Оны бүгінгі ұрпақтардың мұрасы етіп сақтап жеткізген кісі Әз Жәнібек және баласы Қасым. Немересі Шығай. Шығайдың баласы Тәуекел хан, оның немересі болған бүгінгі ұрпаққа жеткізген.

Қазақтың ең бай кітапханасына сол кезде Мәскеуде тұратын Оразмұхамет ие болған. Ол кітаптар екі жүз жыл бойы патшаның архивінде сақталып келіп, 1725 жылы Россияда ғылыми академия құрылған кезінде сандықты барлық кітапхананы академияның музейіне тапсырады. Бірақ зерттеушілердің жобалауынша көпшілігі татар тіліндегі кітап ретінде берілген. Ал Сайран қаласында Шығай мен Тәуекел хан Бұхардағы Абдулла арқылы көп қолжазбаларды өзіне жинаған. Шығай халықты білімге баулыған. Жамал Қарши, Абдіразақ Самарханди, Мұхаммед Хайдар, Хан Темир және басқа ойшылдардың сөзіне қарағанда Сауранда кітапхана болған. Есім хан қазақ заңының ескі сұлбаларын жинап жаңа қорытынды шығарып тасқа бастырған. «Есім ханның ескі жолы» атты қолжазба қазір Стамбулда сақтаулы. «Жеті жарғының» жинақталған нұсқасы Тәуке ханның қолында болған. Ол ескі

жарғыға жаңадан тараулар қосып, жаңалықтар енгізеді. Жеті жарғының жасалуы барысына қазақтың барлық билері ат салысады. Ол кейігдері Абылай мен оның баласы Уәлиханда сақталған. Темір ұрпақтары пайдаланған «Шежіре турук», «Ақсақ құлан жишак», «Төрт ұлыс – Алтын орда, Шағатай», «Хулагу», Абылайдың ұрпақтары Жәңгір ханда сақталған. Жәңгір кейін Қазан университетінің құрметті профессоры болған. Сол кітаптардың ішінде оғыз қыпшақ даласын аралаған Казвинидің қолжазбаларынан үзінді келтіріледі. Ал Қадырғали Жалайридің орта ғасырдағы қазақ тайпалары туралы еңбегі Рашидеддинді пайдалана отырып Қарахан мен Оғызханның замандарын зерттеген. Ортау, Кертау, Қаракұмды мекендеген ел жайлы «Оғызнама хикаясында» әдемі суреттелген. Қадырғалидің ең дәйекті тұсы да сонда. Ол мәліметтерін қазақтың би-сұлтандарымен әңгімелесіп отырып қазақ тұрмысы туралы кең мағлұмат береді. Қазақ халқының атақты шешені Майқы бидің сөздері де кең сахраға кітап сөзіндей тараған. Оның зираты Самарқанда. Үлкен қақпа тұсында 98 жазуы бар. Жошы мен Майқы бидің кезінде ел іргесі тыныш болған. Алты ұлысқа бөлінген. Жошы ханның өліміне арналған кітап жан-жағынан да құнды. Онда Шыңғыстан кейінгі билік тарихы барынша дәл көрсетіледі. Сондай-ақ «Ақ табан шұбырындыдағы», «Қоңырат Божбан Сағырбай хикаясы» да мәліметі мол, тарихи деректері дәйекті дүние.

Өткен ғасыр қазақ халқы үшін рухани өсу дәуірінің басы болғаны белгілі. Сол тұстарда

алғашқы көркем, деректі ғылыми очерктің де көріне бастауы заңды құбылыс. Осы ретте Омбыдан қазақ мектебі ашылды. Оны салуға Шыңғыс Уәлиханов, Құнанбай Өскенбай ұлы, Анай ұлы Мұса, Тәттімбет, Барақ батыр қаржы жинақтады. Ол мектепке К.К. Гутковский, Н.Ф. Костылецкий, И.Н. Березин сияқты орыс оқымыстылары кітап жиып, көп көмек көрсетті. Сол мектептің түлектері көкшетаулық Сәдуақас Жанай ұлы, әнші Мұстафа Бүркітбай ұлы, өскемендік Мұхамедқали Жамышев сияқты қаламы жүйрік публицистер өсіп шықты. Мұнда көркем новелланың толық сыпаттары бар. Сәдуақас Анай ұлының «Оқудан елге қайтқанда», Мұстафа Бүркітбаевтың «Қазақ әні», Мұхамедқалидің «Жол үстінде» шығармалары солардың таланттарының қуатын танытады. Міне, осылардан кейін барып бұлақ көзі ашылып, Шоқандар шықты. Арналы бұлақтың басы сонау көнеден басталады. Оған жоғарыдағы мысалдар дәлел.

НАЙМАН, КЕРЕЙ, ОҢГІТТЕРДІҢ
ЖАЗУЛАРЫ⁸

Орхон-ойғыр жазуларын өзіне дәстүр қылған елдер – наймандар, керейлер, оңгіт-уақтар, меркиттер, барлығы ерте кезден үкімет құрып, кейін қазақ ұлысына кірген тайпалар. Елді Орхон-ойғыр жазуына үгіттеуде бұлардың үлесі зор. Оңгіт-уақтардың меркіт тайпаларының ғажайып ерлік жыры «Еркөкше», «Ерқосай», Керей «Қамбар» жыры осы күнге дейін халық ауызында сақталған.

Рашидинның әдемілеп билердің айтуынан жазуынша; наймандар, керейлер тарихи заманда саудагерлер мен миссионер арқылы несториан (Айса) дінін дәстүр етіп, солар арқылы олардың Армениядағы, Сириядағы дін басқармасымен хат жазысып отырады (Рашид-ад-дин, Сб. Летописей 1, ч. 1, стр. 127). Несториан болған керейт жазуларын көп зерттеген француз ғалымдары Несториан дінін қолданатын керей мен наймандардың қыздары тегіс Шыңғыс ханның балаларына тұрмысқа шығып, олардың рухани тіршілігіне үлкен әсер еткен. Соның ішінде Оқтайдың әйелі Торқын-Хатун мен Толының әйелі Сұртоқты-бикем де бар. Бұл Сұртоқты керей Он ханның немересі, оның ықпалы өте күшті болған. Ол өзінен туған төрт баласы – Мөңке, Құбылай, Алауке (Хулагу), Арық-Бұқаны емізіп тойғызған (Марко Поло, стр. 243: Рашид-ад-дин, т. I, кн. 2, стр. 72). Осындай жағдай наймандар мен керейлер ортасында ерте кезден дағды болғандықтан

⁸ Ә.Х. Марғұлан Найман, керей, оңгіттердің жазулары. - // Ақиқат, 1993 ж. № 7.

олардың ортасында бітікші абыздары да аз болмаған. Керей Он ханның ұлы бітікшісі Құтты-Бұқа барлық керей елін жазуға үйретеді (Рашид-ад-дин, т. I, кн. 1, стр. 128). Шыңғыс хан үкіметін құрған соң, оның ең сенімді бітікші (абыздары бір ғана керей мен наймандардан) онгіттен (уақтар) болады. Оның ерекше сенген бітікшісі Керей Абуша абыз (Рашид-ад-дин, т. I, кн. 1, стр. 34). Оқтай ханның ұлы бітікші Керей Қарыдай (Кәрітай) (В.В. Бартольд т.I, с. 534). Мөңке ханның бітікшісі ода керей ұлысынан Болғай деген кісі, ол Мөңке ханның балаларын ойғыр жазуына үйретеді. Екінші хатшысы жалмайыр Бала Хұлағу ханның бас секретары керей Мұқыр бітікші. Көке – Алишер Навои айтқандай Мұқыр бақсы шеберлікті де жақсы білген. Алаукеге (Хұлағу) алтыннан, күмістен ақша жасап отырған. Сол кешегі тіл бойынша ол ақшаны (монета) «бәліш» деп атаған (Рашид-ад-дин, т. I, с. 134, стр. 77).

Ең ескі жазулардың бірі – «Шыңғыс ханның нақыл сөздері», оны «Атын дәптер» не «Білік» деп атаған (Рашид-ад-дин, т. I, кн. 2, стр. 252-260). Ол жазу Оқтайдың ордасында сақталып тұр. Ол кездегі бірінші Орда бүгінгі күні Ала-Көлдiң жағасында «Ала-Қамақ-Сарайы» деп аталған. Жоңғар Алатауының түбіндегі ескі қала. Ондағы алғашқы құрылтайға Батырлар барып жүрген, кейiн Плато Карипини Темiр де барып тоқтаған. XV ғасырдың шежіресі «Муиз ал-ансаб» кітабінің көрсетуі бойынша, Оқтай «Алтын дәптерді» бір ғана Онгіт (уақ) бітікшісіне тапсырып қояды. Абыздар, әскер басылар, ел

басқаратын сұлтандар болмаса, оны басқа кісіге ұстатпайды. Монғол дәуірінде қазақ тайпаларынан түрікше документтер жазатын тайпалар қыпшақтар, арғындар (Марко Поло), жалаирлар (Қадырғали Жалаири), қоңыраттар, кетелер. Олардың дәстүрі қазақ заманына ауысады.

Ғалымдардың анықтауынша, монғолдардың мәдениетіне зор әсер еткен найман мен керейлер. Олар көп уақыттан бері үкімет жасап, саяси мәдени, тұрмыс жұмысына ойғыр жазуын жақсылап пайдаланған болған соң, оны көрші елдерге де таратты. Шыңғыс хан оның аталары осы екі елмен XII ғасырдан араласу арқылы ойғыр алфавитін монғолдарға, басқа тайпаларға да үйретеді. Найман мен керейлердің ортасында бітік жазу, басатын «мөр» бар екенін көріп таң қалады.

Найман хандарының жазған бітіктерін, қағазға түсіретін мөрін сақтап қалған атақты бітікші (абыз) «Тау Тоң» деген кісі. Наймандар жеңілген соң, абыз Шыңғыс ханның ордасына келіп, оның балаларын ойғыр жазуына үйретеді (В.В. Бартольд, соч. V, с. 620).

Көн ойпатынан тарап шыққан қияттардың бір ұлы жырауы, қыпшақ пен наймандардың атақты ойшысы, ақыл иесі, ұлысқа өнеге беретін, өзі ғалым, өзі ұстаз, өзі жырау. Шыңғыстың ордасына кеңес береді. Оқтай заманына дейін жасайды. Туып өскен жері Алакөлдің маңы, Ертістің бойы. XIII ғасырдың 30-жылдары әбден қартайып алысқ күймеге отырып барып жүрді (Рашид-ад-дин, т. I, с. 1, стр. 158). Керей мен наймандар түркі тілінде сөйлеген бір туысқан ел. Кейін қазқ

пен өзбек ұлысына қосылады. Олардың шығу тегі түрік тілінде сөйлеген. Оңгіттермен бірдей (Рашид-ад-дин, т. I, с. 1, стр. 102). Оңгіттер былайша – «уақ» деп аталатын орта жүздің бір тайпасы. Оңгіт руы осы кезде әлі күнге сақталып келеді. Олардың тарихи заманнан тұратын жері Ертіс өзенінің жағасы. Қоқан тауының іші Бесқарағай өлкесі, өздерінің шежіресі бойынша Еркөкше, Ерқосайдың ұрпағымыз деп санайды. Керей, меркіт тайпалары оңгіттермен аталас.

Оңгіт (үңгіт-уақтардың) тарихи заманындағы атақты жырлар – «Ер көкше», «Ер қосай». Олар қырғыздың «Манас» эпосында да келіп отырады. Оңгіттердің ескі дәуірде мықты үкімет жасағаны осы екі жырда айқын түрде жырланған.

Уақ пен керей үкіметін жарқын түрде баяндайтын атақты жыр «Қамбар батыр». Онда былай деп айтылған:

Керей менен Уақтың

Қамбар соның атасы.

Сымдай сұлу анаңыз

Қамбардың болған анасы.

(И. Березин, Хрестоматия, т. III, 1890).

Рашид-ад-диннің баяндауынша: «тюркские племена, подобно жалаирам, татарам, ойратам, онгутам, керейтам, найманам и прочим, из которых каждое имело определенное имя и специальное прозвище, - все они самовластия называли себя монголами, несмотря на то, что они не признавали этого имени» (Рашидад-дин, Сб. Летописей 1, ч. 1, стр. 102).

Қыпшақ, найман, керей, меркіт, оңгіттер тегіс түрікше сөйлеген елдер. Олардың тарихи

қонысы Шығыс Қазақстан, Жоңғар даласы, Ертіс бойы, Орхон өзені, Енесейге дейін созылып жатады. Олардың ішіндегі тарихтағы күрделі орын алған елдің бірі оңгіттер, қазақтың уақ тайпасы. Оларды ескі заманда шаған татары, татаби деп те атаған. XII-XIII ғасырларда олар Ертіс бойын, Алтайды мекендеген, кейбір бөліктері Жоңғар даласында отырады. Қарахан мемлекеті кезінде қытай үкіметі төртмың үй оңгіттерді көшіріп, өзінің ұлы қамалын күзеттіруге әскер етіп қояды. Бұлармен көршілес болып, оның теріскей өлкесінде керейлер, наймандар, жалайырлар, қоңыраттар мекендеп, Ертістің бас жағын, Алтайды жағалап, Орхон өзеніне дейін созылып жатады. Оңгіттер туралы Рашид-аддиннің айтуыеша: – «гасудари Китая считали племя онгут свом вассалом и своим искренно преданными рабами (банден Мухлис). Они ... и им ворота стены ауткух (букур кыя) и это племя постоянно...» (1, кн. 2, стр. 8). Бірақ оңгіттер Қытайға дос болып қалмайды. Оларды билеуші Алақұс-тегін Шыңғыс ханмен кездескенде оған көмектесіп, қамалдың қақпасын ашып, оның әскерін Қытайға кіргізіп жібереді.

Алақұс-тегіннің немересі әскері басы Шың-Темір Жошы ханмен бірлесіп, Сырдария бойындағы қалаларды соғыспай алуды үміт еткен (Рашид-ад-дин, кн. 2, стр.200). Кейін Хорезмді басқарады. Оңгіттер осы сияқты жарқын ойда болғандықтан олар жазуды да елге таратқан. Жазу үлгісіне көп көңіл қойған басшылары Айбұқа Алақұс-тегін, Шаңқай, Шың-Темір. Олардың бітікшілері ойғыр Көркөздің жазуына

сенбей, оны қызметтен босатады (Рашид-ад-дин, кн. 1, стр.142).

Тарихи заманда жазудан көп үлгі қалдырған елдер қыпшақтар, наймандар, керейлер. Түрік қағанаты бітісімен бұлардың әр бірі жеке-жеке мықты мемлекет жасап, өзінің саяси шаруашылық, мәдени үлгісімен феодал қауымына айналған, қала салып, суармалы егін өсірген ел. Оларға ішетін тамақ қандай керек болса, әлеуметтік істе жазу сондайлық керек болған. Найман мен керейлер көп ғасыр бойы көршілес, туысқан елдер. Рашид-ад-диннің барлауынша, олардың мекен еткен жері күншығыста Орхон өзені, Енесейге дейін жетсе, күнбатыста өрелі Алтай, Ертіс бойы, Тарбағатай, Жоңғар өлкесі, Шыңғыстау болған. Абілғазының айтуынша, бұл тау Шығыс ханнан бұрын «Найман тауы» деп аталған. Олардың жақын көршілері қыпшақ, қаңлы, арғын, қоңырат. Наймандар әсіресе қаңлымен бірігіп, Өр Алтайда, Көк-Ертісте, Жоңғар алатауында бір қауым болып тұрған (Рашид-ад-дин, кн. 1, стр.136-137). Олардың атасы Бура-Найман қаңлылармен аталас, оларды яғмаут (ягма) деп атайды. Олардың Бура-Найман аты Қарахан басшыларына лақап болып шығады.

Шыңғыс мемлекеті құрылмас бұрын наймандардың түрікше аты «сегіз» найман екеуі бір мағынада – «сегіз ата». Оны Н.А. Аристов («Заметки», стр. 361) С. Мураяма көрсеткен. Найманды «сегіз» деп жазған Жувейни. (Издание Казаневи). Найманның Түркістанды билеген, Шыңғысқа қарсы тұрған алпауыт ханын Жамал

Қарши Әл-Кучлакас деп анықтайды. (Мулхакат ас-Сурах ИВ АН СССР, 13514). Наймандарды «сегіз» деп жазатын ескі ғалымдардың бірі Шарафиддин. Ол әр уақыт «сегіз», «сегізман», «қыпшақ»-«қыпшақман», «қанлы»-«қанлиман» деп отырады. Наймандардың тұрмысын суреттеп отырып әдемі жазуын есіне түсіретіні «сегіздердің жолы» (Зафар Наме, 103 бет), «Сегіздердің әскері» (104 бет), «Сегіздердің шөлі» (Жоңғария, 1178 бет).

Мураяманың зерттеуінше бұл тайпаның бұрынғы аты найман емес «сегіз», «сегіз ата». Найманды түркі тайпаларының өзі қойып алған болуы керек (Мигауата, 190). Наймандар, керейтер, оңгіттер түрік екені анық, олар түрікше сөйлеген (Мураяма, 96-97, 196 беттері).

Найман мен керейлердің, оңгіттердің түрік тілінде сөйлеген тайпалар екенін ХІХ ғасырда төндіре жазып кеткен ғалымдар (Н.А. Аристов, «Заметки», стр. 303,306), Клапрот, жиырмасыншы ғасырдағы атақты ғалымдардан найман мен керейлердің түркі тайпасы екенін айқын шешкен ғалымдар Мураяма, Чехославак ғалымы П. Поуха. Совет ғалымдарынан Л.Л. Викторова (К вопросу о найманах. «Ученые записки ЛГУ», 1961, стр. 137-155). С. Аманжолов («Вопросы». стр. 58).

Осы ғалымдардың жаңадан табылған тас жазуларға сүйеніп зерттеуі бойынша, несториан (Айса) үлгісіне кірген наймандар, керейлер, оңгіттер, меркіттер бір ғана түркі тілімен жазатын болған.

Ең таңсық нәрсе Алтай мен Монғол жерінен табылған оңгіттер мен найман, керейлердің

жазулары. Көп табылған әсіресе оңгіттердің жазулары. Олар ерте дәуірде құлпы тасқа қиып түсірген түрік сөзі, тілі қыпшақ тілімен бірдей. Орысша жазуында айтылған: «Изучение языка несторианско-онгутских эпитафий показывает, что они относятся к языкам кипчакской группы». (Мураяма, 778 бет).

Бұл құлпы тастарды көп зерттеген Мураяма оларды «торбі ташы» деген негізінен араб сөзі деп анықтайды. Бірақ бұл сөз ерте кезде арабтардікі болмаған. Мүмкін қазақша «дорбі тас» - биік ұзын тас. Монғолияда болған археологиялық экспедициялар найман, керей, оңгіттердің түрікше тасқа жазған белгілерін тапты. Соның ішінде ең тамашасы – түрік тілімен жазылған оңгіттердің құлпы тастары.

Монғолия мен оңтүстік Сібірде, Алтайда сақталып келген тас жазуларды ерекше тексерген. Әсіресе совет ғалымдары – С.В. Киселев, А.П. Окладников, С.Г. Кляшторный. С.В. Киселевтің бақылауынша көріп түсірген жазулар өте ескі дәуірдікі, «предвосхищающие орхонские надписи». Оған мысалға келтірген жазу 𐰉𐰺𐰽 (С.В. Киселев, стр.481, табл. X L V, 1,2,3,4,5,). Ең ғажайыбы, қыя тасқа түсірген мыңдаған жазулар, таңбалар, һарыпке ұқсаған малдың тұяғы, мүйізі, аяғы. Таңбалардың көбі аспан дүниесін суреттейді – шығып келе жатқан күнді 𐰉, түнгі айды 𐰺, жұлдыздарды, атылған жайды 𐰽, ататын оқты 𐰸, таудың басы 𐰾, халықтың тұрмысын сипаттайтын аспаптар – қамшының сабы, балға, ердің қасы, қошқар мүйіз, өгіздің мүйізі, алшы 𐰽 асық жілік, оның

неше алуан түрі, көз таңба 00, босаға П, тағы басқалар.

Таңбалардың қыя тастан жойқын түрде жазып алған біздің аяулы ғалымдарымыз А.П. Окладников (А.П. Окладников, В.Д. Запорожская. Петроглифы наскаля, ч. 1, 1969, ч.2, 1970). Ол жазулардың көбі тарихи заманда оңтүстік жерлерге дейін тараған қазақ тайпаларының таңбасы, олардың құрған шалған іздерінің орыны. Таңбаларды кейінгі қазақ сияқты көбінесе құлып тасқа түсіріп отырған. Олардың ішіндегі көп жолығатын оңгіттердің таңбасы қыяшық, түрі осы күнге дейін сақталған, екінші керейлердің таңбасы «ашамай», қазірге дейін қолданады. Ашамай баланың ері, керей ашамайлы тайпасы осыдан шыққан болу керек. Ең ескі таңба - үйсіндердің таңбасы үш әліп. Ол үйсіндердің таңбасы екенін Семеновтың жазуынан көруге болады. (Туземные народы Северо-Восточного Кавказа. 1895). Көп сақталған, әсіресе, арғын таңбасы «көз» таңба. Оның әр ру пайдаланған неше түрлі варианты кездеседі – 8, көп жолығатын төменгі шекті таңбасы Q Q, қыпшақ тамғасы екі әліп II (5 таңба), үйсіндермен ұқсас, кейде көлденеңінен келіп отырады. Көп жолығатын оғыз таңбаласы – оқ ↑, жай аты ↗, балға ♀ ♂ ♀, ♀, ♀, ♀, бұлардың көбі кіші жүз тайпаларында сақталды. Найман таңбалары екі түрлі, бірі – ергенек Н, ергенек қамалының қақпасы, екінші бақан тамға Y Y Y, қоңырат тамғасы босаға П. Ода ергенек қамалының қақпасы. Қыят – қыпшақтармен бірге қоңыраттар көп тайпаны Ергене-Көңнан алып шығады.

Қаңлының таңбалары күн, ай ☾, үшкіл ▼, күнге, айға көп табынған елдің бірі.

Тарақтының таңбасы тарақ т, бұ да Селенгі өзенінің бойында сақталған. Қадырғали Жалаирдың айтуынша жалаир да тарақ таңбалы болған. Тегінде тарақты екуі бір ұлыстан болуы керек. Ескі тамғалардың ең қызықтысы қыят таңбалары – «бөрі бас» 𐰉 - сөре таңба 𐰚 𐰛, Ергене көп қапқасы.

Осыларды ерте кезде тасқа жазып түсіру дүние танудың бір жарқын түрі болған. Осы тәрізді Несториан болған найман, керей, оңгіттердің түрік тілімен жазғандары Гоби шөліне таяу тұратын «Қара-Хото» қаласын қазғанда табылған, оны қазушы отанымыздың ғалымы П.К. Козлов (Монғолия и Амдо и Мертвый город Хара-Хото. М., 1947).

Бұл қаланы салдырған Керей мен Оңгіт – уақтардың басшылары. Гоби шөлінің Оңтүстік батысында Езін-Гол өзенінің төменгі арнасында оң жағында тұрады. Бұл қаланы қазғанда оның ортасынан Несториан үлгісімен салынған табынатын мұнаралар, дінгектердің қабырғасы, олардың ішінен түрікше жазылған көп жазулар шыққан (Пигулевская Н.В. Сирийские и Сиротюркские фрагменты Хара-Хото и Турфана, Советское Востоковедение, 1, 1940, стр. 213-234). Ғалымдардың зерттеуінше Қара-Хото қаласынан табылған Керей-Оңгіттердің жазуы Жетісудан табылған Сирия-түрік жазуларымен бірдей. Демек, несториан үлгісіне әдеттенген тайпалар Сирия мен Армен елінен келген үгіт таратушылардың ықпалында болғаны көрінеді

(Рашид-ад-дин, т. I, кн. 1, стр. 132). Марко Полоның жазуынша несториан дініне кірген наймандар, керейлер, оңгіттер (уақ) әрі көшіп мал өсіріп, суармалы егін салып, қыс күні белгілі қыстауларда, не далаларда тұратын ел болған. Монғолдардан бұрын керейт елін басқарған Орталық Азиядағы ең ұлы кісі Керей Он Хан, шын аты Тұғурул, Маркөздің немересі (Рашид-ад-дин, т. I, 27), Керейлердің қыстаулары Алтай мен Қаңғай тауының ішінде болған, олардың ішіндегі ең атақты қыстаулары Өрен-Қорық, Құласын, Өтеген, Құбакия, Өтку-Құлан, Жалаир құлан (Рашид-ад-дин, т. I, кн. 1, стр. 127,131).

Найман, керей, оңгіттер ғұндар қырғыз сияқты бұғыға табынатын болған. Он ханның шешесі сондай аң құмар болған, уақытын бір ғана аң аулаумен өткізген. Оны халық ерекше қадірлейтін. Ол қайтыс болғанда бар халық жиналып, оның қасына сәулетті үй тұрғызған. Кешке қарай оның кабіріне бөрі келіп – сен маған не істемедің, өшімді аламын деп оған тиіспекші болады. (Юань Ши). Наймандардың қыстаулары Ертістің бас жағында Алтайда, Шыңғыстауда, Қара-Қорымда (Рашид-ад-дин, т. I, кн. 1, стр. 136,137). Олардың негізгі ордасы Хожан Усун (Рашид-ад-дин, кн. 2, стр. 147).

Он ханның орталық қаласы Оңтүстік монғол Алтайында тұрған. Найманның әскері Он ханды осы орталық қаланың түбінде Некен-усун деген қыстақта өлтіреді. (Рашид-ад-дин, т. I, кн. 1, стр. 132,133). Екінші қалалары Өзен Аймын хото (Марко Поло. Минаев аудармасы, 272). Керей наймандармен көрші тұрған Оңгіттердің бірне-

ше қалалары болған. Орталық бір қаласы Оңғу-Қапқа Қытай шетінде. Онда тұрған тайпалар Он ханға бағынатын Оңгіттер, қоңыраттар (Марко Поло 94,278; Рашид-ад-дин 1, кн. 1, стр. 161). Екінші орталық қаласы Тендік. Марко Полоның баяндауынша, «Тендук – город на славной равнине, Стан Ван-Хана (Тугурул). Сошлись на той равнине Тендук две величайшие рати. У потомков попа Ивана (Ван-Хана) много городов. Главный город называется Тендук. Там живут мусульмане, идолопоклонники, христиане-несторианы. Среди них потомки попа Ивана (Керейтского Ван-Хана)». Тайпалардан тұратыны арғындар (аргон), оңгіттер (уақтар), керейлер, наймандар, қоңыраттар, меркіттер, ойғырлар.

Керей мемлекетіне кірген елдер сол дәуірде шыққан «Қамбар» жыры бойынша да «алпыс үйлі арғын», «тоқсан үйлі тобыр» - жоғарыда көрсеткен тайпалар. Қамбар жауды жеңгенде:

- Алпыс үйлі арғынның

Тоқсан үйлі тобырдың

Қабыл болды тобасы – дейді («Батырлар жыры», 1963, 416 бет) Тобы... (шеберлер, бітікшілер отыратын қыстақ қала, солардың көп жиылатын жері). Арғындар ұстамды, шеберлік пен сауда ісімен шұғылданады. Поп Иван осыларды басқарған, басқа көрші мемлекеттерді өзіне бағындырған. Оның ұрпағының қалғаны Жор+Георгий осы Тендік қаласында тұрады. (Марко Поло. Минаев аудармасы, 86,94-95,278). Рашид-ад-дин бұл қаланы оңгіттердің еліндегі «Көне» деген бір қыстақтың аты деп жазған (I,

кн. 1, 141). Түріне қарағанда Тендік (Тундук) Ертіске таяу тұрған бір қаланың аты.

Керей мен Оңгіттердің (Уақ) жеріндегі үлкен қаланың бірі Махмут Қашқари көрсеткен, «Хатун Сыны» (Хатынның сын тасы тұрған қала). Махмуд өзінің картасына кіргізіп, Гоби даласында көрсеткен. Несториан әдетіне кірген тайпалардың көп тұрған қаласының бірі Езен – үлкен әкімшілік, сауда орыны болған. Оның қирап жатқан үйіндісі, Гоби өлкесінде. Езен өзенінің сол жақ жағасында осы күнге дейін сақталған. (Марко Поло. Минаев аудармасы, 84). XIX ғасырдың соңында ол қирап қалған қаланы тексеріп, көп жаналықтар жазып алған біздің отанымыздың ғалымдары (Г.Е. Грум-Гржимайло. «Описание путешествия в Западный Китай» т. II, СПб., 1899, 92).

Гоби даласында үшінші үлкен сауда қаласы Қара-Хото. Езен өзенінің төменгі оң жақ жағасында несториан (тарса) үлгісімен жасаған. Керейттер, оңгіттер, наймандар, ойғырлар, таңғұттар отырған. Онда тарса (несториан) дініне табынатын көп аббаттар, мектептер, көп үйлер болған. (Марко Поло, Предание црккви Иоанна Креститоля (Он Хана), Перев. И.П. Минаева, 1956, стр. 69, изд. ЮЛА, 1, 183-186). Бұл қалалардың өзгешелігі, ерте дәуірде қолданған Орхон, ойғыр, сирия жазулары көп табылған, қол өнерінің бұйымдары кездескен. Шіркеу-аббаттардың қағазға, жібекке жазылған «тарса» (Икон) жазушылары шыққан. Оларды түркі мен сирия тілінде жазған керейттер, оңгіттер, наймандар, ойғырлар (Пигулевская Н.В. Сирийские и Сиротюркские фрагменты из

Хара-Хото Турфана. Советское востоковедение I, 1940, стр. 220-223, Лесеченко Е.И., Шафрановская Т.К. Мертвый город Хара-Хото, М. 1968). Н.В. Пигулевскаяның зерттеуінде Хара-Хотоньң түрікше жазулары күн шығыс Түркістаннан гөрі жақын болған. Оңтүстік Алтайда сақталған наймандардың монғол дәуірінде қирап қалған қаласының аты «Ақбалық» («Город Красивее и больше других Акбулак»). Марко Поло, стр. 291). Қара-Қорум астанасында ел басқаратын хандар, сұлтандар, бектер осы оңтүстік Алтай іргесіне келіп аң аулайтын жердің (Қорық) шеті (Марко Поло, 291).

Наймандардың қирап қалған қаласының бірі «Шамбалық» (Чамбалық). Шам өзені бойында, Ертіске таяу жерде тұрған. Онда тұрған тайпалар – найман, меркіт, оңгіт (Бартольд, I, 272).

Жоңғар Алатауында тұрған бір қаланы Кіші – Талас (Махмуд Қашқаридің картасында Кемі-Талас (Марко Полода Жингин-Талас, Чингин-Талас. Шинжин-қала (272))). Наймандардың қирап қалған ордасы, әкімшілік сауда орны. «Найман - Сүме» Монғолия жеріндегі бір үлкен қала (Марко Поло, 24, А.М. Позднеев. Монголия и монголы). Жоңғар тауының төңірегінде несториан ықпалымен салынған бір қаланы «Тарса-Кент» деп атаған. Ондай екінші «Тартса-Кенттің» қалдығы «Тарса-Төбе» атында Созақ қаласына таяу жерде, Қаратаудың теріскейінде сақталған.

Алакөлге таяу жерде тұрған наймандардың қарлуқтардың бір қаласы (Рашид-ад-дин, Жами ат-таварих. Критический текст. А.А. Алиадзе, М. 1980).

Тарихтың көрсетуінше, XII ғасырға дейін найман, қаңлы, қыпшақ, арғын аралас тұрған. Олардың мекендеген жері ұлы Алтай, Ертіс бойы, Қара-Ертіс, Көк-Ертіс, Алакөл, Тарбағатай, Әміл Кіші-Талас.

Қыпшақ қалаларынан тарихта аты жақсы сақталған әрі ең ескі түрі, Жұбаныш қала. Махмуд Қашқаридың жазуында – Жұбаныш Қазақ шежіресінде Жұбан-Ана, Рашид-ад-дин жазуында – Ибаныш (I.I.80). Бірақ комментаторлардың «ибанч» - иубаныш – деп жазулары дұрыстыққа келмейді. Жұбаныш VIII-IX ғасырда күйдірген кірпіштен тұрғызылған мавзолей, Жаңа Арқа ауданында, Сарысу өзенінің оң жағасында тұр. XIX ғасырда оны Шоқан Уәлиханов зерттеген (Собр. соч. т.III. 232-233).

Махмуд Қашқаридың баяндауынша, Жетісудағы көп қалалардың, қырда Жұбаныш (иванч) қаласын тұрғызылған Тон-альптың (Афрасиябтың) қызы Қаз, ұлының аты Барысқан, Ысық-көлдін жағасында тұрғызылған бір қаланың атын өз атымен Барысқан деген. Ол Махмудтың әкесінің өзінің туған баласы (МК, III, 424). Балқаш көлінің ол кездегі бір аты «Қаз суы», Афрасиябтың қызы Қаздың маңайына аң аулап баратын жері. Іле өзені мен Жұбаныш сахарасының арасында тұрған бір қаланың аты «Екі-өгіз»(МК. 1.91). XIII ғасырдың саяхатшысы Рубрук Эквиус деп атаған. Махмуд Қашқариден кейін Рашид-ад-дин жазатын – Ибанш (Жұбаныш) – қаласы Балхаш көлінің теріскейінде тұрған. Оның аты да ту баста «Қаз» аталған (МК, III, Ташкент, 1963). Қазақ шежіресі бойынша Жұбан-Ана

қаласы деп осыны айтады. Бұл жойқын қаланың қалдығын бірінші рет зерттеген А.И. Шренктің экспедициясы, оның қарамағында істеген геодезист Нифантьев. Оның айтуынша бұл қаланың қирап жатқан орны Сарысудың оңтүстігінде, Моинты өзенінен 25 шақырым күнбатысына қарай, Егінді-Бұлақ деген сайда тұрады. Бұл жердегі тамаша нәрсе күйдірмеген кірпіштен жасалған «Огромный Курган», укрепление с многочисленными боиницами. Построен для отвращения нападения врага (Архив акад. Наук СССР оп, 317, Оп. 1, №48/Нифантьев. Описание южной части Киргизской степи 1843).

Қыпшақ, қаңлы қалаларынан Орталық Қазақстанда болған атақты қаласының бірі Қара-Қорум. Торғай өзенінің аяқ арнасында болған. Оны жақсылап жазған Жувейни, Рашид-ад-дин (1.1.80-81). Шарафуддин Иязди (Ташкент, 1972, 17 б. 18 а.). 1218 жылы монғолдардан қашқан Ертістің меркіттің (керей ұлысынан) осы Қара-қорум қаласына келіп тығылды, монғол әскері оларды Қайдауыл өзенінің бойында тегісімен қырып бітіреді (Джувейни. изд. Казвини, II, 102, Бартольд, I, 435-436). Жувейнидің баяндауынша, Жошы Отырар қаласын өзіне қаратқан соң Торғайдағы Қарақұм астанасына барып дем алады (Бартольд I, 482). Демек, Бұланты, Байқоңыр өзені бойындағы қаптап тұрған суреттерді, жазуларды, тамғаларды түсірген осы Қарақорум қаласында тұрған бітікші, абыздар екені сөзсіз.

Орталық Қазақстанда жасаған қыпшақ қалаларына Рашид-ад-диннің көп айтатыны

Қыр-Қала (Рашид-ад-дин, Критический текст. А.А. Алиадзе, II, 1.). Турғу-Балық Қыпшақ қалаларын тобымен әдемілеп жазатын, әсіресе, Шарафуддин Иазди. Онда айтылған қалалар Ала Шаһир, (Тогузлук) Қара-Шаһир (425), Мау-Балық (57 а), Аязлық (421 б., 425). Төре-Құрған (243.), Керейт-Қала (60), Сұр-қала (307 а). Карачык (157а, 210а), Қарасман (Қараспан, Орда-Базар (396)). Махмуд Қашқаридың мысалға келтіруі бойынша Қаратаудың теріскейінде тұрған Қыпшақтың үлкен сауда қаласы Кенжен-Сенгір (МК. 444), оларды басқарушыларды «Орда басы» деген (1, 445), енді бір қаласының атын Хордадбек деп атаған, ол осы күнге дейін сақталып келген. Осы арадан Ертістің орта кезінде тұрған қыпшақтың бір астана қаласына 80 күн жүріп барады (Бартольд, V., 549).

Демек, осы айтқан қалалардың барлығы шаруашылық пен мәдениетпен, жазу үлгісімен тығыз байланысып отырған. Бірақ оларда сақталып жатқан мәдениет, шаруа өнер ісі әлі зерттелмей босқа жатыр. Монғолияда сондай қалаларды, құлпы тасты зерттеген монғол ғалымдары қанша жазулар тапты. Монғолиядағы ескі қалаларды зерттеп, қанша құлпытасты алдынан өткізген ғалымдар көп жаңалық ашты; тарихи заманда монғолдармен көрші отырған наймандардан, керейлерден, оңгіттерден (уақ) қалған мұраларды тауып, олардың түркітілінде жазған орхон, ойғыр жазуларын тауып, ғылымға жаңалық келтірді (46-48). Бұған көп үлес қосып келе жатқан монғол ғалымдары. Олардың зерттеуінше ең ғажайып нәрсе – керейт пен

онгіттердің түрік тілінде тасқа жазған сөздерін жарыққа шығару.

С.Е. Маловтың көп заманнан зерттеуінше Енесей мен Тува жерінде тұрған құлпы тастардың таңбалары ескі үйсіндікі (VIII әліп), қаңлынікі (айтамға), ал керейт елінің тамғалары, Ең тамаша жазудың бірі, Енесей өзенінен құ... Уюк-Тарлак өзенінде тұрғын құлпы-тастағы орхон жазуы. Сөз өлең мен айтылған жоқтау түрінде жазылған:

- Сіз еліме. Күнче – айыма, ұғланыма, будунума.
 - Сізден алтмыш ашымда адырылтым.
 - Атым Елтуған тутук бан, елімка елшісі ертым,
 - Алты бағ бұдұнка бек ертым
- (С.Е. Малов, Енисейская письменность, 11).

Бұл қауымға кірген ұлыстар жоғарыда көрсетілген қыпшақтар, оғыздар, қаңлылар, үйсіндер, жалаирлар, керейлер, наймандар.

С.Е. Маловтың бақылауынша, Уюк-Тарлак құлпы тасының жазуын бірталай диалектикалық өзгешелік бар. Соның бірі «Алты бағ будың». Бұл қазақ шежіресінде «алты ата», «алты-алаш», «алты сан ұлыс» болып сақталған. Шежіреде айтылғаны: «Бір атадан алты ру ел болып алты сан алаш атанған» («Насаб Наме-и Қазақ», Мендегі ескі қолжазба). Ескі түріктерде «алты ... тарихы» болғанын қытай анналдарында да айтылады (француз аудармасы).

Алас (Алаш) сөзін бірінші рет қолданған ескі үйсіндер. Жуандар ... ғасырда Жетісуға шабуыл жасағанда, үйсіндер көп тайпаны қосып «Алаш» деген бір қауым тұрады. Бұл сөзді Қытай иероглифымен жазғанда о... үйсін екені көрінбейді

(Н.В. Кюннер, Китайские известия, стр. 95).
Үйсіндердің «алас» деп атау Қара-Қытай (Ляо)
заманында да (XII ғ.) айтылады. Демек, Уюк-
Тарлақ құлпы тасында «алты бағ будың» (алты
ұлыс) жазылуы, онда үйсіндердің ескі тамғасын
түсіруі – оны үйсіндердікі екенін көрсетеді.

Бір өзгеше құлпытас Абақан өзенінің бойынан
Ачурадан табылған Орхон жазуы. Ол жазудың
мазмұны бір ғана найман елінің тарихын сурет-
теген. Онда айтылғаны:

Ел өгесі Инанч – білге – (Бұқа хан),

Оғлы аты Куч – Оре оғлан.

Ер атыңыз Оре бег

Еліңіз учун қызғану...

ағыға тегміш су теңі, еті бің оғлан ерті

(С.Е. Малов, 48,49).

Рашид-ад-диннің баяндауынша Инанч
– білге монғол дәуірінің алдында наймандарды
басқарған Ұлы Хан. Оның балалары Тайан Хан,
Бұйрық Хан, немересі Күшілік Хан. (Рашид-ад-
дин, I, 1,137-139). Найманның халық аңыздары
бойынша Инанч-Білге ханның ұлы Күшілік
жойқын күшті, ұлы алып ер болған. Өзінің
күштілігінен ол шайтанның өзін ұстап алып,
оның сүтінен қымыз ашытқан (Рашид-ад-дин,
1, 2, стр.112).

Орхон жазуын көп қолданған елдің бірі
қыпшақтар, VIII ғасырда қиып түсірген
Мойын-Шор тасындағы Орхон жазуы бойынша
Қыпшақтар оғыздармен қатар түрік қағанатын
елу жылдай басқарып отырған.

«Қыпшақ елін ыл олұрмыс тұрік еліне»
(Мойын Шор).

Алтай, Жоңғар даласында, Енесейде жоғарыда көрсеткендей, Орхон жазуы бар құлпы тастар көбінесе керей мен оңгіттердікі Монғол дәуірінде бұлар және наймандар тегіс несториан дінін кабыл еткен елдер. Бұл әсіресе олардың крес тамғасынан ашық көрінеді. Сондай крес тамғасы бар құлпы тастың бірі Уюк-Архан өзені бойында тұрған құлпы-тас. Оның бас жағында бұғының, қабанның суретін түсірген. Тастағы орхон жазуы «Марымы шадымыз». «Мар» несториан дінін үгіттейтін ұстаз, балаларды оқытқан Шад ел басқарушы (Малов, 14). Керейлерден қалған орхон жазуы бар болған құлпы-тас Уюк-Туран өзенінің бойында тұр. Басына қабанның суретін түсірген. Жазудың сөзі: «латын ілгек кісені білімке бұғындық». Тастың екінші жақ үстінде керей мен оңгіттердің қолданатын крес тамғасы тұр. Бұл таңба қазақ уақ пен керейлерінде осы күнге дейін сақталған (Малов, 16-17). Мұндай крес тамғасы бар құлпы – тастар Енесей даласында өте көп (Киселев, ВДИ, 1939, №3,8,131, Малов 97). Бұл мәселені тереңнен қарап, әрбір тайпаның өзі жазып қалдырған жазуларын, оның мәдениетке келтірген үлесін айтып шығу бір ұлы мәселе.

Дайындаған – Дәнел Әлкей қызы Марғұлан.

ТАМҒАЛЫ ТАС СЫРЫ⁹

(Орта ғасырда тасқа жазылған қазақша таңба, ұрандар)

Қазақстан сахрасындағы мәдениеттің бір жарқын түрі тарихи дәуірлерде осы араны қоныстап келген тайпалардың тас бетіне жазып қалдырған белгілері. Оларды қазақтар «тамғалы тас» деп атаған, Қазақстанның байтақ өлкесінде төрт түрлі жазудың үлгісі сақталған. Ескі ғұн, үйсіндер пайдаланған руна жазуы, Шығыс Түркістанда ойғырлар пайдаланған арамей жазуы (Жұбан-Ана, Батағай), араб жазулары (Айша-бибі, Бабаша-Хатын, Болған-ана, Көккесене, тағы басқалары). Бұл тасқа не мавзолейдің қабырғасына жазып қалдырған тарихи сөздер қазақ мәдениетінің орта ғасырдағы бір жойқын белгісі. «Қазақта жазу болмаған, шикі тағы ел» деп айтушылардың сөзін теріске шығаратын жарқын, ашық белгілер. Осындай мыңдаған тасқа жазылған қазақ сөздерін біріктіріп, жеке бір кітап шығарса, қазақты білмейтіндер өзінен өзі таң қалып жүрер елі. Бұл саяси мәдени тіршілікті жарқын түрде суреттейтін араб харпы мен тасқа жазылған сөздер Бетпақдала сахрасындағы XI ғасырдан XIX ғасырға дейін кездесіп отырады. Мұндай жойқын жазудың жазудың тұрған жерін қазақтар ерте заманнан бері қараай «Тамғалы тас», «Тамғалы жер» деп атайды. Ол Бетпақ даланың ортасын қия кесіп, ұзыннан созылған шың-жартас, Сарысу өзенінен 20 километрдей жоғарырақ тұрады. Тамғалы жер биік шыңның іргесінде жоғары шалқып тұратын

⁹ Ә.Х. Марғұлан Тамғалы тас сыры. — Қазақ тарихы, 1993 ж. № 2.

құмайт тастар; ол өте жұмсақ болғандықтан әдемі жазуға да өте қолайлы болған. Өте ескі дәуірден келе жатқан «Тамғалы тас» жазуы көп ғасырлар ішінде Қазақстан өлкесін қоныстанған тайпалардың тасқа жазып түсірген мыңдаған таңбалары ел басқарушылардың қол қойған аттары, ұрандар, тасқа қиып түсірген әдемі өрнектер, «қошқар мүйіз», «түйе табан», «кісінің ізі», «аттың ізі», тағы басқалар. Мұндай көп таңбалар қазақ өрнегінің үлгілері Сырдария бойындағы қалаларды қазғанда көзе сауыттарда жиі кездесіп отырады. Таста ең әдемі сақталған – XIV-XV ғасырлардағы қазақтардың араб харпымен жазған сөздері. Бұл тасқа жазудың ерекше көрінуі сонша қазақтар әрқашан бас иіп, басшы адамдары таңбасын түсіріп, аттарын жазып жүрген. «Тамғалы тастың» ұлы атаққа ие болуы бұл жерде қазақтар ұлы мереке жасап, ұран шқырып, бір ел болып қосылған жері дейді. Сондықтан бұл тасты көп ғалымдар «тарихтың зор куәлігі» деп атаған (А. Шренк).

Көп ғалымдардың зерттеуінше мұндай қия тасқа түсірген ғажап таңбалардың тарихи мағынасы орасан зор (Киселев, 1951, 606-610). Ол таңбалар «находят себе параллель в соответственных знаках Орхоно-Енисейского алфавита» (Бартольд, т. V, 581). Әдемі суретті тамғалар тарихи дәуірде жасаған тайпалардың барлығында болған. Олардың аттың санына түсірген тамғалары қытай тарихында жазылып қалған (Bang gabain Rachmati Turkis che Turfantxte) (IV, 1934, 97; Зуев, Тамги лошадей из вассальных княжеств, 1960).

Тастағы жазудың тарихын, мәдениет елесін аңғаруды қызық еткен ғалымдар ХІХ ғасырдың қырқыншы жылдарынан бері қарай Тамғалы тас шыңына келе бастады. Оны ең бірінші рет келіп көрген Ғылым академиясының атақты профессоры А.И. Шренк. Ол Қызылжардан Есіл өзенін өрлеп Ұлытауға келеді, жөнекей Жезді, Кеңгір өзенін жағалап, Шу өзенінің аяғына дейін жетеді. Көп уақытын архитектура белгілерін зерттеуге арнайды (Басқамыр, Аяққамыр, Болған-ана, Талмас-ата, Айт-булат, т.б.). Сарысудан Бетпақдала өлкесіне өтіп Тамғалы тасты көріп, қуанышқа батады, оның көп жазуларын, таңбаларын қағаз бетіне түсірді (архив АН СССР. ф. 317, оп.1, д.7. Дневник записи. Тамғалы-жар, стр.268, 269). Бетпақдаланы жақсылап зерттеген атақты инженер Ю. Шмидтің бақылауынша «Тамғалы тас қазақтардың жан тәнімен ардақтайтын бір киелі тас. Сарысу бойындағы Қызылжыңғыл орманына қарсы тұрады» (Ю. Шмидт. Очерки киргизской степи. 1894, стр. 59). Мұндай жарқын сөзді Тамғалы тас туралы А.Н. Седельников, тағы бақа географтар да айтқан (Россия, т. XVIII). Бұл жазуды көбінен терең зерттеген Ақмола қаласының әскери дәрігері Л.И. Кузнецов пен Атбасар уезінің тілмәші Х. Бекхожин. Бұлар тастағы араб харпымен жазған жазуларды, қанша көп таңбаларды суретке түсіріп, кейін совет дәуірінде баспадан шығарады (О надписи на камне Тамгалы тас в пустыне Бетпак дала в Атбасарском уезде Акмолинской губернии. Записки Семиплатинского отдела РГО, Вып. XVI, 1927).

Совет дәуірінде Тамғалы тасты әдейі іздеп барып зерттеген ғалымдар Қ.И. Сәтпаев (1928), географ-ботаник В.А. Селеван, Ә.Х. Марғұлан.

В.А. Селеван бұл тасқа өте қызығып, оның бір фотосын өзінің еңбегінде басып шығарады (результаты Бетпақдалинской экспедиции САГУ. Ташкент. 1935, стр. 30).

Тамғалы тас жазуына ерте кезде толық мән берген ғалым А.И. Шренк. Ол кісі бұл жазудың тарихи мотивін айыру үшін қазақ қариялары айтып келген көп әңгімелерді жазып алып отырған (Архив АН СССР. ф. 317, оп. 1, д. 7. Тамғалы-жар, стр. 268-289). Қазақтардың қария сөзі бойынша дейді ғалым, ісләм дәуірі басталатын кезде бұл жердің көп тайпалары осы арада бас қосып, ұлы мереке жасаған. Барлық тайпалардың ұлыс басқаратын адамдары, атақты билері, асқан ерлері жиналып, кеңес құрып, қай тайпа қай жерді қоныс етуді шешкен. Әрбір тайпаның өзіне арнап таңба беріп, ол таңбаның суретін осы тасқа жазып түсірген. Тамғалы тас жазуларының мазмұны «Оғыз намеде» айтылатын қария сөзге өте ұқсас. Оғыз әкімшілік құрғанда үлкен (бұл таста «топ», «кеңес», немесе «жиын» деген сөз түсіп қалған сияқты – ред.) жасап, барлық тайпалардың басын қосып, оларға белгілі қыстау, жайлау бөліп береді. Әрбір тайпаға меншікті таратады. Қазақтың «үш жүзіне» негіз болған осы «үш оқ» елі, қазақтың қария сөзі бойынша біздің түпкі атамыз уыздардан (оғыздардан) тарайды. Олар әрі көшпелі, әрі қалада отыратын ел болған. Олардың бір ұлысы «үш оқ». Олардың ел басқарушыларынан

тарихқа аты ыныққандары Алаша хан, Қотан би, Майқы би (Г.Н. Потанин, Қазақ-киргизские и алтайские предания и легенды, стр. 54). Осындай бір қария сөзді қазақ халқы «Жиренше шешен» кітабында келтіреді. Абулғазының барлауынша Жиренше шешен VIII-X ғасырларда Сыр бойын мекендеген оғыз қыпшақтар ортасынан шыққан ойшыл ғалым. Оның істеген көпшілік ісі де айта қалғандай жарқын. Ол әрбір тайпаны белгілі аймаққа берік орналастырып, қыс қыстайтын, жаз жайлайтын өлкелер анықтайды, өздеріне таңба бөліп береді. Суармалы егін салу үшін өзен бойларын тәртіпке түсіреді (Жиренше шешен жер шолу). Тамғалы тастағы көп таңбалардың мәні осында. Қазақтардың қария сөзі бойынша, біз бұл тамғалы тастан Сібірдегі қия тасқа түсірілген жазу үлгілері сияқты белгілерді табуға үміттендік, ол үмітіміз босқа кетпеді. Ғалым Орхон жазуына ұқсас алфавиттен бірнешеуін түсіріп алады. Олардың ішінде А.И. Шренкке еріп жүрген қазақтардың айтуынша Тамғалы тастағы жазуларды анықтайтын араб харпымен жазылған қазақша түсіндірмелер бар (21 август, стр. 368). Тастың жоғарғы төбесінен төменгі етегіне дейін адам қолымен қиып түсірген көптеген жазулар, таңбалармен толған. Әсіресе жалпақ қия тастың оңтүстік беті тегісімен жазумен, таңбамен толған. Ол қия тастың барлық бетіне А.И. Шренк қағазды жайып қойып, бірте-бірте суретін түсіре берген (Архив, неміс тілінде).

Туыстас тілдер тармағы
(профессор Н.А. Баскаков түзген
классификация бойынша)

Мындаған жылдарды қамтитын түркі тілдерінің тарихын шартты түрде мынадай кезең, дәуірлерге бөлуге болады:

1. Алтай дәуірі. Бұл қадым заманда түркі және монғол тілдері бір негізден бөлініп шықты. Көптеген ғалымдар осы кезеңде оған қосымша тұңғыс-маньчжур, тіптен корей және жапон тілдерін өзара туыстас санап, оларды «алтай тілдері» деп атайды.

2. Ғұн дәуірі (V ғасырға дейін). Орталық Азиядан Рим империясының шекарасына дейінгі ұлан-байтақ территорияны қоныс еткен түркі ұлыстары мен тайпалары осы кезеңнің ақырына қарай екіге – батыс ғұн (қыпшақ, оғыз, қарлұқ бұтақтары) және шығыс ғұн (аралық бұтақ) тілдері болып ажырай бастады.

3. Көне түркі дәуірі (VI – IX ғғ.). Түркі ұлыстарының батысында (Европада) – хазар мен бұлғар; орталықта – қыпшақ, оғыз, қарлұқ; шығысында – көк түрік, ұйғыр және қырғыз тілдес тайпалар бірлесті. Көне түркі жазбасы (орхон-енисей, көне ұйғыр) кең таралды.

4. Орта түркі дәуірі (IX – XV ғғ.). Қазіргі түркі тілдерінің негізі қаланды. Қыпшақ бұтағы – қыпшақ-ноғай (кейіннен қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдері мен өзбек тілінің қыпшақ диалектісінде сәйлеушілердің тіліне негіз болған), батыс қыпшақ (қарайым, құмық, т.б.), қыпшақ-бұлғар (татар, башқұрт) топтарына; оғыз бұтағы – оғыз-селжук (түрік, әзірбайжан

т.б.), оғыз-бұлғар т.с.с. топтарға жіктелді.

5. Жаңа түркі дәуірі (XV – XIX ғғ.). Барлық түркі тілдері жеке-жеке отау тігіп, бөлініп шықты. Көптеген жазба әдеби тілдер қалыптаса бстады.

Тамғалы тас сыры¹⁰

*(Орта ғасырда тасқа жазылған қазақша
таңба, ұрандар)*

Зерттеген ғалымдардың байқауынша мұндағы топталған таңбалар бір замандікі емес, талай ғасырлар ішінде түсірілген. Қазақ қарияларының айтуынша олардың көбі қазақ ұлысы болмай тұрған кезде түсірілген.

Х. Бекхожин көшірген тамғалардың ең ескісі түрік қағанаты дәуіріндегі тамғалар, қият ұлысы – қыпшақ, оғыз, қоңырат тайпаларының таңбалары (төбе тамға Жұбан ана, Жошы хан күмбезіндегі кірпіштерде кездеседі). Ай тамға ескі қаңлы елінде сақталған, басқа тас жазуларда. Ескі ергенек тамға (найман тайпасының тамғасы) кездеседі. Оның варианты босаға (қоңырат), ергенек (ергенекті найман). Түрік қағанаты кезіндегі ел басқарушылар таңбасы. Монғолиядағы Онгін тасындағы Орхон жазуының бас кезіне осы тәрізді тамға түсірілген. (W. Baloff. Die altturkischen cler Mongoli. New Falge. СПб. 1897, 246-252 беттер; С.Е. Малов. Памятники древне-тюркской письменности Монголии и Киргизии. 9-бет, 1-сурет). Кейін бұл таңбаға барлық сұлтандар ие болады; Қанжар тамға, қылыш тамға – ғұн мен түрік кезіндегі тамғалар, кейін қазақтарға ауысқан.

Ескі таңбалардың ең көбі оғыз тайпаларының таңбасы. Махмуд Қашқари мен Абулғазы суреттерін салыстырып көргенде, олардың жазуларына дәл келетін таңба Баят ұлысынікі, Салар

¹⁰ Ә.Х. Марғұлан Тамғалы тас сыры. – Қазақ тарихы, 1993 ж. № 2.

қазан таңбасы (Қашқариде – үстін қабырғасына қойған, қазақтың адай таңбасына жақын). Бұл таңба Талас өзенінің бойында, Енисейде тасқа жазылып қалған (С.Е. Малов. Памятники Монголии и Киргизии, 65-бет, 14-сурет; Его же Енисейская письменность, 102-бет, 22-сурет). Кете-оғыз таңбасы кейін кіші кетелерінде, керей, уақтарда сақталды. Шәуілдір таңбасы ай (Абулғазыда)¹¹ Жебеней (Жеменей) таңбасы Зайсан, өр Алтайды қоныстанған ел таңбасы ашамайлы керейлерге өте жуық. Қайы елінің – жайтаңба, бүкдіз елінің таңбасы (тізе түк), (Махмуд Қашқариде қаңлы елінің таңбасы – күн (ай), абақ керейлер таңбасы, өнгін жазуында шекті таңбасы 21-сурет).

Орта ғасырдағы қазақ таңбаларынан жиі кездесетіні – үйсін таңба. Ол Енисей бойындағы Уйық, Тарлақ мүсін тасындағы тамғамен бірдей (Қараңыз: С.Е. Малов. Енисейская письменность, 13-бет, 1-сурет), қыпшақ таңба, арғын таңба – «көз». Бұл Монғолия жазуларында сақталған (Қараңыз: С.Е. Малов. 21-сурет), қоңырат таңба – босаға (ергенек көзінің босағасы), арғын, қарпық тамғасы «көзілдірік» (Шренк), найман таңбасы – «бағана» (Монғолия жазуларында Малов 21-сурет). Бұл таңбаларды фотоға жарқын түсіруге ұмтылған. В.А. Селеванмен біздің экспедиция еді. Бірақ жазу бүтіндей өшуге айналған, оның үстінен тағы жазулар түсіргендіктен жазудың тарихи маңызы азая бастаған (Труды САГУ. География. Вып. 3-фото).

¹¹ Мақалада автордың транскрипциясы (мысалы, Абулғазы, Құйырчык, т.б.) өзгертілмей толық сақталды.

Ел басқарған адамдардан Тамғалы тастың жалпақ тасында тарихи адамдардың аты жазылып қалғандары – қыпшақ ұлысын басқарған Орус хан, оның баласы Құйырчик, оның баласы Барақ хан. Бұл бірінші қазақ хандары Әз-Жәнібек пен Керейдің әкесі Қадырғали Жалаиридың суреттеуінше қазақ хандығы XI ғасырдың ортасында Орыс ханнан Әз-Жәнібекке дейін төрт ата өткен (Валиханов I, 153). Жалаири ол заманғы қазақ тарихын жақсы білгендіктен оның әскери құрылысын да ашық түрде айтып берген. «Орыс хан әскерін оң қол, сол қолға бөліп ұстады. Ең ұлысы алаш мыңы бір қауым, үш сан болып құрылды, екіншісі қаңлы қауымы екі сан болып құрылды. Олардың ортасында атақты билер, ел басқарушылар көп еді. Алаш мыңы ортасында ең ұлысы тарақ таңбалы жалайыр болды» (Валиханов I, 157).

Тамғалы тастағы ескі уақыттан сақталып келе жатқан көп тайпалардың таңбаларын, ғажайып қымбат жазуларын жарқын түрде жазып алған Александр Шренк пен Х. Бекхожин. Олардың кезінде бұл тас жазуға ешкім тимеген, олар өзінің ғасырлар бойындағы тарихи бейнесін ашық түрде сақтап келген. Бүгінде олар әбден тозып, жел үріп, жаңбыр шайып, адамның қолымен бұзыла бастаған. Соған орай бізге ең қымбатты материалдар А.И. Шренк пен Х. Бекхожиннің жарқын көшірмелері, Бекхожин қазақ халқы шежіре қылып айтатын жазуларды, жыр мен аңыздарды көркем тілмен айтатын қария сөздерді жүйрік білген. «Тамғалы тас барлық қазақ халқының бас қосып, ұран

шақырған жері» екенін есінен шығармаған. Осыған орай бұрыннан көріп жүрген ғажайып тасты жаңадан тауып, онда қазақ тілімен XIV – XV ғасырларда тасқа жазылған ұран сөзін Л. Кузнецовпен бірлесіп көшіріп алады. Таста араб харпінде жазылған сөз мынадай: «қыпшақ, найман, алшын, арғын, қаракесек, үйсін, табын, илахи кар рәсиге һамиша хайа рахмет қыл сен алтауын», екінші түрде айтқанда: «о ием, үмітіңе жету үшін осы алтауына рахметінді бере көр».

Бұл тас бетіне бірінші рет жазылған қазақ сөзі кейінгі заманға дейін сақталып келген. Оны бұрынғы болған түрінде бірінші рет қағазға түсіріп, баспадан шығарушы Л.И. Кузнецова, аудармашы Х. Бекхожин (Записки Семипалатинского отдела русского географического общества. Вып. XVI, 1927). Бұл XIV – XV ғасырлар ішінде жазылған тілек сөзді қазақтар әр уақыт оқып шығып «бұл жер қазақтардың бірігіп, ұран шақырып қосылған жері» деп аңызға айналдырған. Ол аңыз халықтың ойында да, эпикалық жырында да кездесіп отырады. Бұл аңыздың негізгі түбі Алтын Олрда мен Шағатай ұлысы тегісімен жойылып, оған кірген халықтар жеке-жеке әкімшілік құра бастаған кез. Ең соңғы бөлініс – қазақ пен өзбектердің, ноғайлардың бірінен бірі бөлініп шығуы. Бұл кез қыпшақ ұлысын, өзбек-қазақ елдерін бірге қосып билеп отырған Абулхаир ханның кезі еді (1468 ж.).

Мухаммед-Хайдар Дулатидің қазақ тарихын бірінші рет жарқын түрде суреттеуінше Абулхайыр XV ғасырдың орта кезінде Дешті-Қыпшақты тұтасымен билеп тұрды. Бірақ

оның әкімшілік ісі Жошы ұлысынан қалған елдерге, оның сұлтандарына ұнамады, халық жүдеушілікке түсті. Оның ақша шығарып менменшілік құрған астанасы Ұлытау жерінде Орыс хан жасаған Орда-базар қаласы, бүгінде сақталған орыны Арғанаты тауының ішінде. Сырдария мен осы араның арасын мекендеген тайпалар үйсін, қаңлы, қыпшақ, алшын, арғын, керей, найман, қоңырат, жалайыр тағы басқа тайпалар. Абулхайр бұл кезде Сарыарқаны билеумен қатар Самарқан, Бұхара, Хиваны билеге де күш салып, Темір ұрпақтарынан тартып алуды мәселе етіп қояды. Хан тым менменшілік жасап елді тықсыра берген соң қазақтың бір ақыны қолына қобызын алып Абулхайрдың алдына кіріп барады. Бірақ қобыздың үні ханның көңіліне тамбурдың дауысындай естіле қоймайды. Сонда ақынның айтқаны:

Тақсырау-ау, ұнатсаңыз қарашыңмын

Ұнатпасаң жәй жүрген алашыңмын.

Жолым ақ, қолым таза, ісім ару,

Бөтенше бола аламын қалайша мен?

(Ескі жазу: «Нәсап Намәи қазақ»).

Алтын Орда мен Шағатай ұлысынан қалған елді ол кезде «өзбек-қазақ» деп атайтын. Оған маңғыттар да кіретін (Мұхаммед-Хайдар). Соғыс кезінде қазақтар өзбекті еш уақытта атып өлтірмеген, «өзбек өз ағам» деп айтатын. Абулхайр оларды 20 жылдай біріктіріп биледі. Бірақ ханның менмендік ісі олардың жанына тиіп, қинай береді. Жоғарғы таста жазу қалдырған тайпалар Абулхайрға бағынбай, толқын шығара берді. Олардың бір бөлігі Жәнібек, Керей, Асан

ата бастаған елге қосылып, Жетісуды мекендеп отырған дулаттар (монғол) ортасына барып бірлесті. Дулаттарды басқарып отырған Шағатай ұрпағынан Есенбұқа деген хан еді, ол Абулхайрдан ауып келген өзбек-қазақтарды өте құрметпен қарсы алып, оларға Шу өзенінің бойын, Қозыбасы тауларын (Құлжабасы, Хан тауы) иемденуге береді. Жәнібек Барақұлы, Керей Болатұлы Темірмен өштесетін Орыс ханның немерелері. Олар Хан тауының ішінен үлкен сарай, ат байлайтын биік қоралар алдырған. Олардың орны осы күнге дейін сақталып жеткен.

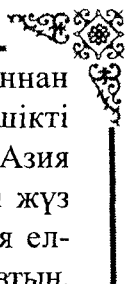
1468 жылы Абулхайр өлген соң, қазақ ұлысы күшейіп, Дешті-Қыпшақтың барлық елі Жәнібек пен Керейге қосылады. Олар Шудан қайта Сыр бойына келіп, Сығанақ қаласына орналасады. Осы арада қазақ өзбектен бөлініп, тек «қазақбіз» деп аталады (Мұхаммед Хайдар, «Тарих Рашиди», Институт востоковедения АН УзбССР. ф. 1490, лл. 173 б-174а).

ОРАЗМАМБЕТ КІТАПХАНАСЫ¹²

Оразмамбет (Оразмұхаммет) қазақ сұлтандары арасынан шыққан, көп оқыған, көпті көрген, қазақша, түркіше, орысша жақсы сөйлейтін білімпаз, жүйрік кісі болған. Ол өзінің, өмірін, кемеңгерлік ісін, бар жігерін, ойын, әдісін сол кезде белес алған уақиға – «бұлғақ толқынына» (смутное время) жұмсайды. Ол қазақ мәдениетінен, тарихынан да көп күрдеді дүниелер қалдырған. Әсіресс XV–XVI ғасырлардағы қазақ халқының жазба мәдениетінің үлгілерін жарқын суреттейтін, оның білім көзінің бірі – Оразмамбеттің ғажайып кітапханасы болған. Ол кітапхана Оразмамбеттің Мәскеуге баруымен байланысты XVI ғасырдың соңғы кезінде (1588–1603) жиналған. Қазақ тіліндегі Орта ғасырлық кітаптарды, қолжазбаларды, Қазақстандағы туысқандарынан келген көптеген хаттарды Оразмамбет, қазақ әдеті бойынша, өзінің күміс сандығында ұстап, көзінің қарашығындай сақтап келген. Әшекейлеп қапталған сандықтағы күмістің салмағы 71 мысқал (300 грамм) тарта-тын. Бұл сандықтың ішіне бірталай кітап сыятын болған.

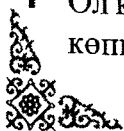
Оразмамбет қайтыс болған соң, осы күміс жәшікке белгілі нөмір тағылып («Серебряный ящик с книгами и списками на казахском языке» № 38), патша мұрағатына тапсырылады да, XVII–XVIII ғасырларда осында сақталады («Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи» т. I. Спб. 1836, стр. 333, 339).

¹²Ә.Х. Марғұлан Оразмамбет кітапханасы. Кітапта: Ә. Марғұлан, Қ. Сәтбаев - Обаған (мақалалар) – Алматы, “Рауан”, -1996.

Россияда ғылым академиясы құрылғаннан кейін, 1736 жылы үкімет бұл күміс жәшікті Ғылым академиясына сыйға тартып, кейін Азия мұражайында сақталып келген. Бұл кіші жүз қазақтарының Россияға қосылып, Россия елшілері – Мамет Тевекеловтің, И. И. Кириловтың, И. В. Татищевтің Орынбор қазақтарының ортасында істеген кезі еді. Оразмамбеттің жәшігін таба алмаған кейбір ғалымдардың пікірінше, бұл кітапхана Наполеон соғысы кезінде жанып кеткен деп анықталған-ды. Бұл, әрине, дұрыс айтылған пікір емес. Отан соғысында академияның қазыналары – Ломоносовтың шығармалары тегіс қалды емес пе? Наполеон әскерлерінің Петербургке бармағаны да тарихтан мәлім. Оразмамбет кітапханасының 1840 жылға дейін сақталып келуінің өзі осы пікірді теріске шығарып отыр.

1822 жылы Азия мұражайы құрылған кезде жәшікті бірінші рет ашып, оны толық суреттеген – академик С. М. Френ. Жәшікті кейінірек зерттеген В. Дорнның жазуынша, ондаған ең бағалы материалдың бірі – қазақ тілінде Оразмамбет жазған қазақ хандарының шежіресі екен. Патша мұрағатының дерегі бойынша, Оразмамбеттің кітапханасы ең алғаш 1575 – 1584 жылдары жиыла бастаған. Онда сақталып келгендер – қазақша кітаптар, қолжазбалар («Книги и списки (поэм) казахские при Касыме царе»). Бұл жәшікті толық зерттеген ғалымдардың бірі – В. В. Вельяминов-Зернов. Ол кісінің анықтауынша, мұндағы жазбалардың көпшілігі «Қасым ханның қасқа жолы» кезінде

(1480–1523) жиналған (В. В. Вельяминов-Зернов. «Исследование о Касымовских царях и царицах». ЗВО, ч.х. Спб. 1864, стр. 111 – 112). Бір өкініштісі, Азия мұражайына түскен бұл жәшік өткен ғасырда жоғалып, оның ішінде сақталып келген қазақ жазбалары мен кітаптары түгелімен дәстүрлі «татар тіліндегі» жазуларға алмасқан. Жәшікте қандай кітап болғанын Шығысты зерттеу институтында істейтін тюркологтардың ешқайсысы енді айтып бере алмайды. Алайда Френның жазуымен салыстырып, бұл мәселенің анығын ашудың, әсіресе, XVI ғасырдағы қазақ жазуы, тілі мен әдебиетінің тарихын зерттеу үшін зор маңызы бар.

Оразмамбет кітапханасын жақсылап талдау үшін, ең алдымен, оның өзінің кім екені туралы бір-екі сөз айту керек...

Ораз – XVI ғасырда қазақ қауымына көп еңбек сіңірген әскербасы, сұлтанның тұқымы, сол кездегі қазақ ханы Тәуекелдің немере інісі. Әкесі Шығыс Түркістанда, қытайға қарсы соғыста, қаза тапқандықтан, жас бала Тәуекелдің қолында тәрбие алады. Түркістан, Сауран, Ташкент қалаларында оқып, тәп-тәуір білім алып шығады. Ораздың қасында кеңес беретін кемеңгер ғалым Қадырғали Жалайыри бірге болады. Ғалым өз кітабында Ораздың болашағына үлкен мән береді. «Бұл тауарихта – дейді ол, – Оразмұхаметке хан хазреттерінің ата-анасынан құллық қыла келген Жалайыри тарақ тамғалы ерді». Демек, Қадырғали Жалайыри және оның ата-бабалары көп заманнан бері дәулетті ақсүйек балаларының тәрбиешісі болғаны, бала оқытуға,

адам тәрбиелеуге көп көңіл бөлген кісілер екені байқалады. Мұны орыс ғалымдары да жеткізе дәлелдеген. Бұдан Жалайыридың өз заманында мұсылманша оқыған аса сауатты адам болғанын көреміз («Библиотека восточных историков». Сборник летописей с русским предисловием. Издание И.Н. Березина. т. II, ч. I. Казань, 1834, стр. 6; Березин И. Татарский летописец, «Москвитинник», 1851, № 24)

Қадырғали Жалайыридің тәрбиесіндегі Оразмамбет өте зерек, өткір болып өседі. Сыр бойындағы қала мәдениетін (Түркістан, Сауран, Отырар, Сығынақ, Ташкент) жақсы меңгеріп, үйренеді. Бұл қалаларды оның ағасы Тәуекел билейтін еді. Тәуекел осы қалаларды көркейтуге, Сауран қаласына биік мұнара тұрғызуға, мешіт, медресе салуға көп еңбек сіңірген. Ол кісінің өзіне арналған хан сарайы, мешіті, топтаған күмбездері болған. Оразмамбет осыларды көріп өскен. Інісінен жетім қалған жас баланы ағасы әлпештеп, білімге, өнерге, құс салуға үйретеді. Ол кезде жаз айында ел Сырдан Арқаға көшіп, Есіл, Ертіс, Тобыл өзендерінің бойына дейін жайлап қайтатын. Бала Оразмамбет Есіл, Ертіс, Тобыл өзендерінің бойын ұнатып, сұңқар салумен әуестенген. Ол жерлерді көбінесе керейлер Шыңғыс заманынан кейін қоныс етіп қалғанды. Керей Тұғрыл ханның ұрпағы Сейіт бараба тайпалары мен керейлерді билейтін әйгілі бек еді. Оразмамбет осы бектің қарамағында болып, уақытын саят құрумен, құс салумен өткізеді.

Бір күні Оразмамбет ұшқан сұңқарының соңынан еліктеп, Тобыл қаласына таяу барып

калады. Кенет олардың алдынан Тобылды басқаратын әскербасы Чулков шығып, Оразды, оның ұстазы Қадырғалиды және Сейітті ұстап, сол бетімен Мәскеуге жібереді (Карамзин Н.М. «История государства Российского», т. X. стр. 16, 114). Мәскеуде Оразмамбетті үлкен құрметпен қарсы алып, сый тартып, өзіне жеке үй беріп, қадірлі орындарға отырғызады. Тойда, мерекеде, жиылыста Федор патша оны өз қасына отырғызып, жібектей аялайды. Қазақстаннан, Орта Азиядан барған елшілер Федор Иванович кезінде көп болған, олар туралы мағлұмат «Иранмен дипломаттық сауда қатынасы» деген жинақта жиі кездеседі (1890). Мұнда: «Қазақ сұлтаны Оразмамбет бұрын Сібірде тұрушы еді, кейін ол сұлтан Сейіт мырзамен бірге ұлы патшаның қолына келді. Бүгінде Мәскеуде тұрады, екеуі де патшаға қызмет атқарады» (119-бет), – деп жазылған.

Алғыр ойлы Оразмамбет орыстардың тұрмыс-дәстүрін тез түсінеді. Он жылдың ішінде оның таным алғаны сонша, орыс мемлекетінің бір қайраткеріне айналады.

Ол кездегі үлкен оқиғаның бірі – Швед мемлекетінің Балтық жағалауындағы елдерге шабуылы еді. Патша Федор Иванович осы жорыққа аттанғанда Оразмамбетті өзінің қайратты, білгір әскер басы етіп алады. Сөйтіп, ол Балтық теңізінің маңында болған жорықтардың көбіне тікелей қатынасады.

Қадырғали Жалайыридің жазуынша, Борис Годунов патшалыққа отырған соң 1598 жылы Оразмамбетті Қасым қаласының ханы етіп

көтереді. Білімпаз жас сұлтан өзінің бар өнерін, күш-жігерін осы қаланы көркейтуге жұмсайды. Ол үшін Сыр бойындағы сәулет өнерін үлгі етіп алған еді. Ең алдымен хан сарайын тұрғызып, оны үлкен кеңес үйіне айналдырған. Сарайдың ішін, сыртын тегіс арабша жазумен өрнектеген. Әсіресе, кіретін қақпасын, сыртқы келбетін келістіре көркемдеп, әдемі оймышқа бөлеген. Бұл сарайлар осы күнгі Қожа Ахмет Йассауи күмбезіне ұқсас еді. Қасым қаласындағы осындай әшекейлі үйдің бірі – биік мұнаралы мешіт болған. Оны тұрғызған кірпіштің ұзындығы 13 дюйм. Демек, ол да – Сыр бойынан барған үлгінің бір белгісі. Хан сарайы XVIII ғасырда бұзылып біткен. Оның күншығыс жағында билердің көк күмбездері болған. Оразмамбеттің өз күмбезі Староспасский мазаратына орналасқан. Бір кездегі сұлу күмбез кейін бұзылып біткен. Мұндай әдемі үлгімен Оразмамбет салдырған оймыштар, тастар, жазулар Қасым қаласында өте көп болған. Оны атакты ғалымдар П. Паллас, В. В. Вельяминов-Зернов, Хусайн Фаизхановтар зерттеген. В. В. Вельяминов-Зерновтың бұл тастардың үлгісіне, оның әдемі жазуларына қызыққаны сонша, Хусаин Фаизхановқа кеңес беріп, үлгілерді жақсылап зерттеуін сұраған (С.Н. Терпигоров, Лакейская столица, «Исторический вестник», т. XXXII, № 4–6, Спб. 1888.)

Зерттеушілердің айтуынша, мұндағы хан сарайы Түркістанда, Сауранда, Сығынақта, Отырарда кездесетін сарайларға ұқсайды. Билердің бас қосуына арналған залдары көп болған. Бұл тәртіпті Оразмамбет бабасы Орыс-

ханнан қабылдаған. Қадырғали Жалайыридің сондай-ақ өзге де жа-зушылардың суреттеуінше, дешті қыпшақта, оның ішінде Орысхан билеген Ақ ордада қауым екіге бөлініп, оң қол, сол қол болып басқарылған. Жалайыридің жазуынша, Орысханның ордасына тұлға болған қауымдар-әсіресе, қаңлы елінің бектері, билері (толық екі сан), қауым «алаш мыңы» – арғын, қыпшақ, қоңырат, үйсін, найман (үш сан), қатаған қауымы (өзбекпен аралас) – бәрі де қазірге дейін белгілі рулар. Орысханның ордасында билік айтып, шешіле сөйлейтін атақты билер көбінесе жалайырдан шыққан. Оның ішінде ең жүйрігі Қадырғалидың бабалары Софыбек, Етеулібек болған («Библиотека восточных историков», Издание И. Березина. т. II, ч. I. Казань, 1854, стр. 4).

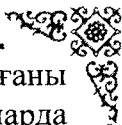
Ескі жазуларға қарағанда, Оразмамбет Қасым қаласында жалғыз болған жоқ, қырдары тайпалардан көп биді өзінің қасына шақырып, оң қол, сол қол тәртібімен билік құрған. Бұл туралы Қадырғали ашық жазған. Оның ордасында сол қолын басқарғандар – қыпшақ Ноғайбек би, арғын Шишбек би, оң қолында – жалайыр Қадырғалибек, Еспай, маңғыт Саманайбек (Бұл да сонда, 14-бет). Оразмамбет өзінің қырмен байланысын ешуақытта үзбеген. Әсіресе, ағасы Тәуекелмен бірге тығыз байланыста болған. Сыр бойындағы қалаларға көп тараған тарихи, әдебиет, шежіре туралы айтылатын кітаптардың ең сирек кездесетін түрлерін жинап алып отырған. Сыр бойымен байланысудың мәдениетке үлгі болатын бір келісті түрі – XVI

ғасырдағы қазақтармен араб әріпімен хат жазысып тұрғаны. Бұл хаттар сол кездің өзінде-ақ қазақтың жазба мәдениеті өзбек, түрікмен, татардікі сияқты бір қалыпқа түскенін көрсетеді.

Қазақтардың араб әрпімен жазған хаттарының ең ескі түрлерінің бірі – XVI ғасырдағы қазақ ханы Тәуекелдің орыс патшасы Федор Ивановичқа жазған үлкен хаты. Бұл хатты Тәуекел 1594 жылы Мәскеуге Құлмағамбет жырау бастаған елшілікпен жіберген. Хаттың негізгі мазмұны 1588 жылы Тобыл өзені бойында құс салып жүргенде ұстап әкеткен інісінің баласы Оразмұхамметті босатып алу туралы еді. Тәуекелдің хаты – қазақ әдеті бойынша, толғаумен, қариялар келістіре айтатын тақпақ сөзбен, мәтел-жырмен қазақ тілінде мәнерлеп жазылған, фәлсафалық мәні бар, терең мағыналы хаттың бірі. Хатты Құлмағамбет жырау өзінің толғауымен патшаның ал-дында оқып шығады. Бірақ, өкінішті жері, хаттың қазақ тексі бертінде жоғалып кеткен, Вельямин Степанов аударған орысша көшірмесі ғана сақталған (ЦГАДА, ф. 122. 1595. оп. 1. д. 2). Бұл кездегі құнды дүниенің тағы бірі – Оразмамбеттің Тәуекел ханға жазған хаты. Бұл – көркем тілде, қазақша жазылған, терең ойлы, фәлсафалық хат. Қазақ әдебиетінің орта ғасырдағы жазба үлгісінің бірі. Хаттың бастауында былай делінген: «Бір ауыз сөз айтпаған кісіні құдай да сүймейді, ол адамға да керегі жоқ. Сенің анаң Әз-ханым, қарындасың Алтын бике, менің анам, сенің келінің Алтын-ханым, Бақ бике – солардан сансыз сәлем...»

Хаттың қазақ тексі сақталмаған. Тек орысша аудармасы бар (Алдыңғы құжатта, 11 – 12=бетте). Бұл хаттан көрінетін шындық Оразмамбет Мәскеуде не Қасым қаласында жалғыз тұрмаған. Әкесі – Ондан сұлтанның бұрынғы үйі түгелімен Тобылдағы қоныстарынан көшіп келген. «Сенің анаң – Әз-ханым, қарындасың Алтын бике, менің анам, сенің келінің Алтын-ханым, – солардан сәлем» – деуі осының дәлелі. Әз-ханым – атақты Шығай ханның бәйбішесі, Тәуекел мен Ондан сұлтанның шешесі, Алтын-бике – сол Әз-ханымның қызы – екеуі де кенже ұлы Онданның қолында болған. Алтын-ханым – Оразмамбеттің өз шешесі, Онданның бәйбішесі. Демек, Құлмағамбет елші Мәскеуден Сауранға қайтарында Оразмамбеттің үйінде тұратын ұлы ана Әз-ханым, Ондан сұлтанның бәйбішесі – Алтын-ханым, тағы басқалары Сауранда тұратын бауырларына көптеген сый-тарту жібереді. Інісі Есім сұлтанға (кейін «Еңсегей бойлы ер Есім» аталған қазақ ханы) алтын етік, Ибраим, Мансұр, Құдайназар, Махмұд, тағы басқаларға көп тарту жібереді (ЦГАДА, ф. 122, 1595, оп. 1, д. 2. лл. 45–48).

Оразмамбеттің Қасым қаласында өмір сүруіне байланысты мешерлер шығады. Тіл, тұрмыс жағынан ескі мешерлер қазақтарға өте жақын. Кейбір ғалымдар мешер тілі ескі қыпшақ тілінің қалдығы дегенді айтады (В.В. Радлов, Кодекс Куманикус). Тарихи материалдарды салыстырып қарағанда, Қасым қаласында өмір сүрген Оразмамбеттің үй-іші, ұрпақтары, қырдан шақырған билер, бектер тобы, әскери

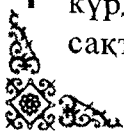

ұландар – түгелдей өзгеріп, мешерге айналғаны көрінеді. Бірақ олар Сыр бойындағы қалаларда болған мәдениет түрлерін Қасым қаласында да көрсете білген.

Оразмамбеттің Мәскеуде тұруымен байланысты елшілік ісі Россия мен қазақ хандырының арасында күшейе бастайды. 1595 жылы, Құлмағамбет елші Мәскеуден Сауранға қайтарында, елші болып тағайындалған Вельямин Степанов онымен еріп қазақ хандығына келеді. Ол екі ай бойы Сауран қаласында Тәуекелдің сарайында жатып кеңеседі. Тәуекелдің Степановты қалай қарсы алғанын елші былай деп суреттеген: «Тәуекелдің қысқы, жазғы ордасы бөлек. Жазғы ордасы – үлкен алты шатыр, оның сыртында қаладағы ордасы тұр. Хан сарай алдындағы артқы шатырында отыр. Оның қасында Сүтемгеннен басқа ешкім жоқ, ең жақын адамы Ысмайыл батыр екені байқалады» (Алдыңғы құжаттал л. 91–94)

Степанов 1595 жылы Мәскеуге қайтады. Тәуекел онымен бірге Мұрат сұлтан бастаған қазақ елшілігін жіберіп, Оразмамбетке арналған кітап, қолжазбаларын қоса жөнелтеді (Статейный список бытности Степанова в Орде 1595–1599 гг.). Бір кемшілігі, Сауранда отырып ел билеген Тәуекел ханның ісін, қаланың тұрмысын, елін, ондағы мәдениетті, сәулеткерлікті Степанов толық суреттемеген. Мұндай үлгілер Сыр бойы қалаларында XVIII ғасырға дейін сақталып келгені мәлім.

Оразмамбет қазыналарының ішіндегі ең күрделісі әрі құндысы оның күміс жәшікте сақтап келген кітапханасы дедік. Академик

Френнің зерттеуінше, бұл жәшікте мына кітаптар, қолжазбалар, шежірелер топталған: «Тарих Түркестан, Мұхамед бин Госман» (Архив АН СССР. ф. 778, оп. д. 20, л. 12); Тарих ал-Иамин Женди (Сырдария) (Сонда л. л. 10); «Тарих ал-Чингиз Хафизи Ташкенди» (Сонда л. 13); «Тарих Чингиз хан» (Сонда л. 13); «Дастан нәсіл Чингизхан» (Сонда); «Кисса Чингизхан» (Сонда); «Тарих ал-Жоши молық» («Дешт-і-қыпшақ») (Сонда) л. 13–21); «Фи Баян Дастан Чингизхан» (Сонда); «Фи Баян Дастан Ақсақ Темір» (Сонда); Фи Баян дастан Едіге мырза» (Сонда); «Тоқтамыс», «Темір», «Едіге» (Архив АН СССР – архив Френа, 778, оп. 1, д. 137, л. 1–30).

«Тарих Капраун» деген кітапта мынадай жыр айтылған: «Байлар-байлар бал ішер, орта байлар сыра ішер, қыз алмаған жас жігіт қызды құшып қымыз ішер» (Сонда д. 20). Оразмамбеттің жәшігінде сақталған кітаптардың ішінде «Насапнаме» (Архив Института востоковедения, колл. 321); «Дастан Едіге би» (Сонда. № 590); «Дастан Айсаұлы Ахмет» (Сонда. № 590); «Дастан Ақсақ Темір» (Сонда, № 590); «Сиыршы» (Сонда. № 590); «Дастан Қозы Көрпеш–Баян сұлу» (Сонда. № 1); «Тарихи Рашиди» (Сонда), тағы басқалар. Мұнда «Дастан» деп жазылған кітаптардың аттары тегісімен Қадырғали Жалайырдың жазғаны сияқты, соның стиліне келеді. Мәселен: «Дастан Орысхан», «Дастан Оразмұхаммет», «Дастан Едіге би», «Дастан Темір қутылық хан», «Дастан Шығай хан», тағы басқалар. Оразмамбеттің кітапхана жәшігінен С.М. Френ көптеген қазақ шежірелерін табады,

олардың ішіндегі ең көнелері: «Қиян Домбаул мерген шежіресі» (Архив АН СССР, ф. 778, оп. 1, д. 122, лл. 47–48); «Алаш мыңы» (Сонда. д. 123 л. 57); «Үйсін Майқы-би шежіресі» (Сонда. л. 54–57) «Қыпшақ Курлеут шежіресі» (Сонда); «Қыпшақ Ордаш Кулмухаммед би» (Сонда. л. 52); «Беденстай Белгітай шежіресі» (Сонда. л. 48–58); «Едіге би шежіресі» (Сонда. лл. 72–72); «Едіге би» (Сонда); «Орақ мамыл» (Сонда. лл. 93–95), тағы басқалар. Бұлардың барлығы – XV–XVI ғасырларда (одан бұрын да) қағаз бетіне түскен халықтың әдемі қария сөздері. Кейін оларды Г. Н. Потанин қазақ қарияларынан жаңадан жазып алып, халыққа таныстырады (Г. Н. Потанин, «Казах-киргизские и алтайские предания легенды и сказки», Живая старина, год XXV, 1917, вып. II–III, стр. 47–52, Чингизнаме, Домбаул, Боденстай–Бельгитай). Оразмамбет кітапханасында сақталған кітаптардың ең бағалысының бірі – өзіне дос болған серігі, әрі атақты биі, көркем тілде қазақша жазған асқан жазушы Қадырғали Жалайыридың шығармасы. Оның кітабы 1598 жылы жазылып біткен, әуелгі аты қандай екені белгісіз, жазудың бас-аяғы жоғалып кеткен. Оны бірінші рет бастырған И.Н. Березин «Рашид-ад-диннің ата-тауарих (шежіре)» үлгісіне қарап бұл шығармаға да «Жамиғ» деп ат берген. Қадырғали бұл кітабын өзінің жақсы көрген досы Оразмамбетке арнаған: «Бұл тарих Оразмұхамметтің ата-анасынан құллық қыла берген Жалайыр тарақ тамғалы ерді, «Шыңғыс-наме» кітабінден фарсы тілінен түркі тіліге үгірді. Қайсын, соңғы заманда

болғандарын, өз ойынан тәснiп қылды». Кiтапта Россия патшасы Борис Федоровичке зор алғыс айтады: «Патша хазретлерi Борис Федорович – ұлуғ бек ақ хандүр. Мемлекеттiң күштi иесi. Айналасы алты хан, төңiрегi төрт хан бұрышын билеген хан, халқын әдiллiкмен сұраған хан, жетiмлерге рахым қылып, шалғайларды тойдырған хан, жетi ықылымды тегiс алған хан, тахт Казань, тахт Хажы-тархан, тахт Тура, тахт сарай». Патшаның ұлы мерекесiн сол кездегi жыраулардың тiлiмен толғайды: «Кеше күндiз ғайш уа ғұшрұтқа шырқамыш қылды, ол заман улуг ғазым тойлар қылды, бал арақты хисапсыз кұйды, жылқы уа кой, сиыр басияр көп өлтiрдi».

Қадырғалидың осындай келiстiре сөйлеуiне қарағанда ол сол кездегi атақты жазушылардың бiрi болған. Бұл кiтаптың тiлi, мазмұны, оның авторы ерекше болғандықтан, Шоқан оған зор ғылыми мән берiп, қазақ тiлiнiң бiрден-бiр ескерткiшi деп бiлген. Оның айтуынша, И. Березин бастырған «Шежiрелер жинағы», қазақтар жөнiндегi мағлұматтардың iшiндегi аса маңыздысы, Борис Годунов патшалық құрған кезеңнiң соңында жазылған... Онда сахара елiне тән асыра мадақтау да молшылық.

Қадырғали XVII ғасырдың басында Россияда болған бұлғақ туралы бiр ауыз сөз айтпайды. Ол бұлғаққа Оразмамбет белсене қатысып, өзi Лже-Дмитрийдiң қолынан өледi. Оны жазбауына қарағанда Қадырғали XVI ғасырдың соңында қайтыс болған сияқты.

Бiрақ оның кiтабы сол кездiң өзiнде көзге

түсе бастаған. Оған алғаш рет көңіл аударған-
тарихшы Абылғазы. Бұл кісі Қадырғалидың
кітабын Есім ханның үйінде қонақ болып
Түркістанда жатқанда оқыған болу керек.
Есім – Тәуекелдің інісі, Оразмамбеттің ағасы.
Мәскеуден қазақ елшілерін алып келген
Қадырғалидің кітабы Тәуекелде, Есімде бол-
уы әбден мүмкін. Сондықтан бұл кітапты
Абылғазы бір ғана Түркістан қаласында
оқыды деп тұжырымдаймыз (Абылғазы, «Ро-
дословная тюрков», Румянцевское издание,
стр. 22–28). Орта Азияның өзге қалаларында
Қадырғалидің кітабы болмаған. Россияда бұл
кітапты жақсы білгендер – П.И. Рычков («Ис-
тория Оренбургская». Оренбург, 1896, стр. 70)
пен Н.М. Карамзин («История государства
Российского», т. X. стр. 123). Олар кітаппен
мұқият танысып, керек жерін пайдаланып
отырған. Абылғазы оқып шыққан бұл кітаптың
көшірмесін, Ибрагим Халфинның Френге жа-
зуынша, 1821 жылы Қазан университетінің
кітапханасы сатып алады. Ол кітапты Ибра-
гим Халфин жақсылап оқып, Абылғазының
шежіресімен салыстырып шығады. Сол кітаптың
мазмұны және Абылғазының деректерін пай-
даланып, «Ахуал Чингиз-хан уа Ақсақ-Темір»
деген кітабын жазады. Френ Қадырғалидың
бұл екі тізімін де жақсы білген. Бірақ, ол кісінің
зерттеуінше, ең жақсы нұсқасы – Оразмамбеттің
жәшігінде сақталған Қадырғалидің өз қолымен
жазған нұсқасы. Френ Ибрагим Халфинге
кеңес беріп, Абылғазыны осы нұсқамен салы-
стырып көруін сұрайды (Ибрагим Халфиннің

Х.Д. Френге жазған хаттары, СССР Ғылым академиясының мұрағаты, ф. 778, оп. 2, д. 339. лл. 16–17). Қадырғалидың жазбаларында, Шоқан айтқандай, ең құндысы – XV–XVI ғасырлардағы қазақ тарихы. Шоқан оған «Қазақтың бірден-бір ескерткіші» деп баға берген (Ч.Ч. Валиханов, Собр. сочинении. т. I). Бұл тарауға кіретіндер: «Дастан Орысхан», «Дастан құтлық Темір», «Дастан қазақ хандарының шежіресі», «Дастан Оразмұхаммет (Оразмамбет) Ондан сұлтан», «Дастан Тоқтамыш хан». Жазушының суреттеуінше: «Жошының әскері екінші ұлы Батуда қалады, халық оны «Сайын хан» дейді. Ол Сайын Шамал тарапындағы өлейеттерді, Ыбыр-Сібірді, Башқұртты, Қырымды, Дешті қыпшақты тегіс өзіне қаратты. Өзі Еділ бойында офат тапты (Қадырғали Жалайыри, Жамиғ аттаварих, 53-бет). Абылхаир Ташкент, Түркістан өлкейтінде патша еді, Аның қабыры Сығынақта тұрыр. Абылхайырдың Нұрадын мырза ұғылы Уақас бекпен бисияр махаббатілігі бар еді. Анда айтұрлар: «кесенің бір жағынан балды біреуі іпсе, бір жағынан екіншісі ішер ерді» (Бұл да сонда, 157-бет). Уақас – Едіге бидің немересі, Нұрадынның баласы, қырдары көн маңғыттың көсемі. Олар Абылхайырды жақтаған. Тоқтамыш Сарайдан қашып Шамал тарапына (Есіл өзеніне) келді. Көп уақыт ашаршылықта ғұмыр кешті. Соңынан Темірге кісі салды. Әуелі Жетім батырды, одан кейін Төбел батырды, кейін арғын Қара қожаны салды (1405 ж). Өздері бірнеше нөкерімен Есіл бойында жатып жүрді (Есіл бойындағы Қайрақты деген жерде осы күнге

дейін қалдығы сақталып келген үш-төрт қаланы, қамалдарды XIV ғасыр соңында Тоқтамыштың салдыруы ешбір күмәнсіз.) Едіге мырза кеп әскерімен келіп, Тоқтамышты (Есіл бойындағы) басып алды: «Жетім батырды, тағы өзгелерін өлтірді, ғафыл болған ханды сол жерде офат қылды» (Бұл да сонда, 157-бет). Осының бәрін Қадырғали өзінің көзімен көргендей ашық жазады. Қазақ шежіресі бойынша Тоқтамыш пен Едігенің қабірі Ұлытаудың ең биік шыңында бірге тұрған көрінеді. Қазір тас оба түріне айналған. XV ғасырдағы қазақтар оны «Едіге тауы» деп атаған.

Кітаптағы ең мазмұнды тарих – «Едігенің шежіресі». Едіге атақты би болған. XIV ғасыр соңында Темір құтлық ханмен бірігіп істеді. Темір құтлық – Орысханның немересі, Темір-Мәліктің баласы еді. Едіге би 63 жаста қайтыс болды (1419). Оның арғы атасы – Баба түктес – Қаратауды, Құмкентті мекен еткен даныш-пан кісі. Баба түктестің төрт ұлы бар еді, бірі Еділден Мекеге барып патшалық құрды. Екіншісі Қағбада өлді. Үшіншісі Үргеніште жатыр, төртінші ұлдың аты – Терме Еділ, Жайық бойында тіршілік етті. Терменің ұлы – Қырбыжы, оның ұлы – Исламқия, оның ұлы – Қадырқия – бұлар түгелдей Еділ мен Жайық бойында өмір сүрген. Қадырқияның ұлы Құттықия Қаратауда, Құмкент қаласында жасаған. Ол көп жыл Орысханмен істес болған. Соңынан Орысхан оны өлтіреді.

Құттықияның ұлы Едіге әкесінің намысын жоқтап, Орысханмен өштесіп өтеді (Бұл да сонда. 141-бет).

Қазақ хандарының шежіресін Қадырғали XIV ғасырдан, Айсаұлы Ахмет, Орысханнан бастайды. Оразмамбеттің шежіресінде былай делінген: «Дастан Оразмұхамметхан, бін Ондан Сұлтан, бін Шығай хан, бін Жәдікхан, бін Барақхан, бін Құйыршықхан, бін Орысхан. Оразмұхамметің бәрша урурлары бір дастанда, бір ықлымда келді. Нешік кім Орысханнан Жәнібекханға дейін төрт ата өткен. Олар өткен заманда жат қылынып ерді, енді Жәнібек (Өз-Жәнібек) ханның ұғланларын бұ заманға тағы жат қылдық. Аның ұғылы, немерелері үлкен ұрығ болып өтті, бұл заманға дейін өте мәлім, белгілі-дүр. Олардың әрбір аталары өз өлейетінде падишалық қылып, атағы шығып өтті, аты шығулылары көп болды. Ең алды, Қасымхан – Жәнібектің Жаһан бикем деген ханымынан туған. Неше уақыт ата ұлысында патшалық қылды, жанындағы өлейеттерді өзіне қаратты. Оның хикаяты әр жерде келүр, машһүр турур. Билахыр Сарайшықта опат тапты. Бүгін оның қабыры Сарайшықта тұрыр. Аның ұғлы–Ақ-Назар хан. Ханық сұлтан ханымнан туған. Аның хикаяты мағлұм, машһүр турур. Ақ-Назар хан өз араларында бұлғақтық болып офат тапты. Аның ұғланларындан патшалық бүгін тайды. Қасымхан заманында оның мәшһүр ұғлы Жәдікхан ерді, Шығым мырзамен ұрыссып, Жыланды төбеде шаһид болды. Аның қабыры Ургенчте, Бақырған атада.

Жәдікханның хатыны қамасы көп еді, ұғландары һәм көп еді. Атышулы машһүр ұғланлары булар турур: Тогум-хан, Бекей сұлтан, Шағай-

хан, Мәлік сұлтан. Бұ кісінің анасы Абайхан бикем турур».

Қадырғали Жалайыри өз заманының атақты данышпаны болғандықтан, сол замандағы халық шежіресін бұлтартпай, сол қалпында жазады. Оның айтуынша, Жәдіктің баласы— Тоғумханның ұрпақтарын «тоғыз сары» деп атаған; Бекей сұлтанның нәсілі болмаған; Бұйдаштың ұлы — Әдік сұлтан, оның нәсілін «бес ұғыл» деп атаған; оларға патшалық тимеген; Бұрындық жомарт кісі еді, нәсіліне мәртебе тимеді; Тайыр біраз хандық құрып, патшалық ісін білмеді.

Қадырғалидің аса қадірлеп айтқаны, әсіресе, Шығай-хан (Оразмамбеттің бабасы): «Бұл кісінің хикаяты әр халде ерлік ісімен машһұр болды. Шығайдың қабірі Күміскентте, Ғали атаның фанасында турур. Шығай-ханның хатындары көп еді, мағлұм машһұр үш ордасы бар еді. Алардан туған ұғланлары — Сейіткүл сұлтан, Ондан сұлтан Алтын-ханым бикемнен туған ерді. Тәуекел хан, Есіл сұлтан, Сабырбек сұлтан — бұ үшісінің анасы Жиратның Жақсы бикем еді. Әли сұлтан, Шахим сұлтанның анасы — Бұрандық-ханның қызы Дадам туған ерді. Ондан сұлтанның хикаяты әр жерде жолығып отырады, Бисайыр ұлу батыр еді. Шығай ханның уақытында қолбасшы әскер еді. Билахырды қалмақ шаһид қылды. Отыз жасында офат тапты. Оның қабірі Хожа Ахмет Йассауи фанамында дәфін болды. Оның қатыны, қамасы кеп ерді, екі улуг ордасы бар еді. Хатыны Алтын-ханым—Осек ұғлы Болат сұлтанның қызы, ұғлы Оразмұхаммет Тәтті ханымнан туған еді. Оразмұхаммет сегіз жасында ұлуғ бабасы

Шығай ханнан жұда болды, он үш жасында өз бабасы Ондан сұлтан шаһид болды. Ондан қалып, бірнеше уақыт тарлық көріп, Сейд бидің алдында кіріптарлық шекті. Одан 16 жасында бүкіл христиан падшасы Борис Федоровичтің қуллығына хазір болды» (Бұл да сол құжатта. 145-бет).

XVI ғасырдың соңында осындай әдемі оймен қазақ тілінде келелі сөз жазып қалдыру, қазақ ханынын, тарихың шежіресін, тұрмысын әдемілеп сүреттеу – сарқылмайтын мәдениет дүниесінің келісті бір түрі деуге болады. Ой жүйесінің әдемі құрылуы, тілі, көркемдік бейнесі Қадырғалидың сол кездегі кеменгер кісінің бірі етіп сипаттап, оның білгіш, жүйрік, оқымысты кісі екенін көрсетеді. Кітап бойынша, Қадырғали араб, парсы, түркі, орыс тілдерін бірдей жақсы білген. Оның көп оқығандыры кітаптың әр жерінде «бұл мәселе көп жерде кездеседі» деуінде ашық көрініп тұрады. Сөйтіп, Қадырғали – жалайыр тайпасынан шыққан қазақтың бірінші ойшылы, ғалымы, данышпан жазушысы, өрнек қалдырған мәдениет зергері. Өзінің жазуында да жалайыр тайпасын жоғары көтеріп қастерлеген: «Алғаш мыны арасында ұғылы тарақ тамғали жалайыр болған».

Оның жазғандарын қазақ жазу мәдениетінің бірінші үлгісі деп тану керек. Қазақ халқының тарихы, әдебиеті, тілі, халық шежіресі туралы Қадырғалидың еңбегі–байтақ мәлімет. Сондықтан бұл кісінің еңбегіне атақты Мұхаммед-Хайдармен, Абылғазымен қатар ерекше мән беру қажет.

«Білім және еңбек». 1982 ж.

ТАРИХИ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ
ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІ[1]
(ҚОЛЖАЗБА)

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

Жазу көп заман ішіндегі мәдениет тарихының аса бір жарқын түрі. Жазу болмаса дүниенің өткендегі тарихын, оның мәдениет белгісін, өнерін, сәулет өркендеуін, әдебиет шығармасын білу, әрине, зор қиындыққа түсер еді. Есею, өркендеу, ой-сананың ілгері басуы, ғылыми көз қарастың биікке өрлеуі, қоғам тіршілігіне күш беру – көбінесе ой мен жазуға байланысты. Осыларды еске түсіргенде, жазудың келіп шығуы осы күнгі білім қазынасының қайнар бұлағы, ой жүйесінің сарқылмас кеніші.

Сахрада¹³ қолданған жазулардың ізіне түсіп көрсек, ертедегі Қазақ тайпаларының, түрік тілдес елдердің жазу үлгісі өте ерте дәуірден дәстүр болғаны байқалады. Оның ең биік сатыға жеткен кезі әсіресе V – VIII ғасырлар кезі, Жетісу мен Ертіс, Орхон, Енисей өзендері бойында топталған тас жазулардың осы күнге дейін сақталып, олардың ғылыми ғажайып жүйеге түсіп, осы күнгі қызықты дәуірде ғылымның таусылмас мұрасына айналған түрі. Бұл жазулар сол кезде жасаған тайпалардың ұмытылмас ізі, олардың өсу дүниесіне келтірген ашық үлгілері. Орхон жазуы бойынша қыпшақтар түрік қағанатын елу жыл билеп отырғаны айтылады[2].

Орта ғасырларда қия тасқа, болмаса құлпы тасқа түсірген әдемі жазулар, эпиграфиялық

¹³ Сахра емес, Сахра - Әлкей Марғұлан.

белгілер, Қазақстан сахрасында өте көп болған, олар әр-бір түпкірлерде, өзендер бойында, Қаратау, Ұлытау, Маңғыстау сияқты өлкелерде мың-мыңнан кездесіп отырады. Олардың тасқа түсірген іздері б.з.б. III – I, I – V, VI – IX ғасырлардың арасын көрсетеді. Кейін шыққан жазулар ойғыр, не арап харыптарымен түсірілген, ескі қыпшақ, қаңлы, қарлық тілінде, не одан тарап шыққан қазақ, не басқа түрік тілінде жолығып отырады. Бір өкінішті жері, бұл Қазақстандағы тас жазулар әлі күнге ғылым саласына кірмей, осы күнге дейін белгісіз болып келеді[3].

Тюркологтардың Совет Комитетінің алтыншы пленарлық жиылысында тасқа түсірілген эпиграфикалық жазуларды зерттеп, фотоға, суретке түсіріп, басып альбом шығару мәселесі қойылған. Онда Совет өлкелерінің көп жері қамтылған, бірақ Қазақстандағы тасқа түсірілген орхон, ойғыр, арап харфымен жазған сөздер, эпиграфиялық жазулар туралы бір ауыз сөз айтпаған.

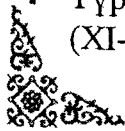
Егер Қазақстан өлкесінде топталған көп құлпы тастағы эпиграфикалық жазуларды топтап, фотоға, суретке түсіріп, альбом жасап көпшіліктің алдына тартса, ол ашылған бір кітапханадан кем болмас еді. Тарихи заманнан, неше ғасыр бойы үсті-үстіне топталып келе жатқан «көк тастағы», «құлпы тастағы» эпиграфикалық жазулар – қазақ халқының білімді, ой-сананы, жазуды жақсы көргенін, оған аса ынта қойғанын, аса жарқын түрде суреттейтін бір ашық дәлел. Осы ғажайып деректерді тағы толып жатқан

қазақ жазуларын еске алып отырып, қазақтарды «младописьменный» халық, болмаса «жазуы болмаған ел» деп атау еш бір анықтыққа келмейтін, үстіртін айтылған пікірлер[4].

Археологиялық зерттеу мен ғалымдардың барлауынша Қазақстан сахрасында бес түрлі жазудың іздері сақталған. Олардың ең ескі түрі Орхон жазуынан көп бұрын шыққан, соған ұқсас келетін таңба сияқты жазулар[5]. Олар осы өлкені ерте кезде қоныстап, әрі көшіп, әрі егінмен шұғылданған, түркі тайпаларының ескі түбі – сақ, ғұн, үйсін, қаңлы жұрттары екені көрінеді[6]. Географиялық бір өлкеде ғана сақталып, және жазудың бір жүйеде қалыптасуы, әрине, оны шығарушы осы қыр-сахраны көп заман қоныстаған, ерте кездегі тарихи ұлы қауымдар, солардың мәдениет белгісі екені байқалады.

Бұдан көп заман кейін, осы жазуға ұқсас, соған жалғаса келетін, V–VI ғасырларда ол жазудың жаңа түрі тәртіпке түседі. Оның ескі түрі алғашқы шығып өрендеген мәдениет орталығы, Түрік қағанаты астана еткен Жетису өлкесі, содан ол Ертыс бойына, Орхон, Ене-сай, Селенгі өзендеріне жайылады[7]. Бүгінгі ғылымда «Орхон жазуы» деп аталатын бұл жазу IX ғасырға дейін өмір сүрді, бірақ оның тарихи дәстүрі Қыпшақ, Қарлық, Жағмаут (Иағма), Шекті (Чегил) тайпаларының мүсін тастарында кейінгі ғасырларға дейін кездесіп отырады. Ең соңғы Орхон жазулары тек Күншығыс Түркістанда (IX ғ.), Дун-Хуан жазуларында (XI–XII ғ.) кездесіп отырады. Орхон жазуының

соңын ала, кейін соғдақ елінен ауысқан ойғыр жазуы белең алады. Бұл кезде христиан дінінің әсерімен кейбір түркі тайпалары (Оғыз, Керейіт, Найман, Меркит, Онгіт-Уақ, Ойғыр) Сирия жазуын талисман етіп, онымен діни кітаптар, қабыр тастарын, календарін жазып отырады. Ең соңында, араптар билеген заманнан бастап (VIII ғ.), Совет дәуіріне дейін халықтар ойсанасына ықпал еткен арап жазуы[8].

Ең ескі дәуірде Қазақ Сахрасын қоныстаған тайпалардан белгілі жазу қалдырған елдер ғұндар[9], үйсіндер[10], қаңлылар[11]. Бұлардың жазумен түсірген заңдары да болған (Бичурин). Олардың мекендеген қонысы ұлан байтақ кең дала, олардың ішінде ең әдемі сұлу жерлері Алтай, Ханғай (Когман)[12], Саян таулары, Монғолия, әдемі өзендері Енесай, Орхон, Ертыс, Іле, Орталық Қазақстан, Күншығыста, кейін Қытай елі тартып алған Қансу¹⁴, Өртөс¹⁵ бойлары, Као-чан¹⁶ (Күншығыс Түркестан), Тәңрі таулары (Тянь-Шан), Жетысу, Сыр-Дарья, Арал теңізінің бойы, бүкіл Орта Азия төңрегі. Біздің заманымыздан екі ғасыр бұрын (177 жылы) ғұндар Жайық бойына, Каспий теңізіне дейін, оданда әрі барды. Осы айтылған өлкелерде ғұн дәуірінен қалған мәдениет белгілері орасан көп, олардың ішінде көзге ерекше түсетін алтыннан, күмістен, қоладан жасаған әдемі дүниелер, халық шеберлері жасаған ғажайып көркем өнері. Бір үлгімен жасаған бұл сұлу өнердің көбірек жолығатын жері Алтай,

¹⁴ Мүмкін Гансу.

¹⁵ Мүмкін Ордос.

¹⁶ Гаочан болуы керек.

Орталық Қазақстан, Жетысу, Талас өзенінің бойы, Қырғыз жерлері, Арал теңізінің жағасы, Каспий төңірегі, Арал теңізінің жағасы, Каспий төңірегі, Солтүстік Кавказ, Қырым тағы басқа жерлері[13]. Қытайлар күшпен тартып алғанға дейін ғұндардың мәдениет орталығы болған жерінің бірі Кансу, Өртөс өлкесі болған еді.

Ең ескі дәуірдегі ғұндар біздің заманымыздан екі мың жыл бұрын, Шан-Инь, Жау заманындағы Қытай тарихында «Ху» деген атпен белгілі болған[14]. Олар мал бағушы, кен қазушы, көптеген мықты тайпалар. Олардың күшейіп, ұлы биікке шыққан кезі біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын. Олардың ұрпағынан шыққан мықты қолбасшысы, ел билеуші Түмен, оның баласы Боде (Моде). Боде «Оғыз ханның дастанында суреттелген Оғыз ханның бір аты, ол ғұн ұлысын орасан күшейтті»[15]. Оның ерлік ісі қытай тарихында әдемі айтылған. Бодеден кейін ғұн елін басқарған Жабғу Тәңірі¹⁷ (Б.з.б. 161-126 жж.), ұлы әскер басы, ықпалы күшті дана кісі[16]. Ғұндарға ұлы күш берген елдер ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олар мен туысқан қыпшақтар (Кюеше)[17], Қырғыздар, Қай-Оғыздар, Ойғырлар тағы басқа тайпалар[18]. Ғұн заманындағы тарихи уақиғаларды есінде сақтаған қырғыздар, қыпшақтар, қаилар. Олар Күншығыс пен Күнбатыстағы көптеген тайпалардың тарихи дәуірден келе жатқан туысқандық байланысын біріктіріп ұлы бір күш жасады. Оларды Қытай үкіметі мен тең түсірді,

¹⁷ Н.Я.Бичурин бойынша – Лаошан-Гиюй-Шаньюй, Модэнің ұлы.

екінші ғасырларда Қытайды өзіне бағындырып, оларға жыл сайын салық салып тұрды.

Ғұн мен үйсіндерді ерлік ісі бар өмірін Қытайға қарсы жұмсады, олар мен көп заман соғысып өтуі, оларға қарсы мықты үкімет жасауы, қауымға күшті тәртіп кіргізуі. Осыған байланысты олардың кеменгер адамдары, атақты әскербасылары, шешен билері де аз болған жоқ. Үкімет басқаруда олар ең ескі жазуды қолданды.

Қытай анналдарының суреттеуінше ғұндар сол кездегі ең ұлы мемлекеттердің бірі болды, қытай елі мен тең таласып, олардың тарихи дәуірден ұлы жауы саналды.

Бар өмірін Қытай мен соғысумен өткізген ғұндар олармен әлде неше рет кездесті. Ең жойқын соғыс әсіресе біздің заманымыздан бұрын 214 жылы Қытай әскерін бастап шыққан Мынтянь мен соғысу. Бұл соғыс олардың алдында Қытайда қорқынышты әңгімелер көбейіп, «бізді Ху елі жоймақшы» (Цин будет погублен Ху) деген сезіктену болады. Осының ықпалында Қытайдың патшалары (Цинь-Ши-Хуанди тағы басқалары) өзінің ұзын қамалын тұрғыза бастайды («Китайские императоры для ограждения себя от Ху построили долгую стену»). Бірақ бұл қамал ғұндарға еш бір әсер еткен жоқ, олардың күші артыла берді. Дегенмен 214 жылғы соғыста ғұндар жеңілді. Оларды Қытай әскері Өртөстен, Инь-Шань тауынан қуып шығып, бостырды. Ғұндардың аса жақсы көрген орталығының бірі «Күміс тау» (Инь-Шань) — мал өсірудің, егін салудың шүйгін алабы, алтын, күміс, қола

шығарудың кені. Қытай тарихының айтуынша шекарада бір қарт ғұнның қария сөзі бойынша Күміс тауды Қытай әскері тартып алғанда ғұндар топ тобымен ботадай боздап, Күміс таудан шыққысы келмейді, ақырында Қытай әскерінің кудалауымен шұбырып, не Жетісуға, не Алтай тауындағы туысқандарына босып кетеді.

Бұдан соңыра, біздің заманымыздан 72 жыл бұрын, Қытай Жетісуға қалың әскер жіберіп, әскерін қырып босқа қайтты.

Ғұндардың Күнбатыс пен Солтүстікті билеген жерлерінде мәдениет орталығы болған жерлері Жетісу, жоғарғы Ертіс бойы, Орхон өзенінің жағасы (Монғолия), Арал теңізінің бойы. Біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын Қазақстан мен Орта Азия елдерін билеген ғұнның атақты кеменгер адамы (тәңрі Құт) Шижы¹⁸ деген әскер басы. Оған Үйсін, Қаңлы, Қыпшақ, Қай-Оғыз[19], Қырғыз, Ойғыр елдері қарады. Оның мәдениет, саясат орталығы Шу, Талас өзендерінің бойында болды. Қытай тарихының айтуынша Шижы осы Жетісу өлкесінде ұлы үкімет құрып, өзінің астанасын Талас өзенінің жағасында тұрғызды. Алым салықты Күнбатыс еліндегі көп тайпалардан алып тұрды. Осы кезде ғұн үкіметін басқаруға Шижы мен оның інісі Қоқанке таласады. Бұл соңғысы Қытай үкіметін жақтап, соған бағынғысы келеді. Оған Шижы мен ғұнның атақты билері бар күшімен қарсы тұрады.

Бұл не деген сөз, біздің жауынгер әскеріміз азба? Біздің дәстүріміз бойынша халықты

¹⁸ Н.Я.Бичурин бойынша – Лаошан-Гиуй-Шаньюй.

өздері ғана басқарады. Қытай қанша мықты болғанымен ғұн елін тегіс жұта алмайды.

Осы кезде Шижи Күнбатыс мықты тайпалардан күш алып, үкіметін Жетісуда бекітеді.

Аса бір көңіл қоятын жарқын нәрсе, Шижи кезінде Шу, Талас өзендері бойында ұлы мәдениет орталығы құрыла бастауы. Бұл ғажайып оқиға Қытай тарихында өте көркем түрде сипатталып, кең жайылған, Жібек қағаздарға қаланың суреттері түсіріліп, ол бүгінге дейін сақталып келген. Ол мәліметтердің бейнелеуінше Талас[20] қаласы ерте кездегі Самарқанд сияқты ұлы қаланың бірі болған. Бірақ аянышты жері, қаланың ғұн дәуіріндегі түпкі іргесі қазылмай, сол күйінде бүгінгі жаңа қаланың астында қалып қойған. Талас қаласы туралы жазылған байтақ мәліметтер еуропа тіліне көптен бері аударылып келеді. Оны біздің ғалымдарда әр уақыт есіне түсіріп отырады. Олардың ерекше қарауынша «Семиречье славилось своими городами, центрами ремесла и торговли Западнотюркского Каганата»[21]. Гомердің Қытай тарихынан көруінше, Қытай әскері ұзақ уақыт жол шегіп, неше мың миль өткен соң Шижидің астанасы Талас қаласына жетті. Шижидың қолында бір неше Рим жолдама әскері бар еді.

Қытай анналдарын зерттеуші А.Херманның архивтен тауып көруінше Шижидың екінші бір астанасы Шу өзені бойында болған (біздің заманымыздан бірінші ғасыр бұрын). Оны ең алғаш жазған Сыма-Цянь былай дейді: «Шу бір үлкен қала мемлекет, Күнбатыста, Қытайдан көп алыс жерде, маңайы шөл өлкеде тұрады. Онда

тұрушылардың заңы, әдеті мал бағушы жүндер». Жүн деп ескі Қытай жазуларында ғұндардың ескі аталарын атайды, кейде Шань-Жун (тау жүндері) деп атаған[22]. Олар Қытайдың өшпенді жауы.

Бұл тарихи бейне Махмуд Кашғари келтірген уақиғаға дәл келеді. Ол кісі айтқан ғой – «Искендір Зұлқарнайын (Македонский) заманынан бұрын жасалған ескі қаланың бірі Шу қаласы». Оны салдырған Шу деген ел басқарушы (ғұн). Бұл сөздің құрлысына ерекше мән берген В.В. Радлов[23] былай деген: «Древнейшая крепость Шу близ Баласагуна (более поздний), построенный царем Шу, как бы современником Александра Македонского. Крепость существовала в такое время, когда городов Сайрама и Баласагуна еще не было. У казахов вместо звука «Ч» заменился звук «Ш» и река Чу называется Шу. Очень вероятно, так же произношение было тогда у тех тюрков, которые жили на берегах Чу».

Бұл сөзді В.В. Радлов бойынша В.В. Бартольд қостайды. Ол кісінің барлауынша ерте кездегі Чу өзені бойында жасаған түріктердің сөйлеуі бүгінгі қазақтардың сөйлеуімен бірдей болған. Демек, «Шу» деп аталған ел басқарушының аты «Шижи» атының аңызға айналған бір түрі болуы ғажап емес.

Қытай тарихының айтуынша “Шижи построил свою столицу и организовал Шелковую дорогу от китайских пограничных западных территорий, которая вела через столицу Шижи к Антиохии и Маргиане (Мерв)”. Оның тағыда барлауынша, “Шижи Орта Азияда үлкен үкімет

кұрып, Талас өзені бойында өзінің астанасын тұрғызады. Талас қаласын ең алғаш жасаған ғұн тайпасының зор тәңірісі Шижи. Алатаудың теріскей бетінде, Талас өзені бойында біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын тұрғызды. Үкімет орталығы осы Талас қаласында болып, ғұндар жаз күні Орталық Қазақстанды жайлап қайтып жүрді”. Қытай тарихының үзбей айта-тыны “Шижи қытайлардың ұлы жауы. Біздің заманымыздан 36 жыл бұрын Қытай Жетісуға жойқын әскер шығарып Шижины құрытпақшы болады. Әскерді басқарушы Уэнь Тан қалың қолмен Шансиден шығып, мыңдаған шақырым жер жүріп Талас қаласына жетеді. Бұл арада жойқын соғыс болады. Шижи қытай әскерін мұнараның басына шығып атады. Бірақ не керек қытай әскері Шижиның сарайын өртеп, өзін қолға түсіреді, өлтіріп басын кесіп Қытайға алып кетеді”.

Шижи мен Қытай әскерінің бірнеше күн аянбай соғысқан бұл ғажайып оқиғаны келістіре жазған ғалым, доктор Дайвендек. Қытай анналдарын толық зерттеумен бірге олардың архивінде сақталып жатқан Талас қаласы туралы көп суреттер, карталар табады. Суретті, карталарды жылтыр бетті жібекке түсірген. Олардың беттері, жиектері толығынан Талас қаласының, ондағы сарайдың түрін суреттеуге арналған, қытай әскері бұл қаланы қалай қоршап алғаны топтаған суреттермен анықтауға арналған. Дайвендектің айтуынша бұл жібек карталар, суреттер Қытайдың патшалар архивінде сақталып келген. Сондай жібекке, ағашқа

түсірген Күншығыс Түркістандағы көп жазуды, суреттерді, карталарды көп жинаған белгілі ғалымның бірі француз зерттеушісі Едуард Шаванна[24]. Ол кісіде Қытайдан алыс жердегі елдерді бағындыруға шыққан Қытай әскерінің суретін көрсетеді. Соның ішіндегі бір ерекше сурет бұзыла бастаған бір мұнараның суреті. Қытай жазуында оны “дуноу” деп атаған, бірақ дұрысында Қазақстандағы атақты мұнара “дың” болуы керек.

Осы келтірген бай, әдемі жазуларды тереңірек ойлап қарасақ, Талас пен Шу қаласы ту ескі ғұн, үйсін дәуірінің өзінде атақты қалалардан саналып, мәдениеттің көркем байтақ орталығы болғаны көрінеді. Сондықтан олар тарих бетінде, жер бетінде көп мәдениет белгілерін қалдырған. Шу қаласы кейін (IX-XIII ғ.) жаңа атпен Баласағын аталып, оның жойқын қалдығы осы күнге дейін Шу өзені бойында “Ақ төбе” деген атпен сақталып келеді.

Демек, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар Қазақстанның көп жерінде ерте дәуірдегі қала мәдениетін бірінші рет жасаған әйдік ұлыстар екені көрінеді. Академик В.В. Радловтың Қытай тарихынан пайдаланған хабары бойынша, - “в середине III в. до.н.э. многие тюркские племена соединились в одно могущественное государство, которое китайцы называют государством Хун-Ну, достигшим в царствование Моде (Боде) наибольшего значения (209-179). Они распадаются на тюрков западных и восточных, враждующих друг с другом, которые соединились вместе лишь благодаря походам Боде. На севере

жили Кипчаки, Каны, Кыргызы и Дин-лины (Теленгиты). В числе Западных тюрок китайцы называют Усунь к югу от Балхаша, далее на запад Канглы (Кан-гюи) до Аму-Дарьи, к юго-западу от них до Каспийского моря Юэ-джи. Боде покоряет все эти племена”[25] (В.В. Радлов. Об Уйгурах, F. Hirth. Uber Wolga-Hunnen). Олардың қалдырған қала мәдениетінің ізі Жетісуда, Талас өлкесінде, Сыр-Дарья алабында, Арал теңізінің жағасында топ-тобымен кездесіп отырады. Дионисий Пернегеттің хабарлауынша “ғұндар Каспий теңізінің алдында тұратын скифтермен қатар Арал теңізінің бойын қоныстайды”. Қытай тарихының барлауынша олар тегісімен күншығыс түріктерінің ұрпақтары, Қытай тарихында оларды Хун-Ну (гунны) деп атайды (В.В. Радлов. Уйгуры, 102-103). Олардың көпшілігі Арал теңізін, қаңлыларға оданда әрі көшіп келген ғұндар (жұбандар) (В.В. Радлов. Ху. 128)[26]. Бұларды бергі кезде толығынан зерттеген Совет ғалымы С.П. Толстов. Ол кісінің көрсетуінше, Қытай анналдарының хабары бойынша біздің заманымыздың бірінші ғасырларында ғұндардың екінші бір мәдениет орталығы Арал теңізінің жағасы мен Сыр мен Аму-Дарьяның төменгі тараулары. Ол өлкедегі қаумдарды басқарған кісінің атын Қытай тарихы Хуни деп көрсетеді. С.П. Толстовтың салыстыруынша бұл Хуни Византия тарихында кездесетін Хунға дәл келеді, Орта Азияда жасаған Кидарит (Кидар)[27] ғұндарының патшасы. Кидар сөзі Х ғ. Кездесетін кердері сөзімен тығыз байланысы бар. Олар XIII ғ. дейін Хорезмнің

күншығыс теріскейінде, Аму-Дарья мен Арал теңізінің жағасында жасаған ел. Кейін Кердері Кіші Жүз қазақтарының білімді, саналы тайпасының бірі болды.

Кердері ту баста Аму-Дарьяның төменгі жағасында болған ғұндардың қаласы. Кердері қаласын бірінші рет айтқан арабтың географы Ибн Хордаубек¹⁹ (IX ғ.). Ал-Истахридің суреттеуінше Кердері қаласының жанынан үлкен арық өтіп жатқан. Макдисидің барлауынша Хайталда (ескі ғұндардың бір аты) екі Кердер қаласы болған, біреуі Кердер, екіншісі Кердерен-Хас. Якуттың (XIII ғ. 25 жылдары) жазуында Кердер Хорезімнің шеткейінде тұратын түріктердің бір өлкесі. Оларда қыстақтар өте көп, бағатын малы да сансыз көп. Бірақ Кердеріні сынап, Африсияп заманынан қалған ерлік менменді асып тұратынын әңгіме етеді.

Кердер ғұн дәуірінде шыққан қала екенін П.И. Лерхта[28] келтірген. Ол кісінің зерттеуінше бұл қаланың аты Приск Панийский жазған ойлардағы ғұндардың бір атасы Кидариттен алынған – дейді. Лерхтың бұл анықтауын Н.И. Веселовский де қостаған.

С.П. Толстов осы келтірген мәліметтерді толығынан сипаттап, Аму-Дарьяның төменгі екі жақ бетінде бір атпен айтылатын екі қала болғанын айтады. Оның бірі Амудың оң бетінде, Шымбай қаласына таяу тұрған – оны Кердері- деп атаған, енді бірі Амудың сол бетінде – Кердерен-Хас деп атаған. Бұл екі қаланың атын С.П. Толстов Кіші Жүз арасында әлі күнге

¹⁹ Ибн Хордаубек – болуы керек.

сақталған Кердері тайпасының ескі аты деп анықтайды. Оның бір таң қалатын жері, бұл Кердері тайпасы осы күнге дейін сол араны қыстақ етіп келеді.

Оның үстіне Кердері тайпасының аты ерте заманнан бері қарай Аму-Дарья сағасының байтақ бір өлкесі, “Дешт-Қыпшақ” деген сөз сияқты. Арабтар бұл өлкені, Хорезмді жаулап алғанда, Кердері өз еркіндігін берік ұстап, жеке бір ел болып отырды. Якуттың Кердеріні сынап, оның асқақтығын Афрасиаппен салыстыру мұны ашық көрсетеді. Демек, Кердерілер Арал теңізінің жағасында мыңдаған жыл отырған ескі ғұндардың қалдығы. С.П. Толстовтың байқауынша, Арал теңізімен Сыр-Дарья ғұндары ту баста Жетісудан жағалап келді. Ғұндардың ұлы мемлекеті жойылып біткен соң (біздің зам. I ғ. бұрын), қаңлылар (Кангюй) күнбатыс ғұндармен қауым жасап бірлесті. Олар Талас қаласында отырып Шижи бастаған ғұндардың ең мықты одағы болды.

Бұл ғұндардың шүйгін қоныстары Күншығыс, Орталық, Күнбатыс Қазақстан өлкелері. «Часть хуннов оставалась в Киргизских степях и эти хунны (гунны), жившие еще в IV и V вв. в стране к северу от усуней носят у китайцев название юебань (субан?), которые по культуре стояли выше других племен. В китайских извещениях о них мы впервые встречаем легенду о волхвах (баксы), умевших вызвать дождь и бурю; тот же легендарный мотив – колдаводство объяснялось действием камня яда (жада тас, т.е. нефритом)

мы встречаем в рассказах историй Средней Азии до XV в. включительно».

Субандардың, не суандардың мәдениет сатысы өзге тайпаларға қарағанда өте жоғары болған. Бұлар кейінгі тюрктер, демек қытайлар тюрктерді ғұндардың ұрпағынан деп санайды. Олардың айтуынша субандардың әдеті, ғұрпы, тілі ұйғырдікімен бірдей. Олардың өзгешелігі аса тазалығы, күніне тамақ ішкен сайын жуынатын болған.

В.В. Бартольдтың тексеруінше «Из среды юебаней (субанов) вышли (амударинские) Хиониты классических писателей и Иранского священного писания Авеста, дошедшие до границы Персии и упоминающиеся в IV и V вв. как враги персов, то как их союзники с римлянами».

Бұл Хиониттердің, тағыда Эфталит деп атайды, өздерінің жергілікті тайпа аты абдел (абдал), болмаса «ақ ғұндар». Олар ту баста жошылармен туыстас тайпа болып, патшасының атын Кидар деп атаған. V ғасырда жазған Рим жазушысы Приск абдалды Эфталит деп атап «Кидарит ғұндары» деп келтірген. Грек пен Рим жазушылары айтқан тәрізді, үнді хабарларында Эфталитті ғұн деп атаған. Жошылар мен абделдер Аму-Дарья жағасын ерекше сүйген елдер. Абдалды гректер – эфталит, арабтар – хайтал, византия жазушылары – абдел, армян жазушылары – Нертал деп атап келді. Бұл атты жергілікті тайпалардың өзінің айтуынша дұрыс жазған византия жазушылары, ол ат өзінің тарихи түрін кейінгі заманға дейін сақтап, түркімен мен Кіші Жүз ұлысының абдал тайпасы түрінде

келіп жетті. П.И. Небольсиннің байқауынша «қазақтың абдалы түркмен сияқты». Түркменнің абдалы Қайы тайпасынан, олардың тамғасы жаңа туған «ай» тәрізді. Феофилакт Симокаттының анықтауынша абдел және эфталит екеуі бір сөз.

Абдал мен Кердерінің ту баста біріккен жері Арал теңізінің бойы, Аму-Дарья мен Сыр-Дарьяның төменгі жағасы. IV – V ғасырларда оларды «ақ ғұн», «қара ғұн» деп атады. Бұл жер ескі дәуірдегі ғұндардың мәдениетін, өнерін айқындап суреттейтін, оның жоғалып біткен қалаларының ізін топ-тобымен сипаттайтын, таң қаларлық бір өлке. Оны С.П. Толстов «ғұн мен тюрктердің батпақ өлекде сақталған қалаларының орыны» деп сипаттайды. А.Н. Бернштамда солай суреттеген. С.П. Толстовтың терең қарауынша Арал теңізінің бойы ғұн мәдениетін зерттеу үшін аса бір қымбатты өлке, тарих үшін, тіл үшін бұл табылмайтын бір түпкір. Оның анықтауынша абделдердің V ғасырдағы саяси, мәдени орталығы Бұхарға жақын тұрған Пайкент қаласы болған. Абдалдардың күшті болған кезінде қаңлы мен соғдактар тегісімен оларға бағынды. VI ғасырда абдал (эфталит) алғашқыда тюрк қағанатына қарсы шығып, соңынан оларға қосылды. Олардың көпшілігі Арқа сахрасында, Жетісуда жасады.

С.П. Толстовтың зерттеуінше, ғұн мәдениетінен қалған ұлы белгілер, әсіресе Күйік-Қалада, Кескен-Күшікқалада, Жанкентте, Жеті-Асарда көп кездеседі. Олардан шыққан көзе сауттардың өрнегі Жетісу мен Монғолиядан табылған

өрнектерге тіпті жақын, олардың жасалған мезгілі біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын.

Ғұн мәдениетін, оның жарқын өнерін ашық сипаттайтын белгілер, әсіресе Жеті-Асар қаласының орнынан көп шыққан. Оның ішінде ғұндар дәуірінде қолданған, олардың әдісіне дәл келетін қазан, көзе сауттар, зергерлік шығармалар. Олар өзінің түр бейнесі жағынан Жетісуда кездесетін Кезкөл обасынан табылған нәрселерге тым ұқсас, соның ішінде темір қанжар, піл суретін түсіріп қоладан жасаған алқа, III – IV ғасырларда жұмсалған мыс ақша, тағы басқалары.

Жеті-Асар қорымының ішіндегі ең үлкені Алтын-Асар, ерте кезде жасалған ұлы қақпа, берік қамал. Халық легендасы бойынша “оның іші толған Алтын” деп, “алтын асар” атаған.

Мүмкін, Иран хикаясында айтылатын Хұсрау екіншінің (Сасанид) Аму-Дарьяның төменгі жағынан Афрасиаб өлген соң 12 жыл бойынша керуен мен алтын тасытты – деп айтуы, осы Алтын-асар мен байланысты болуы таң қаларлық нәрсе емес. Алтын-асардың қақпасын, төңірегін бірғана фартификация тәсілі мен тұрғызған. Одан табылған мәдениет белгілері орасан көп, және әр түрлі формада кездесіп отырады. Қала қақпасының ішінде әйдік етіп салынған мықты тұрақ үйлердің орны көп жерде кездеседі. Оны мен қатар жарты көшпелі ел тұратын жеңіл үйлер, кейде киіз үйге ұқсаған құрлыстардың орыны аз жолықпайды.

Сыр-Дарьяның төменгі тарауында ғұн дәуірінде жасалған ескі қаланың бірі Жан-

кент, ол Жеті-асарға өте жақын тұрады. Ода ғұн дәуірінде шығып, кейінгі түркі тайпалары кезінде Сыр-Дарьяның ескі тарауында мықты етіп жасалған, және X ғасырларда өте күшті етіп бекіткен берік қаланың бірі. Түркі тайпалары мұсылман болған кезде (VIII-XII ғ.) оны Шахристан деп атады. Бұл өлкені бұрын ғұндар билеп келсе, кейін оның тегінен тараған оғыздар, қыпшақтар, қаңлылар, үйсіндер ие болды. “Огузы – этническое переоформление эфталитов. Гунны внедрились в низовья Сыр-Дарьи из Семиречья... Никакого перерыва в культурной истории Сырдарьинских городов между Эфталитами (абдал) и огузским периодом их истории усмотреть невозможно. Огузская культура X в. – прямое развитие Эфталитской культуры V-VI вв.”[29].

Жоғарыда көрсеткендей, абдалдардың бір астанасы Пайкент (Варахша). Бұхар қаласының түбінде сақталған, бұл ескі орданың ішінен қазып шығарған монументтік қымбатты белгілер, V ғасырдағы Сарайдың бейнесі көзді ерекше тартады. Оны жасаушы көшпелі тайпалардан қауымдасқан ақ-ғұндар, болмаса Эфталиттер (абдалдар). Демек, Жеті-Асар, Жанкент, Күйік-Қала орнында сақталған қымбат белгілер, Сыр-Дарья мен Аму-Дарьяның төменгі тарауларында жасалған ескі мәдениеттің өркендеуіне ұлы әсер еткен ғұндар, әсіресе III-IV ғасырларда жасаған ғұндар. Бұл жерде сақталған олардың тарихы, мәдениет белгісі, тілі, жазу түрі тегін емес. В.В. Бартольдтың зерттеуіншеде абдалдардың (эфталиттың) Кушан дәуіріндегі өнері Орта

Азияда биік орын алған қымбат кеніштің бірі. Олар өздерінің рухани тіршілігінде үндістан жазуы кароштиді қолданды, ол жазуды Күншығыс Түркістанда жасаған ғұндар тегіс пайдаланып, оның іздері Хотан, Лоб-Нор көлі маңайында сақталып келді. III ғасырда абдалдардың сұлтандары будда дінін қабылдады, бірақ оған халық көңіл қоймады, ескі тәңірге табынды.

Ұлы ғалымдардың терең зерттеулерінше, ғұндар туралы жыл сайын айтылатын ескі байтақ шежірелер, тарихи анналдар қытай тарихында, рим, грек жазуларында орасан көп, олар ғылымға жаңалық кіргізу үшін, Сахра мен Орта Азия тарихы үшін табылмайтын қымбат кеніштер. Қытай мен Рим жазушыларының көп жыл ішінде айқындап, толық сипаттауынша, ғұндар мыңдаған жыл ұлы Сахраны қоныстаған, Қазақстан мен Орта Азияны көп билеген, өздерінен көп ұрпақ, бай мәдениет қалдырған әйдік ел. Олар белгілі түркі тайпалары үйсіндердің, оғыз-қаилардың, қыпшақтардың, қаңлылардың, найман, керейлердің арғы атасы. Қытай тарихы мұны ашық жазған: «Предки тукюеского дома есть отдельная отрасль дома хунну (гуннов)»[30]. Оны ұлы ғалымдардың бәрі қостаған. «Тюрками считали их предшественников хуннов, приобретших впоследствии известность в истории Европы». «Для них и для более поздних племен было характерно деление общества на 24 племенных объединений». Көп ғалымдардың зерттеуінше: «Хунны были тюрки. С небольшим через 400 лет возникает на месте хуннской империи новое, бесспорно тюркское

государство»[31]. Хунны и гунны один и тот же народ – тюрки. Оны Дегин, Абель-ремюза, Саин-Мартен²⁰, В.В. Радлов тағы Европаның басқа ғалымдары мен біздің совет ғалымдары жақсылап көрсеткен.

Орта Азия мен оларды қоныстаған ғұндарды Қытай тарихының білуі біздің заманымыздың III ғасырынан бұрын, содан бері қарай. Ол ұлы үкімет құрып, ғасырлар бойы тұқым қуған патшалық жасап, Қытайға қарсы тұрған кезі. Бірақ Қытай анналдарының баяндауынша, ғұндардың аталары «Ху» (Куу) атымен өте ескі дәуірден белгілі, тіпті біздің заманымыздан мың ғасыр бұрын ян патшалығы кезінен келе жатқан ел. Академик В.В. Радловтың барлауынша «Местожителство этих древнейших тюркских народов указываются в нынешних провинциях Шень-Си, Хэнан и Гань-Су и в горах лежащих отсюда к северо-западу. Хунь-Юй Суть предки позднее царствовавших Хун-Ну (гуннов). Цин-Чжо пишет: при императоре Яо ахи назывались Хунь-Юй, во время династии Чжеу Хань-Юань, во время династии Цинь-Хун-Ну (гуннов)»[32].

Ғұндардың тарихын Қытай тілінен француз тіліне жақсылап аударған XVIII ғ. ғалымы И.Дегин. Ол кісінің көп жерде айтуынша «түріктердің Шиэуы ескі ғұндардан екені анық». Монғол мен түріктердің арасында оншалық айырмашылық жоқ, Монғолияда туған Шыңғыстың елі түріктердің бір бөлігі. Ғұндардың түрік екені сөзсіз, олар кейін түрік

²⁰ Вивьен Сан-Мартин – болу керек.

аталды, бұлар Қытаймен алысқан мықты үкімет, олардың ізін ала кейін Түрік қағанаты дүниеге келді.

Дегиннің көп мәліметпен келтірген бұл жарқын ойлары оның соңын ала шыққан Европаның атакты ғалымдары Прай мен Гиббонға, тағы басқаларына өте әсер етті.

Ерте дәуірдегі ғұндардың дүниеге келіп шығуына көп ой бөлген француз ғалымдары Абель-Ремюза мен Клапрот.

Қытайлар ғұн мен түріктердің атын әділетсіз бұзып, оларды қорлап, намысына тиетін етіп айтатын болған; оларға әр қашан дұшпандық көзбен қарап, менмендік көрсететін. Бір халықтың атын әрбір дәуір өткен сайын өзгертіп отырған. Бір ғана «ғұн» халқының өзін бір кезде Ху, бір кезде Хунь-е, бір кезде Хянь-Юнь, бір кезде Хунну деп атаған. Дегин айтқандай Хун мен гун екеуі бір сөз. Ескі дәуірдегі ғұндар тегісімен түріктер, бергі кезде оның күншығыстағы бір бөлігі монғол болуы, мүмкін.

И. Клапрот Абель Ремюзаның айтқанын тегісімен қабылдаған, Қытай анналында әр түрлі болып айтылатыны үш-төрт сөз бәрі бір мағынада, ғұн елінің аты. Түріктердің ғұн мен туысқан ел екенін, олардың арғы атасы екенін Абель Ремюза өзінің шығармасында айқын көрсеткен.

Күншығыс тарихы мен этнографиясын жүйірік білетін асқан ғалымның бірі академик А.А. Куник. Бұл ғұламамен академик В.В. Радловтың, Н.А. Аристовтың, Г.Н. Потаниннің Қазақстандағы ерте дәуірде жасаған тектерін айыруда істеген

зерттеулері шексіз қымбат ойлар. А.А. Куник ғұндардың ескі дәуірдегі түрік екенін Мадьяр шежіресіне сүйене отырып, ашық, келістіре айтқан. «Түріктердің бууындары – дейді ол кісі – Оңтүстік Россияда ту ғұндар заманынан келеді. Түрік тайпаларының ежелгі ұйясы Алтай тауы. Ол жерден тараған түрік қауымдары алдымен Күнбатыс Азияны меңгеріп, одан әрі Қара теңізге дейін барды. Ғұндардың әскерлері түркі тайпаларынан еді, олардың ескі ізімен кейбіреулері кейінде келіп жетті».

Бұл ғұламаның ашық ойларына ерекше ой бөлген әсіресе В.В. Радлов. Бұл екеуі бірігіп, Голубковскийдің жазған «печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар» деген кітапқа тұжырым жазады. Ол екеуі түріктердің ғұн тайпасынан тарағанын өте жарқын түрде, сирек жолығатын мәліметтер мен анықтаған, оған қарсы болған ғалымдарды сөгіп, білмейтіндігін бетіне басқан. Ғұндар ең ескі дәуірдегі түрік екендігін көп анық мәліметтер мен келістіре суреттеген ғалымдар Ф.Хирт, Е.Паркер, О.Франке. Н.И. Веселовский мен Н.А. Аристовтың анықтауынша да ғұндардың өсіп-өркендеуі бірғана түріктердің өркендеуі деп түсінген.

Көп ғалымдардың Қытай анналдары бойынша аса көңіл қойып суреттеуінше, ғұндар ең ескі заманнан біздің заманның V ғасырына дейін ұлы үкімет құрған, Қытайдың шекарасынан күнбатысқа, теріскейге (Алтай, Саян, Хангай таулары) дейінгі жерді билеген, көп тайпаларды өздеріне бағындырған мықты ұлыс

болған. Олардың аса даңықты болған кезі біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын, Бодө тәңірінің басқарған кезі. Бодөні жақсы зерттеген ғалымдар оны Оғуз-Ханның бір аты деп түсінеді. Бодө мен Оғуз-Хан туралы айтылатын аңыздар біріне бірі өте ұқсас, екеуінде де сюжетке негіз болған әке мен баланың араздасуы, бірімен бірі соғысып, әкесін баласы өлтіріп, таққа өзі отыруы, ұлан сахрадағы, көп тайпаларды біріктіріп, ұлы үкімет жасауы, халық ішіндегі тайпаларды 24 жұртқа бөліп (әкімшілік) бөліп, оларды басқаруға кемеңгер басшыларды (бий, бек, дархан) отырғызу[33]. Бұл дәстүр әсіресе ғұндарда, оғыздарда, қыпшақ, жалаирда (12 ата) кейінгі заманға дейін сақталып келген. Модэнің дұрыс аты Бодэ. Ғұндардың бір атақты бегінің аты Цзюкюй Бодэ (Жекей Бодэ)- [Б. I, 136][34]. Бұл қазақтарда да солай айтылады. Қарқаралы өлкесінде Қойаныштағай тайпасының бір адамы Бодэ, оның баласы Серік деп аталған.

Бұдан анықтайтын мәселе, Оғуз-Қаған аңызын ерте заманда шығарған ғұндар екені даусыз, оны сол кезде қолданған тайпалармен кейін тағыда жолығатын тайпалардың аты ашық көрсетеді. Оған ғұнның атақты тайпаларынан қытайша әр түрлі жазатын Хуянь, Хоянь (Колан), Киан (қазақша - киан), Лан, Хайби, Икюй (қазақша екей, Жамбыл ақын осы екейлерден). Ғұн тайпаларының бір аты Окір (акар), бұл ат та қазақ тілінде сақталған[35]. Қазақтың Найман тайпасы Найманнан кейінгі атасы Окір (өкіреш) дейді, олардың шежіресінде окір – Найман не өкіреш – Найман ең атақты елге жатады.

Демек Наймандардың өзі, олардың тарихы-да ғұндардан тарағаны байқалады. Мұндағы “өкір”, “өгіз” сөзінің “р” мен айтылатын бір түрі. Наймандар ерте кезде ұлы той жасап мүшел тартқанда “көк бұқа” сойып, елінің қуанышын көкке жеткізгендей көтеретін. Халық музыкасында Наймандарда “Көк бұқаның күйі” осы күнге дейін айтылады. Монғол дәуірінен бұрын Алтайда бір үлкен ас болып оған Найман, Керей, Уақ, Меркіт елі жиылып бас қосқанда топ-тобымен әкеліп қырған “көк бұқаның” бір мүшесі Найманның бір атасы Балталы-Бағаналыға жетпей қалады. Оған өкпелеген бағаналының бастысы елін артынан ертіп Алтайдан Орталық Қазақстанға көшіп келеді. Бұл аңызды бірінші рет жазып алған Г.Н. Потанин, бірақ оның жазуында легендаға айналған “көк бұқаның” орнына “жылқы” деп атаған. Алтайдағы Наймандар оған разы болмай “қоржынға өкпелеген қызыр найман” деп атайтын болған.

Күнбатыстағы ғұндар арасында Грек пен Латын жазушыларының хабарында аты кейін қазақ ұлысында сақталған тайпалардың аты кездеседі. Мәселен Дай (Адай), Кидар (Кердері), Охиап (Оғыздар)[36], Коман (Қыпшақтар).

Ғұндардың Қазақстан мен Орта Азиядан күнбатысқа ауғанын көп ғалымдар әдемі суреттеген. Олардың ішіндегі ең атақты тайпалары Алтай мен Орталық Қазақстанды қоныстаған жұбандар (юебань), Арал теңізі мен Сыр-Дарья, Аму-Дарья бойын мекендеген ақ-ғұн, қара-ғұндар (Абдал, Кердері, Адайлар). Ғұндар, үйсіндер, қаңлылар біздің заманымыздан

бұрында, кейінде Қазақ Сахрасын қоныстап, мал өсіріп, қала салып, егін егіп, жаз жайлауда, қыс қыстауда бөлып жүрген елдер. Бұл жерде олардың қазақпен байланысты көп этникалық, мәдениеттік, тіл, жаө-зу түрінде сақталып келген белгілері орасан көп. Олар заманымыздың VI ғасырының ортасына дейін әкімшілік жасап, соңынан түрік қағанатына келіп қосылды.

Ғұндардың қазақтармен байланысты этникалық ізі қазақтарда әлі күнге сақталған. Ескі ғұн тайпаларынан осы күнге дейін сақталып келгендері әсіресе Ұлы жүзде көбірек кездеседі. Олар абақ, екей (ғұндарда икюй), суан (суюан), албан (алпан, лабан); Кіші жүзде – кердері, адай, кете, абдал (эфтал, ақ ғұндар); Орта жүзде – арғын (ғын, ғұн), қыпшақ, қоңырат, бәрі ғұн тайпасы Қияндардан тараған. Ғұн тайпаларының аттары Н.Я. Бичуриннің, Ф. Хирттің, В.В. Радловтың, В.В. Бартольдтың, Н.А. Аристовтың, Де Гроттың жазуларында ашық көрсетіліп отырады. Бергі кезде оларды тереңнен қараған совет ғалымдары С.В. Киселев, А.Н. Бернштам, С.П. Толстов. Европа ғалымдары Ф. Альтхейм, О. Меншен-Халфен, О. Прицак тағы басқалар. Этникалық байланыс болумен бірге, ғұндардың жалпы тұрмысы, мал бағуы, кигіз үй жасауы, күймеде жүруі, көшіп-қонуы қазақ халқының салтымен бірдей. Құдалық салты, өлімге бас июі, бетін жыртуы, жоқтау айтып, жыр шығару әдетіде қазақтармен бірдей. Бұлардың барлығы тарихтың, әдебиеттің ұлы саласы. Бұларға өткен ғасырда орыс халқының ұлы ғалымы А.Н. Веселовский жарқын ой бөлген. Бірақ оның ізін

ала шыққан ғалым болмады. В.В. Бартольдтың тағы басқа көп ғалымдардың көрсетуінше – «ғұндарды тегінде түрік деп атайды. Қытайлар өзінің тарихында VI ғ. түріктерді ғұндардың ұрпағы деп көрсеткен».

Ескі түрік тарихын көп зерттеген аяулы ғалымның бірі Ф. Хирт. В.В. Бартольд сияқты ол кісіде XIX ғасырдың соңында талай жаңалықтар ашты, Қытай анналдарын көп заман зерттеп, оның ішінен түрік тарихына негіз болатын көп нәрсені жарыққа шығарды. Ол кісінің ерекше мән берген күрделі ойы түрік тайпаларының тарихы ғұн дәуірінен басталады. Олардың ғұннан шығуына ешбір талас жоқ. Өйткені түріктердің арғы тегі ғұн екені ап-айқын.

Ғұндардың ерекше бөтен ел екенін, европа халқына ұқсамайтын жұрт екенін ашық түрде суреттеген Грек пен Латын жазушылары. Олардың ішінде ең ертерек кездегі (б.з. II ғ. бұрын) жазғандары Эратосфен (б.з.б. 194 ж. өлген), оның жазуларын пайдаланған Страбон (б.з.б. 63 – б.з. 19 жж.), Плиний (I ғ.), Помпоний Мелас (I ғ.), Дионисий Периегет (II ғ.), Кл. Птоломей (II ғ.). Эратосфеннен Страбонның алып жазуында екінші Дионисидің хабарлауынша Каспий теңізінің күнбатыс алабынан жоғары қарай төрт түрлі халық тұрады, олар скиттер, ғұндар, каспийлер, албандар. Птоломейдің айтуынша біздің заманымыздың II ғасырында ғұндар Борисфен өзенінің жағасында болған. Армянның жазушысы Моисей Хфенский²¹ (III ғ.) ғұндарды Хунк деп көрсетеді. Эратосфеннің хабарлауын-

²¹ Мүмкін – армяндық автор Моисей Хоренский.

ша ғұндар ол айтқан өлкелерде біздің заманымыздан екі жүз жыл бұрын тұрған. Бұл кезде ғұн ұлысы Орал тауының екі жақ алабын тегіс жауып, Еділден жоғары қарай созылып отырды. Олардың қауымын ақ-ғұн, қара-ғұн деп атаған. Птоломейдің хабарлауынша II ғасырларда ғұндар Каспий төңірегін жақсы көріп, ол жердегі өзеннің атын Даик (жаик) деп атаған. Олар Еділдің төменгі жағынан бір астана тұрғызып, оны Балаң-Жар деп атаған. Бергі кезде ол қала Хазарлардың астанасына айналады[37].

Ғұндар тайпасы күнбатысқа бір неше ауып барады. Ең соңғы рет барғаны IV-V ғасырлар. Бұл кездегі ғұндарда аса даңқты болып, күшті үкімет, көп әскер жасады.

Оларды қызықты етіп әдемі тілде жазған Латын жазушылары, олардың ішінде Аммиан Марцелин (IV ғ.), Ал. Клавдий, Иордан, Менандр, Приск Панийский, Феофилакт Симокатта. Мұның айтуынша парсылар өзінің терскейінде созылып жатқан көп ел ғұндарды түрік деп атайды. Олардың бір өзгешелегі, ел басқаратын адамдарын қадірлеп «Қаған» деп атайды[38]. Қаған Рум падшасы Маврикиге елші жіберіп, өзінің күшті ел екенін білдіреді. Жазған хаты былай деп басталады: «Румның падшасына ұлы Қағаннан, Жеті Жұртты басқарушы, Жеті ықылымды билеуші, Әбдел (Эфтал) елін өзіне бағындырушы, европаға ауып барған ауарлардың (ғұндар) Істеміс (Стемвис) Қаған». Түріктердің есінде сақталған екі ұлы бейнесі бар. Бірінші, ескі дәуірден бері қарай олар ұлы апатқа ұшырамаған, жер сілкінуді білмеген.

Екінші, олардың табынатын сәуегей орны аспан мен жер. От, аспан, жер-су, жерге қарап бас ию олардың әдетті ісі. Аспанды «тәңірі» дейді, оған арнап жылқы, сиыр, қой сойып құрбандық шалады, сәуегейлік жыр шығарады. Олардың арасында бақсы, абыз деп аталатын ойшылдары бар, олар ілгергіні болжап аңыздар шығарады[39]. Ғұндардың еуропаға кейін ауып келген тайпалары бұрынғы ауарларға (ескі ғұндарға) келіп қосылды. Олар тегісімен Түрік Қағанатына бағынады[40].

IV ғасырдың соңында – V ғасырдың басында Латын тілінде ғұндардың өмірін, тарихын суреттейтін әйдік карта жасалады, ол карта қазір Британ музейінде сақтаулы тұр. Бұл картаға қарағанда Латын ғалымдары жалғыз Еуропадағы ғұндарды жақсы біліп қоймай, олардың шыққан жерінде, жасаған ата тегін, Орта Азиядағы, Қытай шекарасындағы ғұндарды ашық суреттей білген. Оларды әр уақыт ғұндер – скифтер деп отырады. Картаны жақсылап зерттеген Мадьяр ғалымы К. Немет деген кемеңгер ғалым. Ол ксінің зерттеуіне негізгі дерек болған жоғарыда көрсеткен Латын жазушылары, олардың ішінде бірден 200 жыл бұрын жазған Эратосфен – Страбон, Аполлодор, германдардың қария аңыздары ғұндар туралы айтылатын, ғұндардың бақсылары, тағы басқалар. Дегенмен жергілікті ғұндардың көпшілігі IV – V ғасырларда Қазақстанда, Орта Азияда, Алтай тауының ішінде, бүкіл Күн-шығыс Түркістанда жасады. Оның үстіне Аділ өлгеннен кейін, оның балалары Ернақ, Деңізек Орта Азияға қайтып

келіп, ол жердегі тайпаларды жаңадан біріктірді (Бернштам, 210). Қазақстандағы жергілікті ғұндардың ұлыстары Жұбандар, Қияндар, Кердерілер, Абдалдар. Жұбандардың, Қияндардың қоныстаған жерлері Алтай, Ертіс бойы, Зайсан, Орталық Қазақстан, Оңтүстік Орал. «Юе-бань не ушедшие местные гунны, далее на Запад не прошедшие». Олар Қазақстан жерінде үзілмей отырып, олардың басшысы Шоңшы Губань V ғасырда ғұн елінің атынан Қытайға елші жіберіп, сауда мәселесін көтереді. VI ғасырларда олар он оқ Күнбатыс Түрік қағанатының үлкен бір ұлысы болды, «Шоңшы Губань» аталды.

Арал теңізімен, Сыр-Дарья, Аму-Дарья өлкесін қоныстап, қалада отырған ғұндар – ак күн, кара күн, абдал (эфтал), кердерілер Кушан мәдениетіне үлкен үлес қосып, VI ғасырларда оларда Күнбатыс Түрік қағанатына қосылды.

Бұл жергілікті ғұндар туралы әдебиет орасан көп. Ұлы Сахраны ерте кезде сақпен қатар отырып қоныстаған ғұн тайпаларын, соңынан түрік қағанатына қосылып, олардың жеке-жеке тайпалар болғанын (оғыз, қыпшақ, найман, керей, қоңырат, арғын) ұлы ғалымдар көп деректермен мейілінше терең суреттеген. Олардың ішінен әсіресе жеке шығатын Ф. Хирт, В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Де Грот, Ед. Шаван, Ф. Альтхейм, К.А. Иностранцев, А.Н. Бернштам. Қазақстан мен Орта Азияны жасаған ғұндар туралы бірнеше жарқын деректер берген ғалымдар Меншен-Хелфен, Х.В. Байли, К. Еноки, Л. Базин, Е.А. Томпсон. Бұл Томпсон көп жерінде мен-

мендік көрсетіп, империализм көзімен қарайтын ғалым.

Қытай мен Рим тарихында ашық сипатталған мәселелер ғұндардың қауым құрлысы, олардың тұрмысы, әдет-ғұрпы, байлығы мал өсіру, кен қазу. Олар ерте кезде Сары-өзеннің бойын, Қансу, Өртас өлкелерін қоныстап, Алтай, Тәңрі-тау алабтарын жебеледі. Олардың әдет-ғұрпы түркі тайпаларының мегзеуімен бірдей. Олардың сол қалпында осы күнгі түркмен мен қазақтардың бір түрі деп салыстыруға болады. Оларда жаз күні көшіп, биік таулардың салқын төскейінде жайлап, қыс күні қалада, ауыл қыстақтарда отырған, үйлерін көбінесе балшықтан жасап, Сары-өзен бойында ғұндар жерді үңгірлеп қазған үңгір үйлерде (ауто) отыратын болған. Дун-Хуанда сақталған әдемі үңгір үйлердің сақталған түрі солардікі болуға тиісті.

Олардың ең көркем дүниелері жазғы кигіз үйлері, әдемілеп жасаған ордалары, ата-бабасына арнап түсірген жазуы бар құрбан тастары, түйе, өгіз жегіп жүрет әдемі күймелері[41]. Бұлардың барлығы бергі кезде қыпшақта, ноғайда, қазақтарда толығынан сақталып келді.

Ең бір ес қоятын нәрсе, ел басқару ісі, қауымның құрылысы. Ғұндардың хандарының атын «көктен туған, көк жаратқан» деп ат қойып, - «тәңірі құт тәңірі» деп атаған, қытай жазуында «тіңлі комо тан-ху, тәңірінің ұлы тәңірі». Ел билейтін ұлы басшыларын «төрт мүііз». «Мүііз» күшті деп атаған[42]. Олар көбінесе жете, тегін алып хаюан дәу бұқаның мүіізінен алған мегзеу. Ерте заманда «бұқа» ғұндардың бағынатын

бір тотемі, оны ардақтап, кісі формдас түрін алтын күміскеде құйып отырған (Ноин-Ула). Ұлы бидің атағы Жуки- данышпан, кемецгер, білгіш, қазақша – жауке, енді бірінің атағы ду-юй, қазақша да «дүй» – ұлы биік, қазақтар айтады ғой «мынауың бір дүй ғой» деп. Бергі замандағы сияқты ғұндар көп тайпаларын 24 жұртқа (ұлысқа) бөліп ұстаған. Ғалымдардың оған таң қалатыны: «замечательно, что некоторые черты государственного устройства хуннов (гуннов) повторяются и в новейшей истории Средней Азии, так число 24 имело значение как в политической жизни хуннов (24 владения) и в истории огузов на Сыр-Дарье»[43].

Қытай анналдарының суреттеуінше ғұндар жылына үш рет шүлен таратып, ұлы той жасайды, оны «сой» деп атайды, асқан жүйрік аттарды жарыстырып, жел жетпейтін түйелерді жүгіртеді. Жаңа жыл түскенде (бірінші ай) ел басшылары ағылып тәңірі құттың ордасында жиналады, бәрі бірігіп, ел мәселесі туралы кеңес құрады. Бесінші айда, мал семіре бастаған кезде, аталардың жер ұйық жеріне жиналып, бабаларына ас береді, аспанға, жерге, аталар рухына табынып ұлы құрбан шалады. Күзді күні, жылқы толық семірген кезде орман ішін аралап, жер тәңірісіне арнап құрбан шалады, бәрі қол көтеріп табынады, малдың, адамның санағын алады.

Ғұндар жаратылыстағы барлық көркем бейнелерге бас иді, жерді, суды, тау-тасты, ұлы орман ағашты ерекше сүйді, оларды асыра көтеріп қадірледі, көкке мегзеп теңеді. Бұл дәстүр кейінгі түркі тайпаларына, оның ішінде оғыздарға,

қыпшақтарға, қазақ, қырғыздарға зор әсер етті, Жер-су, Жер-ұйық, Тәңірі-тау, не Хан-тәңірі табынатын отанның көркем бейнесіне айналады. Олардың аса бас иіп табынғаны Алтай, Тарбағатай, Кокмен таулары, күнгедейдегі ұлы биік Тәңірі тау барлығын киелі деп санады. Ол әдемі таулар ғұндардың ата-бабасының Жер-ұйығы болған сәуегей жер, онда ерте кезде мұнара, дың, құлпы тастар орнатып, оған барып бас иетін, жаз күні қызықтайтын, таудың ішіндегі үңгірлерге жазу түсіріп, ұрпақтарға із қалдырған. Орхон, Енесей, Ертiс, Іле өзендерін таңсық етті, өзінің ата-бабаларының кеніштерін сол арада тұрғызып, ұлы «дың» жасады. Алтай тауын қытайлар «ғұн тауы» деп атады. Ол жерде ата-бабасына арнаған биік мұнаралар (дың, храм) бар, жыл сайын ол жерде шүлен тартып, ас береді[44]. Демек, олардың ерекше қасиеттегені ата рухын қадірлеу, оған бас ию, жыл сайын ас беру, аспанға, тәңіріге табыну, айға қол көтеріп бата қылу, шығып келе жатқан күнге қарап табыну, оларға арнап сүтпен, қымызбен құрбандық ету, оны іргеге құйю. Бұл әдет тегісімен қазақтарда сақталды, барлығы тіршіліктің үміті үшін, аман болу үшін, мал, бас өркендеп ілгері басу үшін істеледі[45].

Халықтың, Отанның басына ауыртпалық түскенде, Қытаймен қанды майдан соғысқа шығарда, барлық ғұн тайпалары Алтайдың әдемі тауына жиналып, қария сәуегейлер оның биік басына көтеріліп, қолын көкке көтеріп, сәуегейлік сөздер айтып, жырмен ерлік дәуірін еске түсіреді, оны естіген халқы ұран шақырып,

елімізді, жерімізді Қытайға бермейміз деп анттасады. Алтай тауының Ертіс жақ баурында жылқыдан боз қасқа әкеліп құрбан шалып барлық ел болып анттасады, боз қасқаны әкелгенде, оның алдынан сәуегейлер, бақсы-жыраулар қарсы шығып, қолын көкке көтеріп, елінің аман болуын тілек етеді. Құрбандыққа көбінесе жылқыдан – айғыр, түйеден – бура, сиырдан – бұқа, қойдан – қошқар әкеп шалады. Ф. Клеердің барлауынша жылқыдан құрбан шалу тәртібін Европа елі түріктерден үйренді.

Ғұндардың әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты, мал бағуы тегісімен қазақтікімен бірдей, құда түсу, қалың беру, күйеудің ұрын (жасырын) келуі, қызға әдемі жасау тарту, әменгерлік, тізе бұгу, отқа табыну, түскеннің келіннің атасының үйінде отқа май құйуы (от ана, май-ана), демек – от үй ошағының киелі түрі, сақтаушысы бәрі түркі тайпаларында сақталған. Кісі өлгенде «бетін жырту», «жоқтау айту», ас беру кейінгі заманға дейін келді. Қазақ әйелдерінің «бетім-ай!» - деп жәй отырғанда күрсінуі осыдан шыққан[46]. Мұның бір қызық жері «бетін жырту» Түрік қағанаты кезінде Сарайдың іргесінде суретке де түсірілген. Оны Пенжікент қаласын қазғанда оның қабырғасынан «бетін жыртудың» бір топ суреті кездескен.

Ғұндардың ой санаасына негіз болған бір жүйе олардың өзіне тотем болған хайуандарды қадірленардақтады, олардың ішінде ерекше орын алған, әсіресе көк бұқа, марал, бөрі. Көк бұқа – ең құдіретті тотемнің бірі, ел билеуде оның алапаты, күштілігі өз алдына бір елес

болып тұрады. Бұқа тотемінің сипаты алтынға, күміске, қолаға түсірген суреттерінің жиі кездесіп отыруы. Бұқаның ең көркем түрі Ноин-ула обасынан табылған – күміс табақтағы сурет. Оның маңдайы, төгілген шаштары адам бейнесінде түсірілген. Бұқаны ардақтаудың негізгі сайып келемал өсірудің мегзеуін білдіреді. Ол ақылды, өзі алпауыт жануар, шөбі, суы көп шүйгін жерді күні бұрын біліп, болжап отырады. Латын жазушысы Ермий Созоменның бақылауынша «күндерде бір күн сәйгелден мазасы кеткен бұқа көлді жүзіп өтіп оның арғы бетіне шығады, оның ізімен бақташы бірге шығады. Ол жер созылып жатқан бір шүйгін жер, оны еліне келіп айтады». Жаңа туған балаларға ер алпауыт болсын – деп өгіз (өкір) қоятын болды.

Қытайдың ескі жазулары бойынша ғұндардың жақсы көрген баласына беретін алғыс бата сөзі поэзия түрінде айтылған аса таңсық нәрсе. Онда не деген:

Ай мүйізді аққошқарым бастаған отарлы ақ қойым сенікі болсын, қамыстай сүйір құлағының жиегінде қара меңі бар мөлдір көзді боз айғырым бастаған ұлан-байтақ боз жылқым сенікі болсын, шудалары төгілген, түсінен адам шошитын қара бурам бастаған отарлы түйем сенікі болсын, мүйізі қарағайдай, бөрі келсе оны жармай тыныш таппайтын көк бұқам бастаған қара малым сенікі болсын.

Демек, мұнда мал өсіруді әдемі түрде айтып жеткізумен бірге, ол кездегі малдың түрі, оның ерлік қасиеті орасан күшті болған, оларды бөрі оңайлықпен жей алмайтын болған. Айғырың,

бұқаның, қошқардың бөріге қарсы тұрып айқасуы бергі кездегі қазақ аңыздарындада жақсы айтылып отырады.

Рим жазушыларының ғұндардың оңтасынан жазып алған аңыз бойынша, ғұндарға елес беріп, жол көрсетіп отыратын киелі нәрсе ақ-марал. Бір топ ғұн аңшылары Мэотис²² батпағынан шыға алмай қиындыққа түскенде кенеттен бір марал келіп, батпақты кесіп өтіп, судың ар жағына шығып тұрады. Оған таң қалған ғұндар маралдың ізімен бірге шығады. Олар шыққан кезде ақ марал орнынан тайып, көз ішінде жоқ болады. Бұл аңыз рим жазушыларына үлкен әсер етіп, әр бір әдебиет сюжеттерінде еске түсіріп отырады.

Ақ-маралды осы күнге дейін қадірлейтін ғұндардың ұрпағы қазақ ұлысы. Жақсы туған қызым әрі ақылды, әрі сұлу болсын деп атын Ақ-марал деп атайды[47].

Қытайдың ең ескі замандағы шежірелерінің суреттеуінше, ғұндардың арғы тектері (Ху, Жун, 722 ж.) ылғи-ақ бөрі мен ақ-маралды тобымен қолдарына ұстайтын болған. Бөрінің ғұндарға ұлы тотем болғандығы олардың ескі аңыздары бойынша қыздарының бөріге ғашық болуы. Оған мына мысалды келтіруге болады: Ғұн патшасының екі әдемі қызы бар еді, екеуіде адам таң қалғандай сұлу еді. Ғұнның билері оларды күн тәңірісі деп атайтын. Ғұн патшасы оларды көкке жақын биікте тұрсын деп елсіз-күнсіз жапан түзде биік мұнара (дың) тұрғызып

²² Мэотис – мүмкін солтүстік Қара теңіз жағалауындағы батпақ.

сонда жатқызады. Үш жыл өткен соң анасы айтты «балаларды үйге алайық» деп, әкесі оған рұқсат бермеді. Осыдан бір жыл өткен соң, бір қартамыс көкжал бөрі күндіз-түні мұнараның түбіне келіп ұлый береді, ол арадан кетпей үйшік жасап алды. Сіңлі қыз айтты, әкеміз бізді көкпен бірге тұрсын деп мұнда қойған еді, енді бөрі келе бастады. Бәлкі оның келуінде бір бахыттың елесі болуы мүмкін. Сіңлі қыз бөріге шығуды әңгімелеп айта бастаған еді анасының зәресі ұшып, не дейсің, ол хайуан ғой, ата-ананың абыройын төгіп хорлайсын ғой! – деді. Кіші қыз оны тындамады, бөріге шықты бір ұл келтірді, ол көп ел болып тарады.

Тап осы сияқты мұнарада өсірген бір сұлу қыздың легендасы қазақтың ескі сөздерінде кездеседі. Бірақ ол қыз бөрінің орнына биікте күнмен шағылысып жүкті болады, одан туған кемеңгер баладан атақты ер Домбауыл бастаған Қият ұрпақтары көбейіп шығады. Тегінде Қияттардың өзі ғұндардың бір атасы. Бөріні тотем ретінде қадірлеу ғұндармен қатар үйсіндерде, түрік қағанатында, ойғырларда, оғыз-қыпшақтарда кілең орын алып отырады. «Оғыз наме» жырында бөрі Оғыз ханға жол көрсетіп отыратын әйдік басшының бірі, әсіресе қыстың үскірік айларында, боран ұйытқып соғып тұрған кезде бөрі қара жолмен жүргендей сарнатып отырады. Оғыз адасып жүрген кезде оған айғыры ерік бермей еліне тура тартып өзінің тауларына алып келеді. Оғыздың осы айғыр мен бөрі бастаған керуі артында көп керуен түесі бар Бұланты өзенінің жағасындағы

қапқа тасқа түсірілген. Керуеннің алдында бүгжеңдей жүгірген алып бөрі, оның соңын ала жүгірген Оғыз ханның айғыры. Бұл сурет Орталық Қазақстан Қия тастарында ғұндар дәуірінде ап-анық көрініп тұрады.

Бөрінің кісімен дос болған суреті Орталық Қазақстанда (Баян-аула) бір обаны қазғанда табылған «алтын қабақ» атты дөңгелек мыстың бетіне ойып түсірген сурет. «Алтын қабақ» - ілетін тесігі бар мыстан, не алтыннан жасаған нысана, ерте кезде, жастардың той үстінде, атысып ойнайтын ойыны. Орталық Қазақстаннан табылған «алтын қабақ» бүгінде Ғылым Академиясының Ленинградтағы Этнография және Антропология музейінде сақтаулы тұр. Оның бір бетінде кісінің басы мен тұлпардың әдемі мүшесін біріктіріп жасаған, гректер оны кентавр дейді, енді бір бетінде қожасының бөріні еркелетіп отырғаны суреттеген, бөрі көкірегін жоғары көтеріп, қожасының сылап-сипағанын әуес еткендей болады. Мұны жасаушы қыпшақ шеберлері болу керек.

Ғұн дәуірінде бір үлгімен жасалған мәдениет, өнер белгілерінің орасан көп жолығатын жері Алтай, Саян таулары, Орхон, Ертіс бойлары, Орталық, Күнбатыс Қазақстан өлкелері, Жетісу, Талас, Сыр-Дарья өзендерінің алабы, Арал, Каспий теңіздерінің бойы, Солтүстік Кавказ, Қырым, байтақ Қырғыз өлкесі. Олардың алтыннан, күмістен, қоладан жасаған әсем бұйымдары осы айтылған өлкелерде топ тобымен кездесіп отырады. Ғұн өнерінің Қытайға әсер еткен әрі ескі, әрі жойқын түрі Кансу, Өр төс бойында көп

сақталған. Сонының ең жақсы үлгісінің бірі Дун Хуань үңгірінің қабырғасында сақталған көркем бейнелер.

Ғұн шеберлері ескі дәуірде жасаған ұлы бейне, әсіресе алтыннан құйып істеген, кісінің алтын мүсіні, бөрінің алтын басы, екеуіде табынатын нәрсе.

Біздің заманымыздан 121 жыл бұрын Қытай әскері ғұндарды жеңгенде, көп талаудың ішінде олардың алтын-күмістері тегісімен Қытайдың қолында кетеді.

Ғалымдардың зерттеуінше, ғұн мен үйсіндердің тарихы бай дәстүрін өзіне мұрас еткен қазақ пен қырғыздар, алтай елдері ғұнның ескі өрнегін бүгінге дейін сақтап келген. Оның ашық дәлеліне зерттеушілер Ноин-Ула обаларынан, Пазырықтан табылған киіз кілемдерді, сырмақ, текемет, түс-киіз, киіз есік, аяқ-қап, бау тағы басқаларды салыстырып отырады.

Этнографиялық белгілердің ұқсас болуымен қатар, қазақтың жалпы тұрмысы, мал бағуы, оған істейтін рымдары, жұтқа ұшырап, қиындық көруіде ғұндардікімен бірдей еді. Оның үстіне ғұн мен үйсіндердің тарихы отанына ие болған бірінші түрік қағанаты, ол біткен соң оның орнын басқан қазақ тайпалары.

Ғұндар Қытаймен жауласып өткен ерте кездегі ұлы мемлекет. Осыған лайықты олардың бір жүйеге түсірген белгілі жазулары болған, ол жазу Орхон жазуының ең ескі түрі. Мұны бірінші рет VI ғасырдың басында, түрік қағанаты болмай тұрған кезде еске түсірген – будда дінін үгіттеуші елші Сон-Юань. Ол Лоб-Нор өлкесін

қоныстап отырған Тугю-Хунь ұлысын басып өтеді – через землю царства Тугю-Хунь (hun). Ол кісінің айтуынша бұл Тугю-Хунь (тюрк ғұндары) жазулары Тоба Вэй жазуына ұқсас. Тоба Вэй падшалығы заманында (386-558 жж.) оларда бітік жазатын қалам ұшы болған, Қытай жазуларында Пи-Тэ деп аталады. Ондай бітік ғұндардада болды (Бартольд, V, 38, 508).

Көп ғалымдардың жобалауынша Орхон жазуының шығуы VI ғасыр емес, III ғасыр, не одан көп бұрын. П.М. Мелиоранскийдің байқауынша түркі тіліндегі руналар III ғасырдан белгілі.

Абель Ремюза мен Г.И. Спаскийдің дәлелдеуінше ғұндардың жасырын жазатын жазулары, тасқа түсірген жазулары болған. Алтайда, Бұхтарма өзенінде, Жоғары Ертіс бойында, оның ішінде Зырянов кенінің қасында, Гусиная пристань маңында Қия тасқа түсірген Самра бітіктері тегісімен ғұндардікі екені байқалады. Мадьяр, Румынияда, Балқан тауларында табылған руна жазуларын ол жерге IV ғасырда алып барған ғұндар. Академик В.В. Бартольдтың көрсетуінше ғұндар түріктің тіл элементтерін, оның ішінде бітік сөзін Мадьярдың есінде қалдырғаны көрінеді. Ертедегі руна жазуларын біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын күмәнсіз пайдаланған елді Қытай жазулары Усунь деп атайды. Олардың мекендеген жері Ертіс пен Жайсаң көлінен күнбатысқа қарай созылып жатады. Алтайдағы руналардың тілі жергілікті елдің өз тілі, Мадьярдағы жазулар осы арадағы Шығыс елінің тіліне, не ғұн тіліне келеді.

Е. Блошенің зерттеуінше түріктер руна жазуын ғұндардан мұрас етті. Бұл жазуды ғұндар біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын қолднып, негізін арамей жазуының бір түрінен алды.

Орхон жазуынан көп бұрын рунаға ұқсас ескі жазу болғанын В.В. Бартольд, С.В. Киселев, С.П. Толстовта айтады. Киселевтің зерттеуінше «время зарождения тюркской руники обязательно к III-IV вв.», демек ғұн заманына тиісті.

Томсеннің анықтауынша, өз тілімен ерте заманнан сөйлеп келе жатқан түріктер VI ғасырдан анағұрлым бұрын жасаған ел, түрік сөзінің өзі де бұрыннан келе жатқан сөз, бұл сөзбен ерте кезде бүкіл бір династияны (сүле) көрсетпекші болған. Бірақ В. Томсен мен О. Доннер Орхон жазуының кейбір харіптерін арамей жазуынан шыққанына өте күмәнді болып қарайды.

Ұлы ғалымдардың терең зерттеуінше ғұн тілі ең ерте дәуірдегі түріктердің ескі тілі. Үйсін мен ғұндар екуіде ескі түрік тілмен сөйлескен, ғұндардың тілі Гао-Гюй (ойғыр) тілімен бірдей.

Клапроттың қадағалап қарауынша ғұндардың түрікпен туыстас ел екенін Абель Ремюза өзінің шығармасында айқындап көрсеткен. Олардың әдеті, ғұрпы Қытай мен Рим жазушыларының суреттеуінше түріктермен бірдей. Ғалым Қытай анналдарынан ғұнның 20 сөзін тауып, олардың түрікше сөйлегенін баяндайды.

Ғұн мен түріктердің бір ұядан шыққанын жарқын түрде көреткен ғалымдардың бірі Нейман. Ол кісінің баяндауынша түріктер ғұнның негізгі елі, бұлар сол ерте кездің өзінде түрікше сөйлеген.

Қазақ сахрасы мен Орта Азия тарихында кездесетін түркі тайпаларының барлығы ғұндардан тарап өсті. Олардың ең қадірлі ісі жылқыны әдемілеп бағатындығы, асқан тұлпар атты қадірлеп, оны культке айналдыруы. Бұл әдет қазақтарда осы күнге дейін сақталды. Қытай тарихында ғұндардың ондай атақты тұлпарларын күнінде мың ли (500 км) жүретін жүйрік деп атаған. Ондай асқан жүйрік Бөденің әкесі Тұман ханда болған. Күніне мың ли жүгіретін ғұнның тұлпары асып түскен ұлы қазына дейді Қытай жазушылары.

Ғұндардың шаруашылығы, тұрмысы, шығуы, тілі, сөйлеуі тегісімен түрік екендігін тағыда толып жатқан көп деректер, көп ғалымдар келтіреді.

Ғұндардың ескі дәуірдегі кісі аттары, олардың сол кездегі сөйлеген сөздерінің бір талайы кейінгі заманға дейін келіп жетті. Академик В.В. Бартольдтың анықтауынша ғұндардың тілі ең ескі түрік тілінің бірі. Ғұндар екінші ғасырда Орал өзені бойын қоныстап отырғанда, Птоломейдің хабарлауынша, олар ол жерді Даик деп, кейін Менандр Дайх деп жазады, демек Яик деген сөз. Мүмкін ғұндар кейін айтылатын И не Ж –ның орнына Д харпін пайдалануы ғажаб емес. Бұл «Яик» сөзін ерте кезде ғұндар қолданғаны анық, бірінші түрік сөзі деп түсінуіміз керек. Екінші бір өте ерте кезде қолданған сөз «Қартасым» (Қардасым). Бұл «Қардасым» сөзі ескі ғұн дәуірінде айтылған бірінші түрік сөзі. В.В. Бартольдтың зерттеуінше «Қартасым» скиф (сақ) заманында айтылған өте

ескі сөз сияқты. Күнбатыс ғалымдарының болжауынша ескі түріктер скифтермен туысқан ел, антик заманында көшіп жүрген ел. Курцияның Александр Зұлқарнаин туралы жазған кітабында Сыр-Дарьяның арғы бетін мекендейтін скиф (сак) патшаларының бір туысқанын Қартазис деп атаған. Оған ой бөлген Нельдеке бұл ескі түрік сөзі «Қардашы» - болу керек деп түсінген. Гутшмид оны «мүмкін, тюрк халықтарының тарихта ең алғаш болғанын сипаттайтын бірінші із» деп көрсеткен.

Академик В.В. Бартольдтың зерттеуінше ең ескі дәуірдегі деректер Герадот тарихында да бар (IV, 23). Ол әсіресе сол кезде жасаған тайпалардың бірі аргимпейлер (аргымбайлар), түрікше айтылатын әдемі сөз асі (ащы), айранға сүт қосып ішетін ащы сусыны.

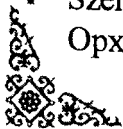
Қытайлар түріктерді ғұнның ұрпақтары деп атады. Түріктердің ең ескі сөзі осы ғұн тілінде сақталып келді. Олардың ең ескі дәуірде сөйлеген сөздері біздің заманнан 1022 жыл бұрын жазылған Қытай шежіресінде кездеседі. Ф. Хирттың анықтауынша бұл сөз «самое древнее известное тюркское слово», «the oldest turkish word on record», бұл «қынлук» деген сөз, беріректе айтылуы «қынжар» – қанжар. Бұл сөз біздің заманымыздан 47 жыл бұрын ғұндар Қытай үкіметімен келісім жасап отырғанда тағы кездеседі, Қытайдың жазуы бойынша Цин-Лу, ескі замандағы сөйленуі Цин-Лук, не Қын-Лук – парадный меч гуннов, қазақша айтқанда ғұндардың ұзын селебесі.

Ерте кездегі Қытайдың Чжоу заманында оларға үлкен әсер еткен Кан-су, Өр-төс, Күншығыс Туркестанда ескі түрік тілінде сөйлеген ғұндар, солардың арғы аталары. Олардың тілінде «иер», «су», «от», тәңірі, ажұн (дүние) сөздері айтылатын болған. Мұндай мысалдарды тағыда көп ғалымдар келтіреді.

Қытайдың ескі анналдарын жақсылап пайдалана отырып, ғұн мен ескі түріктердің (прото-түріктер) тілденрінен көп жаңалықтар ашқан көбінесе ХХ ғасырдың ғалымдары, олардың ішінде Ф. Хирт, К. Ширатори, Л. Базин, О. Меншен-Хельфен, Ф. Альтхейм, Е. Пуллейбланк, Совет ғалымдарынан Ю.А. Зуев, В.В. Бартольд пен П. Пельо Қытай энциклопедиясынан көруі бойынша сәнбилер де түрік тілімен сөйлегенін дәлелдейді. Олардың ойын осы кезде Л. Базинде қарсы алады.

Ғұн тілінен көп жазбалар сақталған жерлер Күншығыс Туркестан, Хотан, Керия, Лоб-Нор көлінің бойы, Дунхуань, Күнбатыста Мадьяр жері. Мадьярлар өзінің туысы ғұнмен, қыпшақпен, пешенекпен байланыстырып, бұл мәселеге ерекше көңіл бөледі. Олардың ғұн туралы тарихи аңыздарын ашық түрде сипаттаған ғалым Кираль-де-Дада. Бұл кісінің болжауынша, Мадьяр жерінде екі түрлі жазу түрі сақталды, оның ең ескісі ғұн-скиф жазулары, соңғысы қыншақ жазулары. Ғұн жазулары руна хариіптері сияқты белгілермен жазылған, түрі Орхон-Енисей жазуларына ұқсас. Бұл жазудың ең ескі түрі Nagy Szen-Miklostan табылған алтын көздегі жазу. Түрі Орхон жазуының ескі замандағы түрі.

Ғұндардың герман тілі мен мадьяр тілінде сақталған ескі қария сөздерін жақсы пайдаланған ғалым Ю.Блеер. Ол кісі (айтуынша) ғұндар ескі түріктер, Мадьярлардың кейбір тайпалары осылардан таралды. Германдардың ғұн туралы айтылатын байтақ қария ғұндардың түрікше сөйлеген сөздерін мысалға келтіреді, оның ішінде кісі аттары Еллас (ел алас), Ернак, Діңізек, нәрселерден – King-lo – Қынлы (Селебе), Kutzs – Күз – Қыз, Қыз бала, Kul-Kischі – Күл кіші (слуга) т.б.

Түрікше сөйлеген ғұн сөздерінің бір тобын келтірген ғалым Ширатори екенін біз жоғарыда келтірдік. Ол кісі ғұндарды «кун» (кунну) сөзімен жазады, оның ерекше көңіл қойғаны «тәңірі» - аспан, көк, біз «көк тәңірінің ұлы» деп айтуы, енді бір ғажайып сөз toz, tuz – қазақша төзім, төзу – дана, кемеңгер, ойшы.

Ғұн сөздерін көп зерттеген ғалымның бірі В.А. Панов. Ол зерттеуші ғұндардың 14 сөзін Қытай тарихынан тапқан. Олардың ішінде белгілі сөз Чэн-ли – турук, тұрақ (стоянка), Гу-ту – Құт (счастье), Yen-chі, Янчи, Янь-ши – қазақша жеңге - әйел (біздің заманымыздан екі жүз жыл бұрын), Оу-то – одақ, қазақша отау (біздің заманымыздан екі жүз жыл бұрын), Ци-лынь – сілік – таза, тап-таза, қазақша сілкіу – тазарту.

Ең таң қалатын нәрсе ғұндар сол ескі заманның өзінен Европа елімен қарым-қатынаста болып, сауда жолын бірінші рет кеңінен ашып, өзінің тарихын, қария сөздерін, шеберлік істерін Күншығыс пен Күнбатыс елінің арасына молынан таратып, мәдениетте ұлы бейне қалдырды.

Латын жазушыларының суреттеуінше ғұндар сәулет өнерінде, қол өнерінде жүйрік біліп, грек пен латын мәдениетінің үлгілерін пайдаланып отырған. Оған дәлел ретінде Латын жазушылары Дунай өзені бойында жасаған Еділдің әдемілеп жасаған үлкен сарайын, оның әйелі Керке үшін жасаған көркем сарайды ашық түрде суреттейді. Жазушылардың айтуынша Керекенің сарайы топталған қолы шебер күң әйелдермен толы болған. Олар қазақ әйелдері сияқты сырмақтың, не кілемнің үстіне жиылып, әдемі шебер қолдарымен неше алуан сұлу кестелер, бас киімдер, әдемі шапан, тондар, бояумен неше алуан қымбат дүниелер жасайтын болған.

Ғұндардың дәуірі жалғыз тарихта емес, Еуропа елінің ұлы эпос жырларында, тарихи легендаларында жарқын түрде сақталған. Олар туралы барлық қария сөздің тобын келістіре жинаған жоғарыда келтірген Веер мен А.Тьерри. Бұл ғалымның мегзеуінше «имя Аттилы завоевало в истории человеческих гениев рядом с именем Александра и Цезаря». Ғұндар туралы әдемі қария сөздер, әсіресе Скандинавия жырларында, германның ескі эпос жырларында (Небелунг жыры). Латынның, Мадьярдың хикаяларында жиі кездестіреміз.

Ескі заманнан келе жатқан өздерінің қария сөздерін, легенда, мифтарын, қызықты ерлік жырларын ғұндар Еуропа жұртына таратып, оның күдіретті бейнелері «Ұлы Едда», «Кіші Едда» сияқты Скандинавияда айтылатын дүниежүзілік әдебиетке мұрас болып, әрі қызықты, әрі көркем, әрі тамсанып айтылатын эпос жырының

шығуына үлес қосты. «Ұлы Едда» жырының бас геройы Шығыс елінен Европаға барған төзімді, кеменгер ел басшысы, жылқы өсіріп қымыз ішкен, көрмеде мүсін аттар байлаған, ерлікті 12 жасынан бастаған, атақты алып тұлға. Бұл атақты ер, жүйрік бәйге, ұлы алып Еділ. «Небелунг» жырында оның айтқан нақыл сөздері, тапқыштығы, әдемі сарайда отырғаны, алтын қазынасының керемет мал болғаны суреттеледі. Еділдің Қаталаун соғысында болғаны (451 жыл), оның қайтыс болғаны (453 жыл), ол өлгенде ғұндардың тегіс қара жамылып қайғыруы, тұлпар аттың жүгіріп келіп өліп жатқан Еділді иіскеп көзінен жасын төгуі, туысқандарының көп әйел тобымен қосылып жоқтау жырын зарлатып айтуы, атақты сәуегей Белбидің кабыр үстінде сөйлеген әдемі сөзі, оба басында отырып сыбызғымен үн қосқан қойшының сыры – осылардың барлығы ескі дәуірдегі ғұндардың түрік-монғол эпосына құдіретті негізін, оның тамсана айтатын легендаларын күшейте, қызықтыра бастағанын көрсетеді. Қазақ, Қырғыз, Алтай эпосына негіз болған бір құдіретті нәрсе геройдың қамыққанда түс көруі, толғау сөздер айтуы. Осы легенда ғұндар заманынан келеді. Еділ өлерінің алдында түс көріп қатты шошынады, өтетін өмір оның көзіне қолынан ұшып кеткен ақ сұңқар құс болып сипатталады, бақшаға еккен ағаштар тегісімен жапырағы қурап сарғаяды, өшіп сұлағандай болады. Бұл легенда ғұндардан алынып «Ұлы Едда» жырына кірген, ол қырғыздардың айтатын

Манастың түсіне, қазақтар айтатын Ерсайынның, Орақ ердің түсіне тұпа тура келеді.

Ғұн мәдениетінен, оның жазу үлгілерінен көп із қалдырған өлке әсіресе Күншығыс Түркестан, Хотан, Керия, Абдал, Лоб-Нор көлінің бойы, оның шығысында тұрған Тунхуан үңгірлері, Өртөс, Кан-су бойлары. Ол атақты өлкелер ғұндардың ата тектеріне ұлы қоныс болып, онда көп тарихи мұра қалдырған алтын отан.

Бұл таң қалатын өлкелерді, ондағы қымбатты дүниелерді көп жыл бойы зерттеген атақты ғалымдар Аврель Штеин мен Ю.Д. Андерсон.

Аврель Штеин Тағлы-Мекен құмының ортасына кіріп, онда не заманнан құм басып жатқан бірнеше қалаларды қазып, көп жаңалық табады. Ол қалалардың атын жергілікті ойғырлар тарихи заманнан бері қарай Дандан-Ойлық, ескі Ниа қаласы, Миран, Лаулан деп атаған.

Дандан-Ойлық бүгінгі Хотан қаласының теріскей шығысында, Керия-дарьясынан алыс емес, Ниа қаласының қалдығы Ниа өзенінің бойында, Тағлы-Мекен құмының орта кезінде, Миран қаласының қабырғасы Лоб-Нор көлінің оңтүстік-батысында, ескі өзеннің жағасында, оған таяу Абдал, Лаулан қаласының сақталған жері Лоб-Нор көлінің батыс бұрышында, ерте кезде бірталай үлкен болған. А.Штеинның суреттеуінше бұлардың көбі біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын, біздің заманымыздан кейін V ғасырға дейін жасап келген, демек барлығы ғұн дәуіріне барып тіреледі.

Аврель Штеин қазып тапқан қымбат дүниелер ішіндегі ерекше көңіл бөлетін қызықты нәрселері

жазу үлгілері, зерттеуші ол жазуларды не үнді тілінде емес, не қытай тілінде емес, жергілікті халықтың өз жазуы деп анықтаған. Ол жазулар руна харіптері сияқты, кейде Үндістанның Карошти деп аталатын жазуына ұқсас түрде тізілген. Карошти үлгісімен жазылған ескі жазулар руна жазуына өте ұқсас, Үндістанның тек қана теріскей батыс өлкесінде кездесіп отырады. Оларды бірінші ғасырларда қолданған Кушан үкіметі кезінде үлкен әсер еткен ғұндар. Тағлы-Мекен құмында Ниа қаласын қазғанда оның ішінен барлығы екі жүзге тарта, ылғи жазумен толған ағаш қалақтар, теріге жазған хаттар табылған. Қытай тілінде сақталған документтер бойынша олар тегісімен бірінші ғасырдың белгілері. Онымен қатар Ниа қаласының үстінгі бетінен өн бойына жазу түсірген үш түрлі ағаш қалақ табылады. Қалақтардың түрі сопақ, кейбіреулері төрт бұрышты, бір жақ шетінде қолмен ұстайтын сабы бар, жалпақшалау келген қалақша. Жазу екі бетіне бірдей түсірілген, жасалған дәуірі біздің заманымыздың үшінші ғасыры. Тап осы тәрізді төрт бұрышты ұстайтын сабы бар ағаш тақтаға түсірген жазуды С.П. Толстов Топраққала қаласын қазғанда табады, бірақ тілдері басқа болуы мүмкін.

Руна сияқты ескі жазулардың бір тобын Штеин Лаулан қаласын қазғанда табады. Бұл қала Лоб-Нор көлінің жағасында, қытайлардың ғұндарды өзіне бағындырып, оларды бақылау үшін әкімшілік қамалға айналдырған кезі (арғы заман мен бергі заманның бірінші ғасырлары). Лаулан қаласынан Штеин ағашқа, ұзын қағаз

бетіне түсірген көп жазулар табады, олар белгісіз жатқан жергілікті тұрғындардың өз тілінде, оңнан солға қарай жазылып отырған, түрі арамей жазуына ұқсас. Бұл жазулармен қатар Қытай үкіметінің II-III ғасырдағы әкімшілік документтері табылған. Штеинның байқауынша Хотан қаласынан бастап Лауланға дейінгі өлкелер, Тарим бойындағы тұрғындар тегіс бір тіл үлгісімен сөйлеген.

Лоб-Нордан шығып, Күншығысқа беталып жүргенде, Штеин жөнкей бір дінді (мұнара) көріп соның ішін қазып көреді. Одан қолма-қол жазу түсірген бір жіңішке ағаш қалақ табады. Жазу арамей (руна) жазуына ұқсас, бір жолмен жоғарыдан төмен қарай жазған бірінші ғасырдың белгісі. Түрі Талас өзені бойынан табылған руна жазуы бар ағаш қалаққа өте ұқсас.

Штеинның анықтауынша, жазумен сызып толтырылған бұл ағаш қалақтар Түркестанның ескі дәуірінде байтақ эпиграфикалық дәстүр болғанын бірінші рет ашып сипттейді.

Түрікше руна жазуының ең ескі түрлерін А.Штеин, әсіресе «Мың будда» (Тунхуан) үңгірінен табады. Бұл көп тайпалардың мыңдаған жыл ішінде қоныс етіп, жерді қазып үй жасап, оның қабырғаларына әдемі сурет, топтаған неше алуан тілде жазулар қалдырған «жер ұйық» - табынатын орын. «Мың будда» үңгірінен табылған ең ғажайып нәрсе жер астына көміп тыққан кітаптардың шығуы, олардың ішінде түрік рунасымен жазылған кітаптар, Манихей дініне бағынатын түрікше, ойғырша жазулар. Солардың арасында ескі түрік тілінде

жазылған руна жазуларыда кездескен. Оның ең таң қаларлық бір ескі үзіндісі түрік рунасымен жазылған кішкене кітап, жазуы солтүстік елдерде қолданған руна әліппесіне өте ұқсас, оны қазір «түрік рунасы» деп атайды. Бұл кітапша толығынан ескі қария сөздермен толған – «ерік бітік», болжау, жору, бал ашу үлгілері, жазумен толған. Түрік рунасын бірінші рет ашқан марқұм Томсон бұларды қарап шығып айтқаны, бұл «аса бір жарқын ойлар, әрі толық, әрі әдемі сақталған, тамсанып тұратын есиелік, ескі түрік әдебиетінің бүгінге дейін сақталып жеткен түрі».

А.Штеин ашқан жазулардың кейбіреуін кейінірек Бойе мен Л.Дойель басып шығарды. Олардың түрі мына сияқты болып келеді.

Ноин-Ула обасынан табылған Көзе сауыттың арқасында да осы тәрізді белгілер бар - біздің заманымыздан 2 ғасыр бұрын жасалған.

В Китайской летописи говорится, что буквы письма тюрков походят на буквы народа Ху, т.е. древнего названия гуннов.

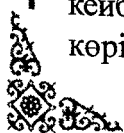
Будда дінін үгіттеуші Сон-Юньның айтуынша ғұндардың жазулары Тоба-Вэйдін жазуына ұқсас болған, олар екеуіде Қытай жазуын керек қылмай өздерінің үкімет жазуы болған. Бұның бір тамаша жері, екі ұлыстың екеуіде ерте заманнан «бітік»- жазу деген сөзді қолданған. Бұл сөздің (бітік) түбірін бірінші ғылым жүзіне кіргізген ғалым К.Ширатори. Бұл сөз ту ескі заманнан келе жатқан сөз. Қазақтар, Алтай, Сібір елі тастаған ескі жазуларды «самра бітік» (бітік) деп атайды. Ғұндар бұл сөзді Мадьяр еліне дейін таратқан.

Біз жоғарыда бір мысалда айтқан едік, ойды жазуға түсіретін қамыс құлақ қаламның үшін Тоба-Вэй мен ғұндар «біте» деп, жазушы – бітікшіні «біте-чин» деп атаған. «Бітік», «бітікші» сөздері Орхон жазуларында жиі кездесіп отырады.

Ғұн мен үйсіндерден қалған жазудың көбірек жолығатын жері Қазақстан өлкесі. Оларды ең алғаш ашып, ғылымға көп еңбек сіңірген белгілі ғалым Г.Н. Спасский. ХІХ ғасырдың ол кісі Алтай мен Ертіс бойын, Орталық Қазақстанды жақсы жазуды, оның архитектура, жазу үлгілеріне ерекше көңіл қояды. Алтай, Ертіс, Бұқтарма өзендерінің бойындағы руна жазуларын терең зерттеп, олардың арасынан Орхон жазуынан көп бұрын қия тасқа түсірілген ескі жазулар табады. Олар түрі Орхон жазуына ұқсап келседе, бірақ одан ерекшелігі бар екені сезіліп тұрады.

Ертіс бойында, Павлодар төңірегіндегі Бобров обаларын (№3) қазғанда, оның ішінен аюдың сүйегіне қиып жасаған ең ескі жазулардың бір белгілері табылады. Осы сияқты ғұн дәуірінде түсірілген, не ескі түркі руна жазулары осы күнге дейін Бұқтарма, Күршім, Қалғұтты өзендерінің бойындағы қия тастарда жиі кездесіп отырады. Оның көбірек сақталған жері әсіресе Қалғұтты совхозының орталығына таяу жерде, қия тастың бетіне түсірілген әдемі жазулар. Ол жерден хабарлаушы бұл жазуды жақсы көретін кісілердің хабарлауынша, Қалғұттының жазу түсірген кейбір тастары құлап, жерге шашылып жатқаны көрінеді.

Бұл байтақ ескі руна жазуларын қазақтардан естіп білген академик В.В. Радлов Жоғарғы Ертіс бойын Орхон жазуының ең алғаш шыққан орталығының бірі деп таныған.

Ғұн жазуының ең ескі түрінің бірі Байкал теңізінің төңірегінде бір обалардан табылған. Ол обаның жасалу түрі үшін ағаштан қалап шығарған; оның жасалуы арулау үлгісі Алтайдағы Пазырық, Қотанды, Шибө обаларынан аумайды. Әр қайсы әр дәуірде салынсада халықтың ғасырлар бойы сақталып келе жатқан тәртібі, халық салты ашық сақталған. Байкалдағы бір обаны қазғанда оның ішінен жиектері кемтірілген қола өрнегі табылады. Оның өзгешелігі, бетінде алты харіппен жазылған жазу өрнегі бар, түрі Орхон жазуына ұқсап келседе, одан айырмасы ашық көрінеді. Бұл обаны зерттеген Ю.Талько-Грынцевичтің анықтауынша обаның бұйымдары бірінші ғасырда жасалған. Сондықтан дейді зерттеуші – «Қытай анналдарының көрсетуінше бұл ерте кезде жасаған түрік тайпасы болу керек. Олар біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын барлық ұлыстарын біріктіріп, байтақ мемлекет құрған ғұндар».

Демек, Орхон сияқты келетін ғұндардың ескі жазулары табылған жерлер Ноин-Ула, Байкал төңірегі, Алтай, Ертіс, Орталық Қазақстан (Байқоңыр), Елек, Жайық бойлары.

XIX ғасырдың орта кезінде Маңғыстауды зерттеуге барған М.И. Иванов тағыда сол сияқты қатар тұрған бір неше белгілерді суретке түсіріп алады. Оны ғылым жүзіне хабарлаған П.Савельев мынадай харіптерді мысалға кел-

тіреді. Осы формадас жазулар Елек өзенінің бойында, Оренбург облысына қарайтын Прохоров обасын қазғанда, соның ішінен шыққан екі күміс табақтың бетінен табылған. Жазуды зерттеуші ғалым П.К. Коковцев оны арамей жазуына ұқсас деп анықтаған.

Мұның бір аса тамсанатын жері, тағы сол тәрізді Орхон жазуынан көп бұрын тараған ескі жазудың бір түрі, тағы сол Елек өзенінің бас жағында, Орскі қаласынан онша алыс емес, бір өндіріс орнын қазғанда, жер астынан бұзылмай сақталған көзе сауыт шығады. Оның бетінде де жоғарыда көрсеткендей жазуы бар. Ғалымдар көріп қарап, көзе сауыт біздің заманымыздан төрт ғасыр (дұрысы III-IV ғ.) бұрын болған деп көрсетеді. Оның ең тамашасы сол кезде Қазақстан өлкесінде Елек, Жайық бойында қолданған әліппе жазудың ізін қалдырған.

Осы тәрізді жазу Алматы қаласының түбінен, Есік өзені бойындағы Сақ дәуіріндегі обаны қазғанда, оның ішінен табылған күміс табақтың бетінен табылған. Жазудың түрі Алтайдан, Ертіс бойынан, Елек өзені бойынан табылған жазулармен бірдей. Ептеп Орхон жазуларына ұқсап келеді. Мұндай күміс ыдыстың, не көзе сауыттың бетіне жазу түсіріп отыру сақ, ғұн, үйсін заманындағы шеберлердің аса әдеттенген бір ісі. Оны Қазақстан мен Қырғыз өлкесіндегі, Алтайдағы, Оңтүстік Сібірдегі обалар жарқын түрде суреттейді.

Тамға сияқты ескі жазу белгісі Орталық Қазақстан өлкесіндегі Манақа өзені бойындағы қия таста, не Байқоңыр өзені жағасындағы

жылтыр қара тасқа түсірген. Жазудың оң жағы сынып жерге түскен, бірақ қанша қарап ізі табылмады.

Осындай жазулардың Алтайдан, Абақан бойынан табылғандарын С.В. Киселев арамей жазуымен салыстырып, оларды Орхон жазуының «прототип» деп анықтаған. Ғұн заманында балалар ойнайтын асықтың жонған бетіне түсірген тамға – жазулар – Орхон жазуындағы харіптерге ұқсайды.

С.В. Киселевтің суреттеуінше, Орхон жазуынан көп бұрын шыққан, бұл сияқты жазу белгілері үйдің төбесіне жабатын көзе тақталарда сақталған. Оны Абақан қаласынан 8 км жерден ғұн заманында жасалған Сарайдың орнын қазғанда табылған. Жазудың түрі: Сарайдың ішінен аңызға айналған сәуегей бақсының суреті кездеседі. Ол оң қолында бөрінің басын түсірген жалау ұстап, сол қолында жылан ұстап тұрады. Сурет ғұн тұрмысын әдемі суреттейтін бір бейне.

Ғұн дәуірінде қолданған Орхон жазуына ұқсас жазулар Қырғыз өлкесінде, Талас өзенінің бас жағынан көп табылған. Олардың ішінде әсіресе Талас бойынан табылған ағаш қалақтағы белгілер. Баткен ауданы, Ақ-төбе қаласын қазғанда табылған харіптер.

Осындай ағаш қалаққа, теріге жазып түсірген ескі жазуларды С.П. Толстов Топырақ қаланы қазғанда жолықтырған. Ондай жазу белгілердің (бірінші ғасырға жататын) бірнеше тобын Қаратөбе мен Бес-төбедегі ескі некропольдерден табады. Мұндай жазулардың ең бай жері әсіресе

Талас өзенінің бойы. Талас қаласы біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын ғұндардың байтақ астанасы болып, жазуды осы арадан таратты. С.В. Киселевтің байқауыншада Жетісу өлкесін қоныстаған түркі тайпаларының руна жазулары Орхон жазуынан көп бұрын шыққан. Ол кісінің анықтауынша «можно считать вполне установленным наличие в Семиречье рунической письменности и притом более архаического типа, чем орхонская».

Из Семиречья «тюркоязычный алфавит широко распространился на восток» до Енисея.

Академик В.В. Радловтың баса қарауынша руна жазуының Күншығысқа тарауына зор әсер еткен, әсіресе Жоғарғы Ертіс бойын қоныстаған тайпалар. Олар Жетісуда тәртіпке түскен руна жазуын Енесейде отырған қырғыздарға дейін таратты. Бұл мәдени істің тарауында үлес қосқан тайпалар қыпшақтар, басімелдер, қарлықтар, жағмауттар (ягма).

Зерттеушілер руна жазуының алғашқы шығуы екі ортамен байланыстырады: біреуі Жетісу (Талас өзенінің бойы), екінші Енесей. С.Е. Малов осыны есіне ала отырып «Енесей жазуы V ғасырдан» деп болжаған, бірақ Л.Р. Кызласов VII деп анықтайды.

Талас бойынан, Жетісудан, Сыр-Дарья бойынан табылған руна жазулары өте ерте замандікі, ғұндардың Талас қаласында, Сырдың аяқ шеніндегі қалаларда отырған дәуірінде жазылған нәрселер. Олар ғұн тәртібіне байланысты ағаш қалаққа, күйдірмеген кірпішке, мүсін тасқа қиып түсірілген жазулар. С.Е. Маловтың байқауынша

«бұл ағаш қалаққа қиып түсірген харіптер Орхон жазуымен салыстырып қарағанда бүтіндей басқа екені байқалады».

Руна жазуын қиып түсірген ағаш қалақтың табылған жері Талас өзенінің басы, Қырғыз өлкесі, ескі заманда күкірт, не ашу-тас қазып алатын Ачикташ деп аталатын кен орнынан табылған. Жазудың мазмұны жол жүргенде, жұмыс істеп жүргенде сиынып, жалбырынатын тілектің бір түрі. Бұл ағаш қалақтардың бір тобы бүгінде Қазақстанның Орталық музейінде сақталып тұр.

Ескі руна жазуынан Алатау төңірегінде табылғаны, Кеген ауданы, Қарқара өзені жағасында биік тас мүсінге қиып түсірген «Ашина қаған» жазуы. Ғұндардың легендасы бойынша бұл «Ашина қаған» ғұндардың бір кемеңгер қарты, кейін түрік династиясын ұйымдастыруға ірге болады. Ашина ел басқарып отырғанда өзінің Сарайының қапқасына бөрінің басына арнап жасаған алтын туын іліп қоятын.

Мүсін тас түрік дәуіріндегі мүсін тастардан өзгешерек, өте биік, екі метрден артық. Ондай биік граниттен мүсін жасау бірғана ғұн дәуірінде болған. Оның 4-5 метрлік ең тамаша түрлері әсіресе Атасу өзенінің бойында, не Қарқаралы тауларының ішінде кездесуі.

Ғұн мен қаңлылардың дәуірінде қолданған руна жазуының бір түрі Сыр-Дарья бойында, ерте кезде күн елткен Артық-ата қаласының түбінде бір күйдірмеген кірпіштің бетіне түсірілген. Бұл кез ғұндардың Сыр-Дарья бойында, Арал теңізі түбінде ұлы мәдениет жасап «культурно-болот-

ные городища» қалдырған кезі, Шижыдың Талас қаласын астана етіп, онда ұлы Сарай тұрғызған кезі (жоғарыдан қара).

Ғұндардың жазу үлгісі тек тарихи белгілерде ғана сақталып қалған жоқ, ол Қытай анналдарындада айқын түрде суреттеліп отырады. Олардың көрсетуінше ғұн мен үйсіндердің, қаңлылардың бір тәртіпке түсірген әліппе жазулары, ресми жарлықтары болған. Ол жазуды олар саяси істе, рухани тіршілікте (ағаш қалақ), ыдыс сауыттарда, құрбандық (табыну) істерінде пайдаланып отырған. Оның бір талайын біз жоғарыда мысалға келтірдік. Ол жазуды ескі Қытай анналдары Ху (Куу) елінің жазуы деп көрсетеді, демек «Ху»(Куу) ғұндардың ескі аталары. Чжоушу (глава 50), Суйшу (глава 84) айтылған: түріктердің жазулары Ху (Куу) елінің жазуына ұқсас.

Біздің заманымыздан 105 жыл бұрын жазылған бір анналда ғұн жарлығы туралы былай делінген: «Владения, лежащие от усуни далее на Запад до Аньси (Бухара) были близки к хуннам (гуннам). Если посланник от Хуннов проезжал с Шаньюевым (ханским) ярлыком, то в каждом владений препровождали его по почте и не смели не давать съестных припасов».

Тағы сол анналда айтылған: «От Давани (Усуни, Фергана) на Западе до Аньси, хотя говорят различными языками, но в обыкновениях весьма сходствуют и в разговорах понимают друг друга». По определению современных ученых «это были разные наречия тюркского языка».

Ғұндардың хаттары көбінесе қақтаған ағаш қалақшаға, не теріге жазатын болған (грамота на дощице длиной 30 см). Ең таңсық нәрсе Қытай үкіметіне арнаған ресми хаттары. Ол хаттарда ғұнның ел басқаратын тәңірлері өздерін ұлы бейнеде, жойқын алып түрде көрсетіп, «біз көк пен жерден туған, таққа күн мен ай әкеліп отырғызған ғұн тәңірісі» деп атайтын болған.

Біздің заманымыздан 192 жыл бұрын ғұнның атақты алып ері Бөде, көрші елге тыныштық бермейтін қанішер Қытай елін сөгіп, оларға жазған хатында былай деген: «Қынжылғыш алжыған кәрі падша, батпақтың ортасында туып, жылқы мен сиырдың арасында өскен, талай рет жеріңе бардым, әуес еткенім сенің еліңді білу еді».

Одан бір он жылдар өткеннен кейін (176 жыл б.з. бұрын) жазған хатында күншығыс күнбатыстағы тайпалар, Орта Азия, Каспий теңізіне дейінгі жер бізге бағынады. Жалғызак бір қиянат нәрсе Қытайдың шекарада тұратын ұлықтары көрші елдің тынышын кетіріп, оларға тілін тигізеді. Бұл біздің татулық туралы жасасқан келісімге тура келмейді. Хуандиді татулыққа шақырып тәңірі Құтлұқ деп қол қояды.

Енді бір хатында айтқан: «егер екі жұрт татулыққа келіп жарасса – олардың еліде қуанышта болады, жігітінде, атыда тыныштық табады». Ең тамаша хаттың бірі біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын, Талас қаласындағы ордасында отырып көп тайпалар атынан жазған Шижидің хаты. Шижы Бөде сияқты атақты ердің бірі, Қытай еліне жирене қараумен аты

шығып, оларға қарсылық көрсетіп, солардың әскерінің қолынан өледі. Қытай әскері біздің заманымыздан 36 жыл бұрын Талас қаласында Шижиды өлтіріп, басын Богдыханға тартады. Міне осындай Қытай үкіметіне қарсылық көрсетіп жазған хаттар ғұн үкіметі құрығанға дейін өте көп болған. Олар Қытай архивінде сақталдыма, не жоғалып кеттіме, оны ешбір ғалым атамайды.

ТҮСІНДІРМЕЛЕР МЕН ЕСКЕРТУЛЕР

Академик Ә.Х. Марғұлан өзінің бай ғылыми-еңбек жолында қазақ халқының жазу мәдениеті мәселесінде көп еңбек жасады. «Қазақта жазу болмаған, шикі тағы ел» деген негізсіз көз қарасты толығымен теріске шығарып, керісін дәлелдеп шықты. Қазақстан жерін мекендеген, кейіннен қазақ халқының негізін құраған тайпалардың жазу мәдениетінің тарихы ғасырлар түкпіріне кетіп, көнеден бастау алатынын ғылыми қауымға паш етті. Жинақтың маңызды жаңалығы осы мәселеге байланысты кезінде дайындалып толықтай жарық көрмей қолжазба күйінде қалған еңбегі. Осы қолжазбадағы кейбір деректерді пайдалана отырып шығарған қазақ халқының жазу мәдениетіне байланысты мақалалары әр уақытта, академик өмірден өткеннен кейін де жарық көрді. Олар берілген жинаққа бүгін кіріп отырған «О значении эпиграфических памятников Казахстана», «Қазақ жазуының тарихы», «Найман, керей, оңгіттердің жазулары», «Тамғалы тас сыры», «Оразмамбет кітапханасы» атты мақалалары.

Қолжазба еңбегі дәл осы күйінде алғаш рет басылып отыр. Бұл көне дәуірлерде қазақ жерін мекен еткен қазақ халқының ата-бабаларының, яғни кейін қазақ жұртының негізін құраған тайпалардың мәдениетіне, оның ішінде жазу мәдениетіне байланысты еңбек. Оны баспаға дайындау барысында біздің алдымыздан бір қатар қиындықтар туындады, мәселен бір жағынан техникалық болса, екіншіден методикалық. Өкінішке орай қолжазбада қажетті

түсіндірмелері мен ескертулері болмады, дегенмен сілтемелері нөмірленген. Бұл автордың осы бағытта үлкен еңбек жасағанын байқатты, және соған қарағанда кезінде қолжазбаның түсіндірмелерімен жеке дәптері болса керек. Сондықтан біз Ә.Х. Марғұланның көтерген мәселелеріне байланысты қолда бар әдебиеттерді пайдалана отырып өз түсіндірмелерімізді беруге тырыстық. Кейде кейбір мәселелерде интуиция арқылы, академиктің ойының өрбуіне зер салып қарап отырып оны жаңа мәліметтермен толықтыруға ұмтылдық.

Қолжазбада әдеби тіл нормасының әр түрлі болуы, түрлі этнонимдар мен географиялық, сонымен қатар басқа да атаулардың болуы ескертулерді мәтіннің астыннан келтіруге мәжбүр етті. Түсіндірмелер жұмыстың аяғында берілген. Зерттеудегі көтерілген мәселелердің шеңберінің кеңдігіне, этникалық атаулардың, кісі аттары мен топонимдердің көптігіне байланысты біз қозғалып отырған тақырыптағы басқа да зерттеулердің көз қарасын ескере келтіре отырып түсіндірмелерді таңдаулы түрде бердік. Сәтті жағдайларда автордың цитат келтіріп отырған еңбектерінің кейбірінің шыққан мәліметтері табылды.

Ә.Х. Марғұланның еңбегі Қазақстан көшпелілерінің күрделі мәселелерінің бірі жазу мәдениетіне байланысты маңызды еңбек болып табылады. Шамасы академиктің осы тақырыпта көлемді монографиялық зерттеу жазу ойы болса керек, сондықтан болар осындай тақырыпта монография материалдары ретінде бірнеше

мақалаларының жарық көруі. Бірақ бүгінгі таңда оны біз тек болжап қана қоя аламыз.

Академиктің қолжазбада қозғап отырған мәселелерінің көпшілігі тарихи ғылымда зерттелуде, мысалға, хундардың (ғұндардың), ұйсіндердің, қаңлылардың, тюркюттердің, ұйғырлардың, қыпшақтар мен қимақтардың жазу белгілері мен ескерткіштері. Ал найман, керей және уақтардың жазу мәдениеті әлі күнге дейін толық зерттелмеген, көптеген ескерткіштері әлі де болса табылмаған. Сонымен қатар еңбекте алуан түрлі, қызықты, ерекше ой тудыратын гипотезалар, ойлар келтірілген.

Көшпелілердің жазу мәдениеті Ә.Х. Мағұланның еңбегінің негізгі ой өзегі, сонымен бірге зерттеуде автор өзінің бүкіл өмірін сарп еткен Қазақстанның этникалық тарихы мен қала мәдениетінің аспектілері де сөзге тиек етілген.

1 Берілген еңбектің Ә.Х. Марғұланның басқа да зерттеулеріне ұқсас жақтары бір қатар. «О значении эпиграфических памятников Казахстана» (В кн. А.Х.Марғулан. Мир казаха. – Институт развития Казахстана, международный фонд им. Алькея Марғулана. 1997 г. – 57 стр., с. 31-38).

2 Бұл жөнінде алғаш ашушы Г.И. Рамстед атаған руникалық жазбада айтылады. «Селенгинским камнем» - «Тюрки-кыпчаки властвовали 50 лет...» (Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах – Астана: «Фолиант, 2002. – 204 с., с. 79; Ср. Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н.Кононова. Л.: «Наука» Ленинградское отделение, 1986. – 302 с., с. 153-164).

3 Шын мәнісінде, Қазақстан көшпелелерінің жазба ескерткіштері әлі күнге дейін ғылыми айналымға енген жоқ, тюркологтардың негізгі зері орхон, енисей және талас ескерткіштерінде болды. Бірақ отандық зерттеушілер бұл бағытта міне бірнеше онжылдықтар еңбек етуде. (См. Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. А.: ЗАО «Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.).

4 Ә.Х. Марғұлан нақтылап: «Трудно переоценить значение эпиграфических памятников, разбросанных по территории Казахстана, являющихся первоисточниками по истории племен и составляющих культурное наследие народа» (Марғулан А.Х. «О значении эпиграфических памятников Казахстана» В кн. А.Х. Марғулан. Мир казаха... с. 37).

5 Автор бұл жерде «Тамғалы тас» ескерткішін келтіріп тұрса керек, Сарысу өзенінің бойындағы таңбалар және т.б. жерлердегі жазбалар. (Марғулан А.Х. «О значении эпиграфических памятников Казахстана» В кн. А.Х. Марғулан. Мир казаха... с. 36-37).

6 Эпиграфикалық деректер Қазақстанның этникалық тарихын реконструкциялауда сөзсіз бай материал болып табылады. Бұл жерде Ә.Х. Мағұлан жазба деректердің алғаш дерек ретінде көшпелі ортада тууына байланысты, оны зерттеу тарихи ғылымның алдына қойған этногенез мәселесін шешуге және осы бағытта жаңа міндет-

терді де алға қоюға көмектестінін баса көрсетеді. Бұған қоса осының бәрі тарих, археология, этнография және фольклордың дамуына тиімді жағдай жасайды.

7 Орхон, талас және енисей ескерткіштерінен бөлек бүгінгі таңда, руникалық жазудың бірнеше евроазиялық түрі белгілі, олар: дондық, кубандық, дон-кубандық, ашықтастық, исфариндік. (Осы мәселе бойынша жаңа әдебиет – Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 327 с.: ил.

8 Бұлардың ішішен көне түрік, ұйғыр және араб жазулары едәуір зерттелсе, найман, керей, меркіт, уак ескерткіштерінің көпшілігі белгісіз. Осы мәселедегі теңсіздік Орталық Азияның ежелгі және орта ғасырлық тарихындағы жоғарыда көрсетілген этникалық ұжымдардың ролі мен орнын зерттеуде қиындық тудырады.

9 Орталықазиялық далалардан батысқа қоныс аударған хуннулар, К.А. Иностранцевтың көмегімен гун аталып, Шығыс Еуропаның басқа этностарымен қосылды. (Бұл жөнінде толығырақ қара – Груссе Р. Империя степей. История Центральной Азии (с древности до тринадцатого века). Учебное пособие. – А.: «Санат», 2003. – 224 с., с. 36-93; Гумилев Л.Н. История народа хунну / Сост. и общ. ред. А.И.Курчки: В 2-х книгах. Кн. 1. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1998. – 448 с.: ил. – (Серия «Сочинения Л.Н.Гумилева»; Вып. 9); Ук. раб. Кн. 2. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1998. – 496 с.: ил. – (Серия «Сочинения Л.Н.Гумилева»; Вып. 10); Крадин Н.Н. Империя хунну. Изд. 2-е, перераб. И доп. М.: Логос, 2002. – 312 с. и другие исследования).

10 Үйсіндер (усуни) – Жетісу сақтарының мәдени дәстүрлерінің мұрагері, өз мемлекеті мен жазуы болған. (Қара Акишев К.А. Экономика и общественный строй Южного Казахстана и Северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н. э. – V в. н. э.). Научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 1986. – 49 с.).

11 Бұл жерде Ә.Х. Марғұлан қаңлылардың мемлекетінің құрамына кірген Ежелгі Хорезмнің жазуын айтуы мүмкін. (Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: Изд. МГУ. 1948.).

12 Бір қатар зерттеулерде Хангай «Когмен қарасы» деп аталады, мүмкін автордың жақшаға алған «Когмен» сөзінен.

13 Хундардың өнері бар әлемге жақсы танымал. Ең әуелі Алтайдағы Пазырық, Ноин-Ула және Құдырге сияқты, бұйымдары Эрмитажда тұрған археологиялық ескерткіштерін атайық. Хундардың мәдениетін зерттеушілер С.И.Руденко, Г.П.Сосновский, А.В.Давыдова, Н.В.Полосьмак және т.б..

14 Р. Груссе бойынша: «Народ ху, известный китайцам на рассвете истории, являлся тем самым народом, который находился на границах Китая в те времена, в Ордосе, в северной Шаньси или северном Хопее. Масперо предполагает, что жуны с севера («Jung of the North»), пей-жунг (the Pei-Jung), которые обосновались на территории к западу и северо-западу от современного Пекина, были племенем ху». (Груссе Р. ук. раб. с. 39.).

15 Ресейлік революцияға дейінгі тарихнамада бұл пікірді алғашқылардың бірі болып синолог Н.Я. Бичурин айтты – «Модэ известен в азиатских историях под громким именем *Огуз-хана*, сына Караханова. (Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Научное издание: ТОО «Жалын баспасы», 1998 – LLXIV + 390 стр., с. 57). История вопроса приведена в монографии Н.Н.Крадина Империя хунну... с. 47-55). Бұл жерде Ә.Х. Марғұлан «Оғыз-намеден» қазақ мәліметтерін келтіруі мүмкін.

16 Лаошан-Гиуй-Шаньюй өзінің қолбасшылық дарынымен және мемлекеттік қайраткерлік ақылдылығымен ерекшеленеді, онысы Қытай жерін жаулау мақсатындағы сыртқысаяси қызметінен және соған байланысты елшілік пен іс қағаздарын жүргізу үшін қытай иероглифтік жазуын ұйренуінен көрінеді. (Қара Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... с. 58-61).

17 Қыпшақтар (кыпчаки, кыт. кюйше). Қыпшақтар мен хундар жөнінде айтылған соң В.В.Бартольдты келтірген жөн болады: — «*кипчак* связывается с *кобук*, или *кобы*, и объясняется как «выдолбленный ствол дерева»; по этому поводу рассказывается легенда о рождении од-

ного мальчика в дупле такого дерева; мальчик будто бы был подобран Огуз-ханом и получил от него в удел отдельную область». (Бартольд В.В. Кипчаки / Сочинения том V. М.: Изд-во «Наука» Главная редакция восточной литературы. 1968. – 757 с., с. 550). Қыпшақтар бойынша әдебиет өте көп, олардың шығу тегінің көнелігі және ғұндармен байланысы зерттеушілердің күмәнін тудырмайды.

18 Сөзсіз хундардың мемлекеттік құрылымының құрамына, кейін Евразияның ежелгі және орта ғасырлық тарихында үлкен роль ойнаған түрлі тайпалар кірді. Олар жаулауға және хундардың тәніркұттарының өсуіне жағдай жасасқан.

19 «Кайи – название одного из двадцати четырех племен гузов или огузов, из которых происходит династия османских государей...». (Бартольд В.В. Кайи / Сочинения том V. М.: Изд-во «Наука» Главная редакция восточной литературы. 1968. – 757 с., с. 536). Бұл этнос жөнінде басқа да мәліметтер бар, XI ғ. бірінші жартысындағы оқиғаларға байланысты Марвази мен Матфей Эдесскийдің деректерінде. С.М. Ахинжанов қаиларды қыпшақтар мен кимақтардың этногенезі мен саяси тарихында маңызды роль ойнаған монғол тілдес халық, сонымен қатар қаиларды ол – жылан халқы дейді, бұл қаилардың кимақ-қыпшақ одағына қосылғанын байқатады. (Қара Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – А.: Ғылым, 1999. – 296 с., с. 190-191). Тағы сол кісінің айтуынша – «Западными соседями ябагу были кайи-кимаки. Очевидно, кайи в начале XI в. покорили племя ябагу, вступили в союз с обитавшими рядом басмылами и джумулами и двинулись в сторону Семиречья». (Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана... с. 191). Мәселенің екінші жағы қаилардың оғыз, түркі тайпаларына ұқсастығы да, және монғол тайпаларының бірі болуы да. Бұл көз қарасты В.В. Бартольдта тарихнамада келтіреді, бірақ бұл мәселе ерте ортағасырлық авторлар Махмуд Қашқари мен Бируниде, сонымен қатар Ауфиде де туындаған, солай тарихи ғылымда «мұра» болып жеткен. (Бартольд В.В. Кайи... с. 536). Ә.Х.Марғұлан қаиларды оғыз тайпаларының бірі ретінде көрсеткен болар.

20 Талас бойынша мазмұны мен мәні жағынан деректердің тамаша жиынтығы Л.С. Волиннің деректік зерттеуінде кездеседі (Сведения арабских источников IX-XVI вв. О долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. 1960 г., т. 8).

21 Өкінішке орай Ә.Х. Мағұланның осы зерттеуінде ескертулер мен түсіндірмелер болған жоқ, бірақ олардың кезінде болғанын қолжазбадағы сілтемелердің рет саны білдіреді. Сондықтан біз мәтінге мүмкіндігімізше өз түсіндірмелерімізді беруге тырыстық.

22 Хундардың жундармен ұқсастығы жөнінде біз «Ху» халқы туралы мәселеде қозғағанбыз. Қосатынымыз В.В. Радловтың да, хундардың көне атауы «жун» деген пікірді ұстанатындығы. (См. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. Из предисловия к изданию Кутадгу-Билика. Приложение к тому записок императорской Академии Наук № 2. СПб., 1893. – 130 с., с. 78-79).

23 В.В.Радлов—түркітілдесхалықтардыңтарихы, археологиясы, филологиясы, этнографиясы және фольклорымен айналысқан белгілі ғалым тюрколог, шығыстанушы. (Зерттеушінің өмірі мен шығармашылығы жөнінде толығырақ қараңыз: Бартольд В.В. Памяти В.В.Радлова (1837-1918 гг) / Сочинения том IX. М.: Изд-во «Наука» Главная редакция восточной литературы. 1977. – 966 с., с. 665-688 және басқа да көптеген еңбектері).

24 Қытайлық Э. Шаван туралы мәліметтер В.В. Бартольдтың рецензиясында (Қара Бартольд В.В. Рецензия. *E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentes par — . Avec une carte. St.-Peterbourg, 1903* (= Сборник трудов Орхонской экспедиции. VI). IV + 378 р.8, Сочинения том V... с. 342-362).

25 В.В.Радловтың еңбегінің үзіндісі дәлі берілмеген, деректің түпнұсқасынан үзінді келтірейік: «В середине III века до Р. Х. Многие тюркские племена соединились в одно могущественное государство, которое китайцы называют государством Хун-ну, достигшим в царствование Мете (209-179) наибольшего значения. При этом китайские источники уже дают нам возможность получить некоторое понятие о географическом распределении

тюрков. Они распадаются на тюрков западных и восточных, враждующих друг с другом, которые соединились вместе лишь благодаря Мете. Восточные тюрки состоят из Уйгуров (у китайцев самого раннего времени «ху»), которые занимают область между Тангну Ола и Желтой рекой и к югу от Тянь-Шаня до бассейна реки Тарима. К северу от них живут Дин-Лин (Теленгиты) около Тангну Ола, Кыргызы (Кя-кяси) по Енисею, карлыки и тюрки (Ту-гю) в Алтае и к югу до Тарбагатая. В числе западных тюрков китайцы называют У-сунь к югу от Балкаша, далее на запад Канглы (Кан-гю) до аму-Дарьи, к юго-западу от них до каспийского моря Юэ-джи и к северу от последних Яо-шэ». (Радлов В.В. К вопросу об уйгурах... с. 126).

26 Радлов В.В. К вопросу об уйгурах... с. 128.

27 Л.Н.Гумилев бойынша – «Соратники Кидары – кидариты – известны в истории не под своим этническим названием, а по имени своего вождя». (Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°, 1993. – 526 с., с. 14). Осы автордың пікірінше кидариттер – бұл Бірінші және Екінші Түрік қағанаттарының тарихынан белгілі Орта Азиядағы кушандар. (Гумилев Л.Н. Древние тюрки... с. 133-134, 162).

28 П.И.Лерх – ресейлік ірі курдовед, қосымша Иран халықтарының тарихы мен тілімен айналысқан. Ә.Х.Марғұлан, мүмкін соның монографиялық зерттеуіне сүйенген болар – Лерх П.И. Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях. Кн. I-III. СПб., 1914.

29 « Хунны-эфталиты были тюрко-монгольской ордой... Византийские историки знали их также по имени «Белые Хунны». (Груссе Р. Империя степей... с. 83). Л.Н.Гумилевтің зерттеуінде эфталиттер көшпелі емес таулық болған деп айтылады. (Гумилев Л.Н. Эфталиты – горцы или степняки? // ВДИ. 1967. № 3). Осыдан автордың, оғыздардың эфталиттерден шыққанын терістейтіні білінеді, себебі оғыздар көшпелі болған.

30 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... с.224: Сол еңбектен біз мынаны да байқаймыз: «Еще говорят, что предки тукюеского Дома происходят из владательно-

го Дома Со, обитавшего от хуннов на север». (Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... с. 225).

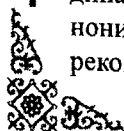
31 Хундардың түркі немесе монғолтілдес болғаны жөніндегі мәселе әлі шешілген жоқ, себебі хундардың жазба деректері аз, хундардың тек жеке сөздерінің тілі ғана белгілі. «Существуют следующие гипотезы о хунну: они были монголами, тюрками, финнами; состояли из тюрков и монголов; из монголов и тунгусов; из тюрков, монголов, тунгусов и финнов; представляли собою политическое объединение; были енисейским народом; относились к иранцам; были носителями изолированного языка, который как адстрат проявляется в енисейских языках». (Тенишев Э.Р. Гуннов язык. В кн. Языки мира: Тюркские языки. М., 1996. – 543 с., с. 52-54).

32 Радлов В.В. К вопросу об уйгурах... с. 78-79.

33 Мөде и Оғыз хан туралы сюжеттерде елеулі айырмашылықтар бар: «Тоумань хочет убить сына, чтобы сделать шаньюем другого сына, более любимого, Каракан хочет убить сына за то, что тот принял чужую веру, ислам. Разные сюжеты, в рамках которых должен быть реализован один умысел – убийство сына. Сходство обнаруживается лишь в том, что 1) отец хочет убить сына; 2) все происходит во время охоты; 3) в итоге не отец убивает сына, а сын убивает отца и становится правителем». (Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М.: Восточная литература, 1997., с. 250; Цит. По кн. Крадин Н.Н. Империя хунну... с. 54). Басқа да айырмашылықтар бар. Солай, «Н.Н.Крадин говорит об отличии между внешне схожими 24 «темниками» Модэ и 24 «ветвями» Огуз-хана». (См. Крадин Н.Н. Империя хунну... с. 54-55)

34 Дерек бойынша толық аты – Юй-гянь-Тайки-Цзюй-кюй-Бодэ. (Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... с. 139).

35 Осы жерде және әрі қарай да Ә.Х.Марғұлан қазақ материалдарының негізінде қытай тарихнамашыларының династиялық хроникаларындағы кісі аттарын, этнонимдерді және географиялық объектілерді реконструкциялауға ұмтылған.

36 Бізде «охіан» мен «оғыздардың» бір екені жөніндегі мәлімет жоқ. Бірақ бұл жерде былай болуы мүмкін: «охіан» атауы грек және латын шығармаларындағы Окс (Аму-Дарья) өзенінен шыққан.

37 Кавказ және Солтүстік Қара теңіз жағалауының, Урал-Влога қосөзенінің жерлерін қоныстану және игеру тарихы бойынша толық мәліметтерді М.И.Артамонов келтірді. Ғұндар мен хазарлардың этногенезінің байланысы жөніндегі пікір де сонікі. (См. Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962).

38 «Қаған» (хакан) титулы көшпелілердің әлеуметтік-саяси ұйымын зерттеушілерді бұрыннан қызықтыруда. (См. Бартольд В.В. Хакан / Сочинения том V., с. 602: Таскин В.С. О титулах шаньюй и каган // Mongolica: памяти академика Б.Я.Владимирцева 1884-1931. М.: с. 213-218). Интересно, что русских князей именовали этим же титулом. (См. Новосельцев А.П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева / Отв. ред. к. и. н. Т.М.Калинина. – М.: Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 294 с.: ил., с. 367-379).

39 Тәңіршілдік қазақтарда да сақталған, Ш.Ш.Уәлихановтың мақаласы осыған орай. «Следы шаманства у киргизов» (В кн. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 – А.-А.: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1985. – 461 с. С. 48-70).

40 Бірінші Түрік қағанатының пайда болуы тюрко-тугю мәселесімен үздіксіз байланысы бар. «В XIX в. вопрос об этнической принадлежности народа «ту-кю» решался двояко: французская школа ориенталистов считала их тюрками; русский синолог Н.Я.Бичурин (Иакинф) с той же категоричностью называл их монголами. Открытые Н.М.Ядринцевым орхонские надписи как будто полностью установили идентичность «ту-кю» с тюрками». (Гумилев Л.Н. Происхождение народа тюркют. В кн. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации / Предисловие С.Б.Лаврова. – М.: Экспрос, 1993. – 576 с., с. 343-357, с. 343). Л.Н.Гумилевтің пікірінше, тюркюттер (тюрки-тугю) – «Тюрки VI в. (правильнее – тюркюты)

– это сложносоставной народ, сложившийся в результате соединения в единое государство монголоязычной орды Ашина, вынесшей из Ордосских степей воинственные традиции своих сяньбийских предков, и тюркоязычного населения Большого Алтая». (Гумилев Л.Н. Происхождение народа тюркют... с. 346).

41 Бұл Аммиан Марцеллиннің ғұнар жөніндегі пікірінен айрықша: «Члены тела у них мускулистые и крепкие, шеи толстые, они имеют чудовищный и страшный вид, так что их можно принять за двуногих зверей ил уподобить тем грубымо отесанным наподобие человека чурбанам, которые ставятся на краях мостов». (Аммиан Марцеллин Римская история / Пер. с лат. Ю.А.Кулаковского, А.И.Сонни. М.: АСТ: Ладомир, 2005. – 631 с., с. 538).

42 Хундардың жоғарғы қолбасшылары «шаньюй» жөнінде арнаулы зерттеу бар (Таскин В.С. О титулах шаньюй и каган...).

43 Бұл жөнінде қарама-қарсы пікір бар. Н.Н.Крадин бойынша «существует отличие между внешне схожими 24 «темниками» Модэ и 24 «ветвями» Огуз-хана». (См. Крадин Н.Н. Империя хунну... с. 54-55)

44 Шүлен тарату – туыстарына мал тарату дәстүрі. Ас беру – дүние салған адамды еске алып той жасау.

45 Шамандық (язычество) түркі-монғол халықтарының көпшілігінде кездеседі. Сол сияқты қазақтарда да. (См. Ч.Валиханов «Следы шаманства у киргизов». В кн. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4).

46 Бұл дәстүрлер қазақ халқында әлі күнге дейін сақталған.

47 Ақ марал – монғолдардың атақты Қият-Боржігін тайпасын дүниеге әкелуші мифтік Алан Гоа.

**«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ»
ЖЫРЫ – АДАМЗАТ ТАРИХЫМЕН БІРГЕ
ЖАСАП КЕЛЕ ЖАТҚАН ЖЫР²³**

**«Қозы көрпеш – Баян сұлу жыры – қазақ
эпосының ең ескі, ең жойқын түрі»
Ә.Х. Марғұлан**

Ә.Х.Марғұлан «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырын «мәңгілік жыр» деп атағанды ұнататын. Осы күнге дейінгі жырға байланысты зерттеушілер қазақ заманын, мұңғыл заманын, тіпті әрі кеткенде түрік заманын меже қылып жатқанда Әлекең жырдың шығу уақытын б.з.д. екінші мыңжылдықпен байланыстырған еді. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» ескі дәуірдің сюжеті, біздің заманымыздан екі мың жылдам астам бұрын шыққан. Сол кездегі көшпелі тайпалар бұл жырды ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа айтып, біздің дәуірімізге жеткізген» – дейді үлкен әулиелікпен, көрегендікпен Әлекең.

Бірақ « Қозы көрпеш – Баян сұлу » күмбезінің салынған уақыты ғұн, не түрік заманына қатысты болды да зерттеушілер, соның ішінде Әлекеңнің өзі де, алғашқы хронологиялық межеге тым табан тіреп тұра алмады. Оның үстіне «Қозы көрпеш – Баян сұлу» дыңы тұрған Аягөз бойында жырға қатысты көптеген топонимиялық деректер, сәйкестік ғалымдардың қолын байлап, межені бергі заманнан іздеуге мәжбүр етті. Әлекеңнің өзі де «қалайда «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жыры ерте кезде шын оқиғадан шыққан

²³ Бұл мақалаға «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырының 2002 ж. «Фолиант» баспасында жинақта жарияланған нұсқалары пайдаланылды.

болуы керек. Қарабайдың үш қызының атымен айтылатын жер аттары, су, тау, өзендер аты, олардың аңызы халық ауызында ерекше орын алған» дейді.

Біздің пікірімізше Әлекеңнің алғашқы айтқан межесі дұрыс. Жырда одан ерте дәуірдің де сюжеттері көп. Ал күмбез ғұн уақытында, халықтардың ұлы қозғалысы кезінде, саяси және рухани серпіліс үстінде салған құрылыс болуы тиіс. Ғұн заманында «Қозы көрпеш – Баян сұлу» тіршіліктің құрылымын нақтылап, адамның Жаратушыға сүйіспеншілігін заңдастырып, туған жердің құндылығын ұрпақ жадында бекітетін қасиетті рухани қазына есебінде керек болды. Осыған ұқсас тарихты көшпелілердің соңғы империясы (Алтын Орда) ыдырап, өзбек пен ноғай көшіп, қазақ жеке шаңырақ көтеріп жатқан уақытта, есте жоқ ескі замандарда өмір сүрді-мыс делінетін Алаша ханға арнап күмбез соғудан көреміз. Алаша хан қазақтың ұлттық және мемлекеттік идеясы болды, ал «Қозы көрпеш – Баян сұлу» космогониялық, жаратылыстану идеясының жаршысы.

Біз этнографиялық зерттеу әдістерін, тарихи, танымдық деректерді пайдалана отырып осы соңғы тезисті делелдеп көрейік.

Баян сұлу

Баян сұлу – көне дүниедегі жаратушы, хақ, құдай образының әдеби өңделген түрі. Бұл атаудың түп-тамыры «бай», ол қасиет, құт, байлық деген мағынада қолданылады. Байана – жер-су иесі, ол адамды, жер бетіндегі аң-құс,

ағаш-шөп т.б. жарлықаушы негізгі күш, құдырет. Біз көбінесе «бай» ұғымының әлеуметтік мағынасына ғана көңіл аударып, оның сакралды негізін ескере бермейміз.

«Байана» туралы алғашқы жазба деректерді М.Қашқаридің «Сөздігінен» арғу тайпаларына қатысты кездестіреміз. Арғу тайпаларының XI ғасырда Испинджаб (Сайрам) мен Баласағұн арасын мекендегенін (яғни Сайрамнан бастап Шу бойына дейінгі қалалық өңірді) ескерсек бұл ұғым түрік тайпаларының көпшілігіне қатысты екені анықталады. Қалалардың көпшілігі «Арғу шаһарлары» аталады, соның ішінде мысалы «Арғу Тараз».

М.Қашқари сөздігіндегі «Байана /бай» сөздеріне алғаш көңіл аударған А.Н.Самойлович болатын: «Слово *bauat*, которое можно рассматривать как древнюю форму множественного числа *na – t* от вышеупомянутого слова *bauan*, обозначало, по словам Махмуда Кашгарского, бога на языке племени аргу и вместе с тем, как это нам известно из других источников, служило названием, по видимому тотемного происхождения, одного из гузских племен».

Бұл тақырыпқа кейіннен келген Л.П.Потапов арғуларды арғын руымен жақындастырады: «Прежде всего о племени аргу, в среде которого (XI в.) бытовало слово *bauat* в значении “бог”. Мне уже приходилось указывать, что среди тюркского населения долины р. Чулыма русские письменные источники начиная с XVIII века систематический фиксируют родоплеменную группу аргунов, именуя ее Аргунскою волостью».

В свое время я показал, что аргуны попали сюда, как и некоторые другие родоплеменные группы, с запада, из района Тобольска, после падения Сибирского ханства в конце XVI века, что еще раньше они, как повествуют предания, составляли с казахской ордой один народ”.

Тарихи деректерде «арғулардың» ғұн қауымдастығының оңтүстік тобы ретінде қабылданатынын айтқан жөн. Ғұндардың бұл тобы «ақ ғұн» (белые гунны) аталады. Сасан дәуірінің тарихи оқиғаларын сипаттайтын көне армян деректерінде ақ ғұндар жөнінде былай жазылған: «Эфталиттер ғұн еліне жатса да, өздері солай деп аталса да, бірақ өзге ғұндармен арластығы, ауыс түйісі жоқ. Біз білетін ғұндармен олардың арасында ортақ шекара жоқ... олар көшпелі емес, ерте заманнан бері құнарлы жерлерге қоныс тепкен. Ғұндардың ішінде өң-түсі ағы да, түрі келістісі де ақ ғұндар...».

Арғулардың батыс деректерінде «эфталит» аталуы патшаларының атына байланысты. Аргу империясының ең бір күшейген тұсында мемлекетті Ифталанос атты патша басқарды (470-496 жж.).

Біздің пікірімізше «Байана» түркі-моңғол тілдес халықтардың көпшілігінде бар ұғым. Мәселен: Алтай телеуіттерінде ол аспан /көк/ құдайларының басшысы, ортақ атауы. Соның ішінде жиі қолданатыны «Тотай пайана» – найзағай, жаңбыр мен бұршақтың иесі, бұлт түрінде көрінеді. «Байанаға» баласы жоқ жандар сиынады, байананы «ене йайачы» деп атайды, оған арнап құрбандық шалады. Егер осыдан

кейін балалы болса, онда «про него говорили «өрөгө пайанадан йайылған бала» т.е. сотворенный верхним божеством ребенок».

Қазақ ішінде «байана» құдайына табыну ұмтылғанымен де биік таулардың бауырындағы үңгірлерге барып «байанаға» тәуәзіп ету, құрбандық шалу, сырқатқа шипа, баласызға перзент сұрау дәстүрі әлі жалғасып келеді. Сол себептен тау үңгірлерінің көпшілігі «әулие», Байананың қасиетті үйі есепті. Сондай қасиетті орынның бірі Баянауладағы Әулиетас (Қоңыр әулие) үңгірі. Н. Коншин «Баянауылдан Қарқаралыға дейін» деп аталатын жол жазбасында Әулиетасқа табынып, түнеп жатқан, зияратқа келген адамдарды, олардың құрбандық шалғанын, үңгірдің ішінде шырақ жағып, соның лапылдаған жалынына шомыллатынын жазды.

Этнографиялық деректер «байана» образының түркі-моңғолдың телеуіттен басқа челқан (шалқан), құманды, шор, якут (сақа), бурят, қалмақ, моңғол т.б. арасында кеңінен тарағанын сипаттайды. Қазақ тіліндегі «бәйтерек», «бәйшешек», «байғыз» /байқұс/, «бәйбіше», «бәйтөбет» т.б. ұғымдар қалай болғанда да «бай /байана/» сакралдық мағынасына тікелей байланысты болса керек. Ол үлкендікті, қасиеттілікті білдіреді. Жиі қолданылатын сөздің бірі «баян» – құтты, берекені, молдықты білдіреді және байана сөзінен тікелей туындайды. Бұл жерде «байана» қасиетті «Жер-сүмен» тікелей байланысты болғандығын, Тәңірінің сепкен дәнін өсіріп-өндіріп шығаратын ана есепті екенін ұмытпау керек. Этнографиялық деректер түркі-моңғол

халықтарының Байана, Ұмай ана, Май ана деп атап жүргендерінің бір ғана ана құдайы екенін анықтайды.

Қазақтың ішінде сақталған «ой-бай» сөзінің мағынасы тек Байана ұғымы арқылы ғана түсінікті болады. «Ойбай» Байананы көмекке шақыру, жалбарыну, толық нұсқасы «Ой-бай-ана». Ал енді ісләм уағызшыларының (молдалардың) «ойбай» сөзіне байланысты «шайтанның атын атама, бісміллә де, тілінді кәлимаға келтір» деуі Байана атының ұмытылуына ісләм дінінің тікелей ықпалы бар екенін көрсетеді. Шындығында да Сібір түркілерінің әлі күнге есінде жүрген «Байана» қазақтың ішінде тек «Баян сұлу», немесе одағай «ойбай» түрінде сақталуы ісләм дінінің тікелей ықпалының нәтижесі.

Көне заманда «байана» ұғымының географиялық және этникалық шекарасы Еуразия құрлығын түгел қамтып жатты. Бұл ұғым тек түркі-моңғолда ғана емес үнді-еуропа, финно-угор, семито-хамит т.б. тіл семьяларында кеңінен тараған. Бірақ толық мәнін тек Орталық Азия халықтары сақтап қалды.

Байана қашан Баян сұлуға айналды? Бұл мәселеге түрік қауымдастықтарының ісләм дінін қабылдауымен тікелей байланысты қараған жөн. Байана әуел бастан дүниетаным моделінің ішіндегі ең бір көркем образ болғандығына дау жоқ. Ол көне бақсылық түсініктерде аяғы ауыр әйелана кейпінде суреттерге түсті, оның әдемілігін табиғаттың ең бір сұлу суреттерімен салыстырып отырды. Байана туралы түсініктерді сақтаудың

жалғыз жолы одан көркем образ жасау арғы-түрік тайпалары жайлаған өлкеде ісләм туына бағынудан басталады деп жорамалдауға болады. Ендеше Баян сұлу бейнесіне негіз болған Байана Жаратушы образы ретінде ондаған мыңдаған жылдар, ал Баян сұлу образы ретінде 1000 жылдан астам өмір сүрді.

Баян сұлудың тарихы міне осылай!

Қозы көрпеш

Қозы көрпеш – көне дүниеден сақталған күрделі атау. Бұл атаудың түп негізін ностратикалық сөз қорынан іздегенде ғана толық мәнін ашуы мүмкін.

Біз Қозы көрпеш атауының екінші компонентінен бастайық. «Көр» – түркі-моңғолда жиі кездеседі (Көрұғлы, Қорқыт т.б. түрлерінде). Негізінен тілшілер де, халықтық этимология да «көрдi» нақты түсінеді, яғни адам қойылатын шұңқыр, мәйітке арнайы дайындалған орын. Шын мәнінде «көр»-дің түбірі шумер тіліндегі «көр (кур)» - таулы жер, ұлы жер, ұлы дала, оның тұрғындары деген ұғымды білдіреді.

Сонымен бірге «көр» аккад тілінен аударғанда «барса келмес» деген мағынанға жуық (сторона без возврата).

Шумерлер де аккадтықтар да Көр елінің қай жерде екенің ұмытыңқыраған. Бұл құбылыс қазақтың Жиделі Байсын деген ұғымына жақын келеді. Аккад есебі бойынша егер көне Ниппурдан алсақ (оны жер кіндігі деп есептеген) Көрге дейін 3600 сағат (екі еселенген). Көр – жеті қақпалы т.б. В.К. Афанасьеваның пікірі бойынша «Көр»

шумер заманының өзінде персонофикацияға, яғни кейіпкерлерге айналған ұғым.

Үнді-арий тілдерінде қасиетті Куру даласы (жазығы) деген ұғым бар. «Шатапатхабрахмана» жазуына қарағанда /XIV 1,1,2/ Куру (Курукшестра) даласында құдайларға арнап құрбандық шалады. Бұл пікірді «Махабхарата» да растайды. Ол деректер бойынша Куру даласы «небеса на земле», жер үстіндегі ең бақытты қоныс. Брахма бастаған құдайлар мен риши (көмекшілері) ай сайын бір рет ол жерге келіп қасиет тұтады. Көне үнді-арий түсініктеріне қарағанда Куру даласының адамдары өлгеннен кейін бірден Көк Тәңіріне барады /Махабхарата, IX, 53,20/.

Шумер кезеңінен (IV мың жылдық) арий дәуіріне дейін қасиетті жер саналған «көр» (қор) сөзінің қазақи нұсқасы «қорық» деген мағынаға келеді. «Қор» – «көр» ауыспалы түрі, аса оғаш болмаса керек. Көрдің көрпеш атануы – бір мағыналы екі сөздің қайталануынан деп жорамалдауға болады: көр-қор (қорық) - пеш (бейіш) – сонда Көрпеш шығады.

Қозы – ұғымы тікелей мағынасынан алыс емес. Қозы – үнді-еуропалық тілдерде патшалық әулет, патша, билік деген ұғымдарға дөп келеді. Мұның мысалын әсіресе арий тіл нұсқаларынан қарағанда аңғаруға болады: «Хзай» – патша билігі. Дарий тас жазуына «Ахуромазда даровал мне эту хсassa (Э. Бенвенист). Бұл жерде Зәрдүшке табынған Даридің бас құдай Ахуромазда арқасында билікке жеткендігі айтылып тұр. Қозы-Қазы түпкі мағынасы бір сөздер болса керек деп ойлаймыз. Екі сөзде де алғашқы нұсқа тіршілікті, тіршілік бастауын білдіреді.

Қазақта кең тараған Қазылық сөзіне бұл тұрғыдан патшалар мекені, қозғалыс орталығы деген мағына беру керек. Қазы – шүйгін жер, орталық, шұрайлы орта. Салыстырыңыз: «Қазылық – мал кіндігі» (Ә. Бөкейханов).

«Қазы» қозыдан гөрі тереңдеу мағынаға ие. Мүмкін «қозы» Қазылықтың өкілі, шүйгін ортаның иесі, елшісі. «Қозы» – түпкілікті етістік, қозғалыс, тіршілікті білдіреді: қозғау, қозғалыс, қозу, коза (от, адам, мал).

Байана мен Қозы көрпеш – ұғымдарының арасындағы тамырлы байланыс Э.Бенвенистің мына гипотизасын еске түсіреді:

«Vazzaka» – прилагается также к “земле” – *bumi*, понимаемой в широком смысле как «царское самодержавное владение».

Анализ этого прилагательного остается отчасти гипотетическим. По всей вероятности, это производное от *vaz* – быть сильным, дышать силой, соответствия которому обнаруживаются в ведийском существительном *vaia* – сила, битва. В «героической» терминологии Вед *vaia* и его производные занимают важное место и охватывают множество понятий, скрывающих первичное значение слов. Кажется, *vaia* – обозначает силу, свойственную богам, героям и коням, силу, благодаря которой они побеждают; это также мистическая сила жертвоприношения вместе со всем тем, что она обеспечивает: благополучием, удовлетворенностью, мощью. Это также сила, которая проявляется в дарах, откуда значения «щедрость, богатство».

...Если бог Ахурамазда определяется как vazzaka, то лишь поскольку он одухотворен этой мистической силой – vaia (яғни Байанаға деген махаббаттың күшімен – Ж.А.). И царя титулуют по той же силе, и землю – естественную кормилицу, которая носит и кормит всех и вся».

Қортындылай келсек Қозы көрпештің Баян сұлуға деген махаббаты адамның Күдіретке (Кұдайға) деген сезімі. Байана осы құдыретті күштің иесі, оның мекені Жер-Су, ондағы қасиетті әулие үңгірлер осы күштің жинақталған орындары. Қозы көрпеш Ахурамазда образына негіз болған бейне, ол жалпы тіршілік иесі, рух кәусәрін аңсаған адам.

Сарыбай

Сарыбай – көне заманда көбінесе батысқа қатысты ұғым ретінде қолданылады. Егер «қара» – шығыс деген түсінікті берсе, «сары» – батыс дегенге жақын. Қандай жағдайда да адамзат тіршілігінің арқауы Шығыс пен Батыс арасындағы қарым-қатынастарды түр-түс арқылы, алпауыт күш пен құдіретті сезім ақылы бейнеледі.

«Сары» атауының батысты нұсқайтынын білдіретін ең алдымен ортағасырлық ру құрылымдары. Орталық Азия көшпелі ұлыстарының ерте кезден бастап дуальдық жүйеге бағынатыны, оның бір бөлігі сары, бір бөлігі қара атанатыны деректерден белгілі. Мұның ең әдемі көріністері ғұндардан басталады: ақ ғұн – батыс өлкелерді, яғни кәзіргі оңтүстік Қазақстанды, Өзбек, Парсы

жерлерін мекендеген ғұндар. Сары ұйғырлар – көшпелі түрік-ұйғыр империясының батысында орналасқан ру бірлестіктері.

Әдебиетте ең көп көңіл бөлінген тақырыптың бірі «сары қыпшақтар». ХІХ ғ. өзінде Г.Е.Грум-Гржимайло, Н.А.Аристов сияқты ғалымдар қыпшақтардың батыс тобының сары (половцы) аталу себептері туралы әңгіме қозғаған. Қытай деректері бойынша (Ганьму) Орталық Азияда ерте кезеңде мекендеді-мыс делінетін динлин тайпаларының сары қыпшақтарға тікелей әсері бар: «светлую окраску части кыпчаков следует отнести к смешению их с западными динлинами».

Бертінгі зерттеушілер де (Л.Н. Гумилев, А.Н. Кононов т.б.) осы «динлин» теориясының ықпалында болды. Қалай дегенмен де зерттеушілер «сары» сөзін тек адам түсі (өңі) мағынасы есебінде қабылдағаны анық. Қазақ зерттеушілерінің арасынан С.М. Ақынжанов та сары сөзінің «құба» ұғымымен тікелей мағыналас екенін бірнеше рет ескертеді. Зерттеуші «сары», «құба» т.б. анықтауыштарды тікелей қыпшақтардың түр-өңімен байланыстыруға ыңғай білдіреді. Сонымен қатар этнографтар «сары» анықтауышын түр-түспен байланыстырудан көрі құбыладан іздеген жөн деген жорамал айтады: «Представляется наиболее вероятным, что цветное обозначение в этом этнониме (сары – половец) выступает как символическое название стороны света» (И.Г. Добродомов).

Біз осы жорамалды қолдаймыз. Ең алдымен көне қыпшақтардың бірнеше тайпаларға бөлінгенімен де негізгі бөлігінің екі топқа жа-

рылатынын ескерген жөн. Шежіре деректері Қыпшақтың қазақ даласын мекендеген негізгі, үлкен бөлігін «қара қыпшақ» деп атаса, батыс яғни Еділ бойы, Қара теңіздің сол қапталын мекендегендердін «сары қыпшақ» деп атайды.

Бұдан кейінгі тарихта қалмақтарға қатысты анықтауыштарды тағы кездестіреміз. Шығыс өлкесін – Алтай, Жетісу (Іле бойы) маңын жайлаған ойраттарды деректер (ауызша және жазбаша) «қара қалмақ», Жайықтан батысқа асқандарын «құба қалмақ» деп атайды. Сонымен бірге Жоңғар мемлекетіне бағынышты болған Алтайдың телеуіт, шор сияқты елдерін қазақтар да, өзгелер де «ақ қалмақ» деп атайды. Ескертетін бір мәселе Таулы Алтай түркілері «қалмақ» деген сөзге қатты шамданады (бұл Түркістанның өзбектерінің «сарт» дегенге ренжігені сияқты).

«Құба» мен «сары» арасында үлкен принципиалды айырмашылық жоқ деп есептеуге болады. Екеуі де батыс деген мағынаны, күннің құбыласын нұсқайды.

Ең қызығы «сары» атауы қазақтың батыс топтарына да қатысты қолданылады. Бұл қызық фактіні П.И. Рычков 1755 жылы жазған «Топография Оренбургской губернии» кітабы баян етеді: «В рассуждении киргиз-кайсаков надлежит знать и сие, что они не только никаких податей в казну не платят, но и пошлин с торгу их в Оренбурге и Троицкой крепости, где через все лето бывает такая же ярмарка, как в Оренбурге, ничего от них не берется, а берется она пошлина за них с русских купцов, которые товары из их рук покупают, да и ханы их с на-

рода никогда ничего себе требовать не могут... Сами себя называют они сара-кайсаки, что с арабского языка значит степного казака. Но больше и обыкновенно именуются они просто кайсаки или казаки».

«Сара/сары» тек қана араб тілінде ғана емес Еуразиялық тілдердің көпшілігінде кездеседі. Қара сөзі сияқты «сара-сарының» функционалдық мазмұны өте жоғары: ол билікті, тектілікті, сапаны білдіреді.

Қорыта келгенде «Сары» ұғымы ең алдымен батысқа тиесілі, мүмкін «батыс-шығыс» ұғымдарына қатысты белгілі табу-тиымдар да болуы мүмкін. Осыған байланысты Батысты – Сары, Шығысты – Қара деп атау ерте уақыттақ қалыптасқан деп айта аламыз. Бұл адамзат баласының дүниетаным білімінің ең көне тамырлары.

Қарабай

Қарабай – өте көне символикалық образ. Көне дүниетаным жобасында түрлі-түсті сипаттамалар көп қолданылады. Осыған байланысты төмендегідей жорамалдар жасауға болады.

Адам баласы мекен еткен кеңістікті игеру ең алдымен Шығыс және Батыс ұғымдарын қабылдаудан басталды. Ол алдымен Күн тәңірінің қозғалысына негізделеді және бақылаудан шыққанын анықтау онша қиын шаруа болмас. Күннің жер бетіне сәулесін төгіп, жарқырап шыққан жағын «Шығыс» атайды, ал алаулап мұнартып барып батқан жағын «Батыс» дейді. Сонымен қатар шығысқа ықылас, құрмет ерекше. Біздің аталарымыз қасиетті, әулие адамдарының

бейіттері мен күмбездерінің, құрбандық шалатын орындарының есігін Шығысқа қаратады. Тасмола қорымдарының мұртты жалдары негізгі зираттан шығысқа қарай бағыттталып құшағын ашып тұр.

Шығыс – күш иесі, алапат мол құдірет иесі, жігер мен қайрат, жарық сәуле иесі. Көне түркі сөздігіне жүгінсек – сары тас Венерамен (Шолпан) байланысты, қара тас Сатурнмен байланысты (Турфан ескерткіші). Бұл жерде жұлдыз әлемінің ішінде Шолпан – батыспен, ал Сатурн шығыспен тікелей байланысады.

«Қара» сөзінің әр түрлі мағыналары бар. Бірақ соның ішінде ең көп кездесетіні түртүсті білдіру, қарапайым қара халықты білдіру, қара-құрым елді, көпті білдіру. Осының ішінде соңғысы Қарабай образына сәйкес.

Жырда да біз Қарабайды Сарыбайға қарағанда шығыстан кездестіреміз:

«Қызымды жетім ұлға бермеймін» деп

Қарабай көше қашты халқыменен, – деп Су аяғы құрдымнан Аягөзге көшті.

Қозы көрпеш – Баян сұлу жырының әр нұсқасында Қарабай, Сарыбай аттарының ауысып келетіні де екі образдың бір-біріне тең күштер екенін көрсету мақсатынан туған:

Сарыбай менсінбейді жетім ұлды,

Азғырып кеудесіне шайтан кірді.

Біресе Қарабай Баянның әкесі болса (Жанак нұсқасы), енді бірде Баянның әкесі Сарыбай делінеді (Шөже нұсқасы).

Ең алдымен Сарыбай Өлеңтінің аяғын өрлей көшеді (Шөже нұсқасы), яғни Баян аула таулары-

нан солтүстікке бағыт алған сияқты. Одан кейін Өлеңтінің бойынан өткен күні сабасы жарылып «Ақкөл мен Жайылма содан қалған» дейді жыр мазмұны. Осылайша Сарыарқадан шығысқа қарай көшіп отырып Сарыбай ауылы Аякөзге келеді: «Жазы-қысы он екі ай жайлап, қыстап, Сарыбай көшіп келді Аякөзге».

Жанак нұсқасында Сарыарқаның белгілі деген жер-су атаулары түгел айтылады. Бірақ қашанда Қозының ауылы Батысқа, Баянның ауылы Шығысқа қарай болып келеді.

Неге Шығыстың тартым күші көп? Неге Батыс Шығысқа тартылады? Бұл туралы әлі де тереңдей зерттей түсу керек. Көне дәуірдегі топонимиялық деректерді қарастырсақ «қара» көп кездеседі. «Авестада» Қара (хара) жер бетін айнала қоршап жатқан мифтік таулар жүйесі. Оны құрметтеп Арийлер «Хара-Бэрэзайти» деп атайды, мағынасы Биік Қара тау. Ол жерде арий-тур тайпалары табиғаттың ұлы күштеріне арнап құрбандық шалды.

Орта ғасырлық оғыз-қыпшақ аңыздарында Қараспан тауы, Қарашық тауы, Қара тау көп кездеседі.

Орта ғасырда қазақ жерін мекен еткен үлкен тайпалық этностардың үлкен бөліктері қара аталады. Қыпшақтың атакты ері Қобыланды – қара қыпшақ Қобыланды, қазақ жеріндегі хандарға орда болған көне қалалардың бірі, Рашид-ад-дин жазатын – Қаракорым (бұл Үгедей кезінде көтерілген моңғолдардың Қаракорымынан бөлек). Рашид-ад-диннің жазуына қарағанда

Қарақорым Бетпақ далада, не Бетпақ далаға шекаралас алқапта болса керек.

Этнос атауларының ішінен қара түргеш, қара ұйғыр (сары ұйғыр), қара керей (найман ішінде), қара қалмақ т.б. атауларды кездестіреміз. Бұл санамалап жатқан атаулар тарихқа белгілі «қаралардың» аз ғана бөлігі. Қазақ жақсы, тектіні «қаракөк» дейді, ол не себептен қара көк? Егер «қара» көптікті, күшті, құдіретті білдірсе, «көк» – Тәңірінің аты. Шығыс Тәңірінің нұры жер бетіне төгілетін шапағат көзі.

«Хараға» тек адамдар ғана емес Тағдырдың иесі сұлу Ашидің өзі де табынады:

Когда молился Аши
Хаошьянха Парадата
Под Харою высокой,
Прекрасной, данной Маздой /Авеста/.

Бәйтерек

Бәйтерек (Байтерек) – көне дүниенің сыр сандығы мифологиялық аңыздарда да, кәзіргі қазақтың дәстүрлі сенім-нанымдары арасында да жиі кездесетін кейіпкер.

Неге біз ай далада келе жатып жапан түзде оқшау тұрған бір ағаш болса елең ете түсеміз? Неге біздің үлкендеріміз оның бұтағына ақ байлап жатады. Неге біз зират ішінде, бұлақ жағасында ағаш өссе қасиет деп санаймыз? Бұл сұрақтардың бәріне де жауапты тарихтын бәйтерек туралы түсініктері береді.

Бәйтерек – тек аспанмен тілдескен, немесе оқшау өскен ағаш емес. Ол тәңірі мен Байана арасын байланыстырып тұрған алтын көпір.

Қозы көрпеш – Баян сұлу жырының негізгі нұсқаларының бәрінде де Қозы мен Баян Шок теректің түбінде кездеседі:

«Бар екен бір ағашта жалғыз бұлақ,
Екеуі сол ағашты қылды мекен».

Бәйтерек – кейде аспанмен тілдесіп тұрған өте биік ағаш, кейде жапан түзде оқшау өскен ағаш. Екі жағдайда да сахара адамы ондай бәйтеректі аса қадір тұтады.

Ертегіге жүгініп көрейік: «Ертеде бір кедей адам болыпты екен дейді. Қанша жерден тіршілік жасаса да бақ, байлық қонбаған соң кедей бір күні Алла тағаланың өзіне (бір нұсқаларда Қыдыр атаға) жолығып, жүзін көріп, арызын айтпақшы болыпты... Көп күндер жүріп темір таяғы тебенгідей, темір етегі теңгедей болған уақытта бір биік таудың басында шығыпты... аспанмен таласқан бәйтерек өсіп тұр екен. Маңайы қызылды-жасылды гүл, ұшқан құс, тіршілік. Кедей енді алла тағаланың жүзін көре алмаймын деп күдер үзіп отырғанда Бәйтеректен бір дауыс шықты дейді: Ей, адам баласы арызыңды айт, – деген...».

Бәйтерек Адам мен Құдай тағала арасындағы дәнекер ғана емес, жаратушының жер бетіндегі құдыретінің көрінісі. Бәйтерек көсмостың кіндігі (осі): оның ұшар басы Көкке тіреліп, діндегі жер бетіндегі тіршілікке сүйеніш болып, тамыры жер асты әлеміне кетеді. Қазақтың космос туралы түсінігі үш сатылы: жоғарғы, жер бетіндегі, төменгі әлемдер. Осы үшеуін жалғастырып тұратын дәу Бәйтерек. Қазақтың аңыздары бойынша жер бетінде адамадар белбеулерін

(кісе) беліне салса, жоғарғы әлемде мойнына, ал төменгі әлемде аяғына салады екен-мыс делінеді.

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Бәйтерек образы Шоқ терек арқылы берілген. Шоқ терек екі түрлі қызметті толық атқарып тұрғаны жыр мазмұнынан көрінеді. Бірінші жолы ол космостың үш сферасының басын қосып тұр (диахрондық байланыс жүйесі). Қозы көрпеш пен Баян сұлу осы Шоқтеректің түбінде кездеседі. Яғни адам мен құдай (жаратушы) арасын да қосатын Бәйтерек. Адамның Құдайға деген махаббатының, ашық сезімінің куәсі Шоқ ағаш, Қозы көрпешке пана болған Шоқ ағаш, Қозы көрпеш өлгенде де осы Шоқтеректің түбінде өледі. Қозы көрпештің қайта тірілуі де адам баласының тіршілік туралы туралы көзқарастарына сәйкес. Тіршілік мәңгілік жаңғыру.

Шоқ терек сонымен бірге Шығыс пен Батыс арасындағы дәнекер (синхронды байланыс жүйесі). Шоқтеректің түбінде Батыстың өкілі Қозы мен Шығыстың өкілі Баян кездеседі. Бұл жағынан алғанда Шоқтерек әлемінің екі горизанталді сферасының арасындағы шекара сияқты. Қазақ жер ортасы Көктөбе дейді:

Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында Көктөбе белгі етелі
(Шоқан нұсқасы)

Осы Көктөбенің басында Шоқ терек өсіп тұр:
О, бастан Қозы-екем өзі сұмды,
Шоқтеректі, барды да, мекен қылды
(Шоқан нұсқасы).

Шоқ терек атты жер Ә.Х. Марғұлан жазбаларына қарағанда Аягөз маңына жақын, Қозы көрпеш – Баян сұлу мұнарасынан 8 шақырымдай солтүстік батысқа орналасқан. XX ғасырдың басында осы атпен Батыс Сібірдің он шақырымдық картасына түскен бұл Шоқ теректің мифтік Шоқ терекпен арасында ұқсастық, байланыс бар ма, ол жағы мағлұм емес. Қалай болғанмен «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырына қатысты талай ескерткіштер бір жерге топталған. Шоқ терек, Көк төбе – жер ортасы деген ұғымдарды әлі де зерттеу қажеттілігі көп:

Келді ғой Шоқтерекке Баян батыл,

Болады осы арада заман ақыр.

Зар жыламай не қылсын сорлы Баян?

Қозыеке арыстандай өліп жатыр.

Ә.Х. Марғұланның жазбаларында Шоқ терек атты жер аты Орталық Қазақстанда Атасу бойында да кездеседі.

«Қасиетті бәйтерек» дүние жүзі халықтарының көпшілігінде кездеседі. Бұл тіршіліктің өсіп-өнуінің символы. Бәйтеректің қасиеттері қазақ аңыз-ертегілерінде аса марапатталады. Оның жөні де бар, шөл мен дала астасқан өңірде ағаш та көп емес. Мүмкін тіршілік туралы аңыздарға негіз болған сюжеттер осы жерден басталған болар.

Қодар

Қодар – «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы негізгі кейіпкерлердің бірі. Біздің ойымызша Қодар бейнесі Қозы көрпешке антипод, яғни негізгі кейіпкерге қарама-қарсы жасалған көркем образ. Бір қайратты жыр

туғызушы орта қақ жарып екі бөлген де бір жағын Қозыға, екінші жағын Қодарға берген.

Қодар Баян сұлуды (Байана) Қозыдан кем жақсы көрмейді. Оның Баянсұлуға деген махаббаты шексіз:

«Баянға ауызба ауыз бір тілдесу,

Қодарға жұмыс болды көкей кесті», – дейді жыр өрнегі.

Қодардың Баянаға деген құмарлығы сондай күшті. Ол осы құмарлық сезімінің жетегінде бірнеше жыл Қарабайдың ең ауыр қызметін жасайды. Бетпақ шөлде Қарабайдың 90 мың жылқысы қырылайын деп жатқанда құдық қазып алып шығады:

«Ант ұрған білдірмейді Қодар жасып,

Өр жерден жүз кісілік құдық аршып».

Сонымен қатар Қодар алапат батыр. Аягөзге көшіп келген Қарабайдың Баян сұлу есімді қызы бар деп жан-жақтан 90 сері қызды көрмекке келгенде солармен жалғыз айқасып жеңіп шығады.

Бірақ Қодардың қанша қызмет істесе де Баян сұлуға қолы жетуі мүмкін емес. Ең алдымен Баянның атастырған күйеуі бар. Баян Қодардың тілегінің бәріне бір-ақ жауап береді:

«Тимеймін ноғайлыға арым бар-ды,

алтын айдар, шоқ белбеу жарым бар-ды!»

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жыры адам баласының жан-жануар әлемінен бөлініп шығар тұстағы ең басты тіршілік қағидасын – неке тәртібін заңдастырып отыр. Тәртіпті неке (атастыру, қалың мал, құдалық салты) адамды қоғам, ұлт, мемлекет есебінде қалыптастырған

негізгі институт. Қодар осы қасиетті түсініктің құрбандығы. Баян сұлудың әкесі Қарабайдың да жағымсыз болуына негізгі себеп осы салтты мойындамау.

Екіншіден Қозы көрпеш Тәңірінің арнайы ықыласы түскен адамға ұқсайды, ол Баян сұлу махаббатына ие болған. Бұл адам баласының, соның ішінде көшпелі түркі-моңғол халықтарының дүниетанымдағы «бақ/құт» деген ұғымды ескерсек түсінікті болмақ. Қозының басына қонған бақ оны ешқандай кедергілерге қаратпай (шөл дала, қиқулының қырық бөрісі, түлкі, мыстан кемпір, түйе, орман т.б.) Баян ауылына қарай жетелейді, жеткізеді.

Қодар болса осының екеуінен де махрұм қалған. Ол неке жолына түсіп қойған, атастырылған қызға ғашық, оның Қозының басындағыдай жарқыраған алтын айдары жоқ. Алтын айдар Қозының ерекше жаратылысын, Тәңіріге сүйкімділігін білдіреді.

Кейде осылай қанша талпынғанымен құдай бұйыртпай отырса адамның еңбегі еш болады. Басқа амалы қалмаған Қодар Шоқ теректің түбінде ұйықтап жатқан Қозыны садақпен атады. Міне осы жерде Қодардың іс-қимылы кәдімгі қарапайым адамға тән көре алмаушылық, қараниет, жауыздық кейпін киеді. Тіршіліктің тікелей қозғаушы күші жақсылық пен жамандық арасындағы күрес өзінің шырқау шегіне жақындайды. Бұл мәңгілік күрес, бұл тіпті әр адамның өз ішінде болып жататын күнделікті күрес. Жақсылық бар жерде жамандықта бар. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп «Күнәсі жоққа Құдайдың

рахымы да жоқ» дейді, онысы осы күрделі, бинарлы түсінікті меңзегені. Жақсылық өлсе жамандық онымен бірге өледі. Қозы көрпеш өліп еді. Қодар да өлді, оны жыр құдыреті күшті Байана қолымен жасайды.

Ай, Таңсық

Ай (Айғыз) - образы жыр сюжетін байытатын, көркем құралдардың бірі деп есептеуге болады. Ай мен Таңсық жырда Қарабайдың қыздары еді делінеді:

Айтады қыздарына келіп майда,

– Ай, Таңсық – менің екі қызым қайда?

(Жанақ нұсқасы)

Бұл жерде бір шарттылық сезінгенімен Шығыстың негізгі белгі екенін ескерсек Ай, Таңсықтың Баянға апа – сіңілі болулары түсінікті.

Ай, Таңсықтың Баян сұлу мен Қозы көрпеш махаббатына жанашырлығы жырда жақсы суреттелген. Белгілі дәрежеде Ай, Таңсық образдары космогониялық сарындарға, білімге негізделгенімен де жырдың көркемдік деңгейін көтеру үшін әр-түрлі қоғамдық тіршілікке белсене араласады. Оның бір мысалы екі қыздың жерімен қоштасуы:

Балталы, Бағаналы ел аман бол,

Бақалы, Балдырғанды көл аман бол

Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,

Ойнап, күліп ер жеткен ел аман бол!

(Радлов нұсқасы)

Жыршы екі қыздың көңіл күйін, Қозы мен Баянға деген сүйіспеншілігін жырлап

отаншылдық, адалдық, сұлулық сезімдерін
маздата жағады:

Жөнелді сонда екі қыз белін буып,
Тым сұлу көркемдігі айдай болып.
Кешіне жылай – жылай әрең жетті,
Жылаған жасы атының жалын жуып

(Радлов нұсқасы)

Таңсық (Айтаңсық) – жыр мазмұнындағы қосалқы кейіпкер. Таңсықтың негізгі атқаратын функциясы Аймен ұқсас – туған жерге деген махаббат сезімін бекіту, жарға деген адалдық (ол екеуі де Баян бесікте атастырылған күйеуі Қозыға адал болуы керек деп біледі), қазақ қыздарына тән қам көңіл, жұмсақ жандар.

Бірақ екі образдың түп нұсқасы көне дүниенің табиғат әлемі туралы түсініктерінен туындаған. Ерте кезеңдегі жаратылыс ілімінде Байана құдайдың маңындағы Әлем жарықтары осылар. Тәңірі - әлемнің ең жарық жұлдызы Күнмен, Байана Аймен байланысты, ал енді Ай мен Күннің ұштасар, ауысар тұсы – Таң. Бұл көшпелілердің, көшпелілерге дейінгі әлем халықтарының дүниетанымының құрылымы. Біздің пікірімізше ғұн, түркі замандарында табиғат туралы ілім әбден қалыптасып барып саңлақ мифтерге ауысқан.

Әлем құрылымы, тіршілік заңдылықтары туралы көне білімнің ең көрнекті мысалдарының бірі Уыз (Оғыз) хан туралы генеалогиялық әфсаналарда көрініс береді. Рашид-ад-дин дала қарияларынан естігеніне сүйеніп Алаша ханды Нұқ пайғамбардан тікелей таратады. Осы Алаша ханнан Диб-Бакуй туады, одан өз кезегінде төрт

бала: Қара хан, Ор хан, Көр хан және Көз хан. Осы төртеуін аталары әлемнің төрт бұрышына жіберді екен дейді... Қара ханның баласы Уыздан (Оғыз) шежіре алты ұл туған екен дейді. Олардың екі қанатқа бөлінетіні, бұзоқ, үш оқ атанатыны шежіреден көпшілікке белгілі. Олардың аттары мынадай: Күн хан, Ай-хан, Жұлдыз хан, Көк-хан, Тау хан, Теңіз хан.

Уыздың ортаншы ұлы Айханның, Қарабайдың үлкен қызы Айғыздың өмір сүрген заманы қай дәуірге келеді? Біз жеке адамнан гөрі бұл жерде жаратылыс туралы түсініктің қашан бір ретгі құрылымға, мифтік /дүниетанымдық/ жүйеге түскеніне көңіл аударғанымыз жөн болар. Зерттеушілердің арасында Оғызды (Уызды) ғұнның Модэ шаньюімен теңдестіретін пікір бар, бірақ Оғыз туралы сюжеттердің ғұмыры ру тарихи Оғыздан әлдеқайда ертерек болған деп шамалауымыз керек. Уыз (Оғыз) туралы жырлардың да тағдыры «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырына ұқсас – бұлар көне дүниенің өзі аңыз есебіне тыңдаған әфсаналар.

Соныменен Ай, Таңсық жырға көне мифтік түсініктерден келіп еніп кеткен қаһармандар. Олар әлемнің, жаратылыстың, әлем қарама-қайшылығы (жер мен көк, жарық пен қараңғылық), тіршілігі туралы қалыптасқан астральді мифтердің элементтері.

Айбас және оның жер шолуы /жер картасы/

Жырдағы өте ұнамды кейіпкердің бірі Айбас екені мәлім. Айбастың шыққан тегі белгісіз. Бірде ол Тайлақ бидің кенже інісі болса, бірде

Сарыбайдың құдалық кезінде Қарабайға қарғы бау деп берген құлы. Қалайда осы Айбас Қарабай мен Сарыбайдың (Шығыс пен Батыстың) арасындағы дәнекер екені анық. Егер жырдың мифтік мазмұнын жеке қарастырсақ Айбас құдайлар пантеонындағы арағайыңдық функциясын атқаратын ірі күштердің бірі сияқты.

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырында қазақ даласының, тіпті онымен шекаралас Еуразия аймағының ең шоқтықты, белгілі, қасиетті жерлері аталатыны оқырманға белгілі. Бұл жерде Су аяғы Құрдым да, Мұз теңіз (Солтүстік Мұзды мұхит), Бетпақтың шөлі де, Жетісу мен Түркістан да, Еділ мен Жайық та бар. Жырдағы ең бір әдемі топонимиялық сюжеттер Айбас серінің саяхаттарына байланысты кездеседі:

Айбас құл адасқанын енді білді,
Ғарып жанын қыз үшін отқа салды.
Баян туған жерінде демін алып,
Баян аула деген тау содан қалды
Тоқырауын – Бақаайғыр тоқтаған жер,
Жәмші де ақ жәмшісі түсіп қалды
Баянның қарқарасы түсіп қалып,
Қарқаралы – Қазылық сонан қалды

(Шөже нұсқасы)

Осылай жыршылар Айбас серіні адастырып отырып қазақтың біраз жерін аралатады. Шөжеден кейін Айбасты көп қыдыртатын жыршының бірі Жанак:

Көктаймен батыр Айбас төмен шапты,
Мәнісін таман жолдың оймен тапты.
Қыздың берген белбеуі түсіп қалып
«Қызыл белбеу», «Құба жон» қоя сапты

Қыздың берген жалауы түсіп қалып,
«Абыралы», «Жалаулы» қоя сапты

(Жанақ нұсқасы)

Жанақ нұсқасында тек қана Айбас емес,
Қарабайдың өзі де тоқсан мыңның соңында
дамылсыз көшеді:

Дамыл, аял көрмейді көзі терлеп,
Өзге жақпен жүре алмас, малы кернеп.
Дамыл да жоқ, тыным жоқ көше беру,
Өне бойлы жағалап ергіпті...

Осылай Қарабайдың көші бірде құмды
жағалап, бірде Алатауға дамылдап, одан Іле
басы Құлжаға, Іледен көшіп Шыршыққа, ең
ақыры Сарыарқаны сағынып қайта көшіп дамыл
көрмейді.

Орталық Азияның алапат даласын, тауы
мен құмын аралап көше берудегі мақсат не?
Бір қарағанда бұл әлі де көші – қон жолдары,
қысқы – жазғы қоныстың сорабы анықталмаған
өте көне тарихи кезеңдерді еске түсіреді. Тас
дәуірінің неолит, одан бергі энеолит кезеңдерінде
(б.э.д. III мыңжылдыққа дейін) жылқыны жаңа
ғана қолға үйретіп, шаруашылықтың көшпелі
тәсілдерін игеріп жатқан елге бұл көшу заңды
да шығар?! Екінші жағынан жыр мазмұнынан
сезілетін туған жерге деген қимастық, Ай мен
Таңсықтың туған жермен қоштасуы сияқты
романтикалық сюжеттер Қарабайдың көші мен
Айбас саяхаттарының ар жағында көшпелілердің
Шығыс пен Батысқа бағытталған ұлы сүргін
көштерінің сипатын береді. Ең алдымен еске шу-
мерлер мен хеттердің оңтүстікке бағытталған,
кельт және герман тілді тайпалардың Батысқа

бағытталған, үнді – арий тайпаларының оңтүстік – шығысқа бағытталған ұлы көштері еске түседі. Одан бергі ғұндардың батысқа және оңтүстікке аттанған ордалары, түрік заманындағы көші-қон, одан бергі Шыңғыс заманындағы түрік-моңғол тайпаларының Еуразияның ұлы даласын тұтас қамтыған қозғалыстары, ең ақыры Бабыр бастаған моғолдың көштері.

Жырдағы қимыстық сарын осы көшкен елдің туған жерге деген махаббатының іздері емес пе?! Ата жұрт «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырынан сан қырлы, жұмбақ сырлы сән – салтанатымен көз алдында жатқан картадай көрінеді. Жырдағы жиі кездесетін жер шолу мотивтері көшпелілердің алтын бесігі болған Ұлы даланың негізгі – негізгі деген биіктерін ұрпақтың жадында сақтау мақсатынан туындаса керек. Айбас серінің Шығыс пен Батыс арасында жортақтап жүруіне де осы себеп, ол не Батыс емес, не Шығыс емес, осы космогониялық тұлғаның жырдағы негізгі қызметі Жер-Сумен таныстыру болады.

Тайлак би

Тайлак би – жырдың кейбір нұсқаларында кездесетін кейіпкер. Ол Мұзтауын мекендеген үлкен елдің, Сарыбай елінің қабырғалы биі, жол басшысы, ақылшысы. Жыр мазмұнында белгілі бір функционалдық қызметтен көрі бертінгі кездегі талап – тілекке байланысты енген сияқты.

Сарыбайдың өлімінен кейін Тайлық бастап елі ас береді:

Қай адам ер Тайлаққа тең келеді,
Жиылған жаназаға көп ел еді.
Мақтауын батыр Тайлақ алғаннан соң,
Халқына сауын айтып жөнеледі

(Жанақ нұсқасы)

Дәл осы сияқты жыр мазмұнына Тайлақ батыр Қозы өлгеннен соң да кіреді. Ол қол бастап келіп Қарабайдың ауылын шауып, Қозыға бейіт соғып (дың), қалған жұртты айдап кетті сынтас қойып.

(Радлов нұсқасы)

Бір сөзбен айтқанда Тайлақ образы жыр мазмұнына көшпелі мал баққан қазақ үшін жағымды қазақи рең беру үшін енгізілген тұлға.

Сасан би

Сасан би – жырдың кейбір нұсқаларында кездесетін кейіпкер. Қарабай келіп паналаған қалың елдің билы бии осы Сасан:

Ол Сасан сауын айтып жарлық етті,
Елінде бір би еді қасиетті.
Асының айтқан күні болғаннан соң,
Басы Қодар, Қарабай асқа кетті

(Жанақ нұсқасы)

Жанақ жырлаған «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырының осы бір тұсы «Алпамыс батыр» жырын еске түсіреді. Қодар мен Қарабай асқа кеткенде Қозы мен Баян оңаша «он екі күн бұршақты төгілдіріп» қызық-думанға бататын жері бар ғой. Осыған куә болған бір қатын Қодардың алдынан шығып естіртеді:

Қозы көрпеш жүр екен,
Тазша болып, жар-жар.

Көрсетейін сен жүрсен,
Жатқан жерін, жар-жар.
Сен кеткелі он үш күн,
Болып қалды, жар-жар,
Сонан бері бикешпен,
Бірге жатыр, жар-жар!

Жырдың осы жолдары «Алпамыс батыр» жырындағы Бадамша сақаудың диуанаға (Алпамыс) айтатын ау-жарына ұқсас поэтикалық амалды қолданады:

Бісмiллә деп өлеңді,
Көп айтамын, жар-жар,
Асықпасаң, тойыңда
Көп айтамын, жар-жар

(Алпамыс батыр)

«Қозы көрпешті» – «Алпамыс батырға» ұқсатып тұрған кейіпкер Сасан. Тарихи тұрғыдан келгенде Алпамыс жырына өзек болған оқиғалар ақ ғұндардың (эфталиттердің) Сасан империясымен соғыстарына тікелей байланысты.

Сасан әулеті Парсы (Иран жерін) 400 жылдай биледі (225-651 жж.). Сасан немересі Арташир, оның ұлы Шапур заманында Парсылар Рим әскерін бірнеше рет талқандап мемлекет билігін бұрын- соңды болмаған дәрежеде нығайтты. Ү ғасырдың ортасында Пероз патша тұсында парсылықтардың бұрынғы күш-қуаты таусылып көршілерінің жемі бола бастады. Сасан әулетіне қорлықты ең көп көрсеткен ақ ғұн (эфталиттер) еді. Тарихи деректерге қарасақ Пероз патша ғұндармен үш рет соғысқан екен. Бірінші рет әскері жеңіліп өзі тұтқынға түскен жерінен оны Византия императоры Зенон болысып сатып

алыпты. Екінші рет тағы да жеңіліп, тағы да тұтқын азабын көріп жатқан жерінен өзінің елі ғұндарға қашырға артқан күміс динар төлеп сатып алған екен. Үшінші рет (484 ж.) Пероз тас-талқан болып жеңіліп жеті ұлымен бірге соғыста өліпті. Осы соғыстардың бәрі де қазіргі Орта Азия жерінде болған. Соңғы соғыстан кейін 100 жылдай Иран ақ ғұндарға бағынышты болып тұрды. Бұл кезде Сасан әулетінен билікке келген Кей Қуат, Кей Қысрау патшалар ғұндармен жақындасып, сүйеніш қылушы еді.

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырына қиялап келіп Сасан атының еніп кетуіне жоғарыда баяндалған жағдайлар себеп болса керек. «Алпамыс батыр» жырына Кей Қуат аты қалай енсе, «Қозы көрпеш – Баян сұлуға» Сасан аты осылай кірген. Жырдың негізгі көне мазмұнынан, оның космогониялық сипатынан Сасанның оқшау тұру себебі осында.

Тоқсан (90) мың

Тоқсан (90) мың – жырдың қай нұсқасында болсын айтылатын Қарабайдың қарамағындағы жылқы межесі. Қарабайдың жылқысының көптігі сондай жүрген ізі соқпақ болып қалады:

Бір күнде сапар қылып бізді іздесең,
Тоқсан мыңның осы ізі соқпақ болар

(Потанин нұсқасы)

Су аяғы Құрдымнан басталған көш жолында Қарабайдың тоқсан мыңы еш жерге симайды, барғанмен барқадар таба алмайды. Осылай Қарабайдың тоқсан мыңы ақыры Шудың төменгі бойында Бетпақтың шөлінде қамалды.

Арқадан Сарысу, Жетісудан Шу келіп зым-зия жоғалып кететін жері осы. Қарабайдың Баян сұлуды саудаға салуына да осы шөл себеп.

Жырдың кей нұсқаларында 90 мыңның орнына «мол жылқы», «көп жылқы» деген эпитеттер қолданылады. Қалай десек те Қарабайдың жанын қоярға жер таптырмай жүрген тоқсан мың қай заманның жылқысы?

Қазақ қашаннан жылқылы ел болғаны белгілі. Ақ қашып қызыл қуған жиырмасыншы ғасырдың басында бір-екі мың жылқы көп аталады екен. Біздің этнографиялық деректеріміз бойынша Арқаның қазағы көп жылқыдан ХІХ ғасырдың ортасына таман айрылған. Оған дейін Арқада Құдайменді төре, Азынабай (Сүйіндік), Сапак (Қуандық), Бапак (Сүйіндік), Шабанбай (Бәсентиін), Мұрат (Қанжығалы) сияқты жиырма мың мөлшерінде жылқы айдаған байлар болғаны белгілі. Әрине, жылқы пәленшенікі деп сыртынан айтылғанымен алдымен бір қауым елдің, одан қалды бір рулы елдің, тайпаның байлығы, ризығы, сыртқа айбаты, құдайдың берген ризығы есептеледі. Күт қонған құтпан байлар елдің мақтанып жүретін адамдары. Көшпелілер қоғамында әлеуметтік статус, қоғамдық марапат алдымен жылқыға байланысты қалыптасады.

Дегенмен қазақтың байлығы шектен асып, Сарыарқа ақтылы жылқыға толып кетті делінетін Абылай заманында да (қайырусыз жылқы бактырған), одан бергі жаугершілік тоқтап, тыныштық өмірге еніп, қойын құрттап, сорпасын ұрттап жүрген ХІХ ғасырдың бірінші жартысында да қазақта 90 мың шамалы жылқыны меңгерген адам жоқ.

90 мыңға жақын жылқының санын біз энеолит дәуірінің қонысы Ботайдан кездестіреміз. Бар-жоғы үш-төрт жүз жылдай өмір сүрген осы қоныстан жүздеген мың жылқы қаңқасы табылды. В.Ф. Зайберт «кости лошади на поселении составляют 99,9 процентов» деп жазады. Нақты зерттеулерде кейін анықталғаны 70 мың жылқының сүйегі болып шығады. Ескеретін бір мәселе қоныс әлі де толық зерттеліп болған жоқ.

Энеолит дәуірінде (б.э.д. IV-III мыңжылдықтар) қазақ жері қалың жылқының орталығы болғандығы Ботай сонысы сияқты ескерткіштерден анықтала түседі. Батысқа жылжыған сайын жылқы үлесі біртіндеп азайа беретіні де қазіргі күні археологиялық зерттеулерден белгілі болып отыр: Дон өзені бойындағы қазба жұмыстарынан энеолит қоныстарында жылқының үлес салмағы 80 процент маңын көрсетсе, Днепр өзені маңындағы энеолит қоныстарында 60 процентке түседі.

Қарабайдың жер – көкке сиғыза алмай жүрген 90 мыңы осы энеолит дәуіріндегі байлардың тіршілігі емес пе екен? Жыр қанша үңіле қарасақ та біртінгі белгілі көші-қон жолдарын айта қоймайды, оның орнына дамылсыз, белгілі бір маршрутсыз көшкен елді көреміз. Жырда көбінесе Ертіс айтылады: Ертістің басы Қара дөң, Ертісті өрлеп т.б. Қазіргі күн ғылымға белгілі энеолит қоныстарының көпшілігі Ертіс-Жайық арасындағы алқапта белгілі болып отыр. Бетпақ даладан өтетін көш жолдары жыр мазмұнына қарағанда жаңа игеріліп жатыр,

оның өзінде де Қодардың жан кештілігімен.

«Сараң болмай байлық жоқ» – жырдағы Қарабайдың сарандығы негізгі мотивтер қатарына енбейтін сияқты. Оның іздегені тоқсан мыңға лайық жер: «Арғы шеті Аягөз, Лепсі, Үржар, Тоқсан мыңға лайық жақсы жер бар». Бұл үшін адам кінәлі бола ма? Қарабай образына жауыздық сипат беріп тұрған сарандық емес, адам және қауым тіршілігіне жат қимылдары: жаралы Сарыбайды далада тастап кетуі, уағданы бұзып, серттен шығып Баянды атастырылған жары Қозыдан ала қашуы т.б. Бұл келеңсіз құбылыстардың сыры неде деген сұраққа жауап беру оңай емес. Мүмкін біз жыр мазмұнынан көне дәуірдегі ру қауымы, адам болып өмір сүру, белгілі бір адами құндылықтарға бағынған қарым-қатынастардың жаңа қалыптасқан дәуірімен кездесіп отырған болармыз?! Қарабайдың баққан 90 мың жылқысы сол дәуірді меңзейтін жыр құралы болар...

Алтын айдар

Алтын Айдар – ерекше қасиет белгісі. Қазақ ауыз әдебиетінде осы аттас ертегі бар, ол да Алтын Айдардың көне образ екеніне қосымша дәлел.

Қазақ бертінге дейін төбе шашын өсіріп айдар қойып келді, әлі айдарлы балалар кездеседі. Ата – анасы ырымдап қояды, не болмаса ескіден сондай дәстүр бар екенін оқып – біліп еліктеп қояды.

Ертеде үйдің еркесіне, кенжесіне айдар қояды екен. Абылайдың батыр ұлы Қасым төренің кенже ұлы Наурызбай айдар өсірген. Наурызбайдың

сипаты: «Наурызбаю около 23-25 лет. Джигит, стройного телосложения и высокого роста... С макушки свисал опущенный чуб волос /айдар/, убранный святащимися бусами жемчуга и опускавшийся на висок. Усов и бороды он еще не носил» /Б. Салтабаев/.

Ұл балаларға шаш қоюдың бірнеше түрі бертіге дейін сақталды. Оларды 20-шы жылдары зерттеп, суретке түсірген белгілі этнограф С.И. Руденко экспедициясының мүшесі /ол экспедицияда Ә. Бөкейханов, Ә. Марғұлан да жұмыс істеді/ Ф.А. Фиельструп. Оның жазбалары мен суреттерінде үш түрлі шаш қойыс түрі бар: айдар /төбесінен шаш қалдыру/, кекіл /мандайынан шаш қалдыру/, тұлым /тұлымшак/ – бастың екі жағынан шаш қою. Кей суреттерде айдар мен тұлымның өрулі тұрғаны байқалады.

Қозының алтын айдары кейіпкерге деген Тәңірінің үлкен ықыласын білдіреді. Ол ерекше адам, Баян сұлудың атастырған жары екендігі осы алтын айдардан белгілі:

Сағындым құдай қосқан, алған жарды,
Әкемнің жаста айырған пейілі тарды.
Бабай түкті шашты Әзіз хабар берген,
Алтын айдар астында мені бар ды.

Қозының алтын айдарынан тар күйменің іші жап-жарық болып кетеді: Баянжан сол жарықтан оянды енді, Түрегеліп «таң атты» айтады енді.

Айдар қою Еуразия халықтарының көне әдет-ғұрыптарының бірі екені күмәнсіз нәрсе. Бұл жерде күмәнді мәселе біреу, айдардың алтын болуы. Егер де жыр мазмұны алтыннан басқа түс ұсынбаса, онда Қозының басындағы

шашының сары түсті болғанын мойындау керек. Түркі мен моңғолдың тарихи фольклоры неге өзінің атақты адамдарын сары /Шыңғыс хан т.б./ қылып көрсеткенді жөн көреді?

Түркі дәуіріне дейінгі кезеңдерде қазылған қорымдардан біз еуропеоид кескінді адамдардың сүйек қаңқаларын табамыз. Бұл жағынан қола дәуірі таза еуропеоид нәсілді 100 процент. Бұлар негізінен орта бойы, төртпак, сүйектері мықты / қалың / адамдар /О. Смағұлов/. Қазақ аңыздары оларды «мық» деп атайды, олардың салған қорғандарын «мықтың үйі» дейді. Дегенмен біз мықтардың түр-түсі қандай болғанын біле алатын амалымыз жоқ, ол үшін өте нақты ғылыми-зерттеулер керек.

Сонымен Қозы көрпеш кейпі қола дәуірінің ақ сары, құба өнді келген, алтындай сары шашы /айдары/ бар жігіт сипатынан сомдалған деп болжау айтамыз.

Күйме /алтын, темір/

Күйме – бірнеше мың жыл бұрын Еуразия даласында қолданыла бастаған қатынас құралы. «Авеста» жырында үнді – арий тайпаларының бас құдайы Митраға арналған тамаша шумақтардың ішінде:

Мы почитаем Митру...
Он правит колесницей
С высокими колесами
Небесной, пролетая
Со стороны восточной
Над каршваром прекрасным
И светлым – Хванирата,

И счастье, Маздой данное
И с ним победоносность
Сопутствует ему

/Авеста/

– деп басталатын мадақ жыры бар. Күн /Митра/ – еуразиялықтардың ең көне сенімдеріне негіз болған жарық көзі. Ерте замандардан бері Еуразия даласының тұрғындары Күнге арнап құрбандыққа жылқы шалады. Олардың пікірінше Күн қасиетіне тек жылқы ғана сай келе алады. Қара теңіздің солтүстік аймағында жүргізілген зерттеу жұмыстары арбаның IV-III мың жылдықтарға дейін – ақ қолданыла бастағанын дәлелдейді. Бұлар Шумер арбаларына ұқсас келетін, доңғалақтары шабақсыз, тұтас жасалатын ауыр арбалар. Ауырлығына қарағанда шумерлер оңтүстікке бағытталған ұлы көштеріне өгіз жексе керек. Бертін келе /қола дәуірінде/ көшпелілер арасында арбаның жеңіл, жаугершілікке ыңғайлы /боевая колесница/ түрлері шықты. Оның бірі В.Ф. Генингтің 60-шы жылдары /XX ғ./ Челябині облысының жерінде Сынтасты өзенінің жағасында тапқан арбасы. Ер адаммен /көсем/ бірге қойылған арба жеңіл, шабақты арба. Атақты гректердің бірі Гиппократ біздің ойымызша осындай арбаны – күймені суреттеп отыр: «а живут они в кибитках, из которых наименьшие бывают четырехколесные, а другие – шестиколесные, они кругом закрыты войлоками и устроены подобно домам...» /Гиппократ/.

Алтын Орда дәуіріндегі көшпелілердің арба-күймелері туралы Рубрук пен Карпини

жақсы сипаттама жасайды. Қазақ заманына қатысты деректерді /XVI ғ. басы/ Фазлаллах Рузбихан «Михман наме-и Бухара» кітабынан кездестіреміз.

Деректерге қарап отырсақ арбаның бірнеше түрі болатын сияқты. Оның үлкендері «тура /тұра». Түркі халықтарының қаланы «тұра» /Чимгу тура, Аба тура т.б./ атауы осыған тікелей байланысты. Кішкенелерін «күйме» деп атайды. Күйме деп көбінесе төрт қырлы, сырты жұқа ағаштан құралған, сырланған /алтынмен апталған, күміспен қапталған/ әдемі көлік. Күймені арнайы бойжеткен қыздары бар байлар жасатады, оған ат жегеді.

Қазақ даласында «күйме» ХҮІІ ғасырдың соңына дейін келіп ақыры түйелі көштерге ауысып кетті. Күйме тағдыры көшпелілер тағдыры сияқты. Еуразияда көшпелілер емін еркін шарлап жүрген уақытта, өктемдігі жүріп тұрған уақытта күйме арба ең басты, негізгі үй болып, көшпелі ұлыстар отырықшылардың перифериясына айнала бастағанда жойылып кетті.

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы:

Алтын күйме ішінде Баян жаным,

Шашбауының шашағы қырық талым, - немесе:

Жұрт айтатын темірлі күймесі бар,

Қозы көрпеш дегенде дүниесі тар.

Анда – санда болмаса көрінбейді,

Жалғыз жатып жары үшін болады зар,-

дейтін күйме сипаттамалары бергінгі /XIX ғ./ жыршыларына таңсық көрінген. Сондықтан олар күймені дәл сипаттап бере алмай көбінесе «алтын күйме» деген теңеулермен тоқтайды.

Қазақтың ғашықтық жырларында күйме Баянсұлудан басталып Қыз Жібекпен аяқ-та-лады.

Соңы

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырында этнографиялық зерттеуге сұранып тұрған образдар жоғарғы этюдтермен шектелмейді. Олардың ішінде ең алдымен тыңдарманға кездесетіні:

– «буаз марал» – көне дүниенің тотемдік түсініктерімен тығыз байланысты болса керек. Марал /бұғы/ образы сақ, ғұн, түркі мифологиясында ең белсенді орын алатыны оқырманға аян.

– «алтын зерлі қой» бұл да ғажап образ. «Зер /Зере/» – алтыннан, күмістен жасалатын кішкене сақина. Қазақ қыздары ХІХ ғ. дейін мұрнына тағып жүретін әдемі әшекей. Алтын зерелі қойдың әңгімесі аргонавтарды /грек аңыздарындағы/ еске түсіреді.

– жырдағы қойға байланысты бір әңгіме /М.-Ж. Көпейұлы нұсқасы/ «қоңыр тоқты». Ол Қозының келгенін елдің алдымен біліп Баянға айтатын тіршілік иесі:

– Апеке, не бересің енді, – дейді,

Күрең атты жездемді көрдім, – дейді.

Қазақ аңыз – ертегілерінде адамша сөйлейтін жылқы /ат/ образы жиі кездеседі, ал адамша сөйлейтін өзге тірлік иелері аз. Екінші мәселе тіпті терең жаратылыстану түсінігіне байланысты болуы керек. Баян тоқтының айтқанына сенбей қамшымен бір салып қалған екен мыс: Сонда:

Қыздың соққан қамшысы киелі боп,
Қой құйрығы жырмыш боп бөлінеді.

Баян сұлуға қатысты айтылғанымен бұл мәселе тікелей Байанаға /жаратушыға/ тән қимыл. Үшіншіден, өзге көшпелілерді есепке алмағанның өзінде, қазақта қойдың иесі /меншік иесі/ әйел екенін еске алу керек. Мысалы жас отауға енші бөлінгенде «қосақ басы» дейтін, қой байлайтын арқанды атасы келініне береді. Қандай жағдайда болсын қойдың иесі /қойды өсіру, союға таңдау, қойшыны күту/ т.б. әйел адамның ісі. Тіпті өзгені айтпағанда қазақтың көп әйел алу дәстүрі қой санымен тікелей байланысты екенін этнографиялық тұрғыдан дәлелдеу оңай.

Баянның қоңыр тоқтының желкесінен бір тал жүнін жұлып алуы, қамшысымен арқасынан бір сипауы т.б. қимылдары терең мифтік түсініктерді ашатын кілт.

– Баянның тағы бір сүйікті жануары торы құлын:

Жылқыда Баянменен тілдес екен,
Баласы кер биенің торы құлын.

Қозының да тар жерде сенетіні күрең аты.
Жау қамаған уақытта Қозы күрең аттың бір тал қылын түтетеді. Сонда:

Күрең ат долданып тұр түсі қашып,
Қоштасып Бақаайғырмен амандасып.

Осы күрең ат көп жылқыдан бөлініп келіп Қозының жауларын баса-көктей «алтын күйме үстіне төніп келді». Жылқы культі сөзсіз қазақтың ең басты сенімдерінің бірі. Бірақ ол қай заманнан бері келе жатқан салт? Жылқы

культі ең көне аңыз – ертегілерде бар екенін ескерсек тас ғасырына кетіп қалатын болармыз. Егер қоңыр тоқты мен Баян арасы жаратушы мен тіршілік иесі арасындағы қарым-қатынасты еске түсірсе, күрең ат пен Қозы арасы Еуразия адамының жылқыны жаңа үйреткен уақытын еске түсіреді. Уақыт жағынан біріншісінің тарихы екіншісіне қарағанда әрірек екені анық.

– «асыранды торғай» әңгімесі де көне замандағы мифтік түсініктердің жуан ортасынан орын алады. Бірде көкке ұшып, бірде жерге түсіп, шырылдап ұшып жүрген торғай Байана мен адам арасындағы елші, хабаршы болуы айдан – анық.

– жырда жиі айтылатын «ала тай», «көк тай» сияқты жылқы /ат/ атауларын жылқы культімен тікелей байланысты қарастырған жөн. Бірақ жырда кездесетін «Алаш» /алаша – ат, одан «лошадь»/, жылқылы ел деген мағынада, қазақтың негізгі ұлттық идеясына да қатысты. «Алаш» /пегий – пегас/ – Еуразия халықтары үшін ең түпкілікті түсінік, ол энеолит дәуірінде ұлы далада өмір сүрген сан – алуан халықтардың бәріне де тән, бірақ айрықша қазаққа етене жақын ұғым. Себебі қазақ сол Алаша жұртының қара шаңынағына, қара қазанына ие болып қалған ел.

– Қозының қайта тірілуі. Өмір мен өлім мәселесі қазақ мифологиясындағы ең күрделі, әлі зерттеле қоймаған мәселе. Біз Қорқыттың өлімнен қашатынын білеміз, себебі ол Алланың кесімді өмірін мойындамады; Домбауыл /Домрул/ Әзірейілмен жекпе-жекке шығады, себебі Құдайдың адамды жасын толтырмай алып

кетуіне қарсы. Бұл қарсылықтың айшықты түрі жырда Қозының қайта тірілуі. Адам өмірге келген соң кәртәйіп өлуі керек, негізгі заңдылық сол. Бұл сонау тас дәуірінің терең түкпірінде / палеолит/ адам жүрегі мен санасының тіршілік, адам ғұмыры туралы толғанған сәтінде туған түсініктер. Ең әдемі шумақтар жырдың соңына қарай кездеседі. Қозы мен Баянның өлген денелерін саяхаттап жүрген 40 кісі тауып алады:

Екеуі жатыр екен мойындасып,
Құшақтары бір-бірін қойындасып.
Өлді десе ажары бір тайған жоқ,
Тірі десе жаны жоқ нұры тасып.

Мәңгілік образдарға жарасымды шумақтар сияқты. Қозы мен Баянның нұры жер мен көкке симайтын нұр делінеді. Бұл космостың ортасын алып жатқан ұлы құбылыс. Адамның рухани пана іздеп Жаратушыны ессіз сүйген махаббаты.

«Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырында бұдан басқа да жүздеген терең ғылыми ізденіске, талқыға салатын мәселелер көп. Терең семиотикалық, семантикалық толғаныстар, тарихты және этнографияны білу, герменевтика, зерттеу әдістерін игеру қажет. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырының үстінде ғасырлар емес мыңжылдықтардың, ондаған мыңжылдықтардың тоңы жатыр. Бұл жырдың негізгі нұсқасы аңыз-әфсана түрінде қола дәуірінде шыққанға ұқсайды. Ғұн дәуіріндегі ұлы қозғалыстардың кезінде «Қозы көрпеш – Баян сұлу» әңгімесі жаңғырып жыр түріне ауысқан сияқты. Сол қиын – қыстау

заманда қалың ел бас қосып Аягөздің бойынан атақты дынды салса керек. Дың алысқа аттанған /батыс, оңтүстікке/ ғұн қауымдарына маяк /белгі/ сияқты еді. Қам көңіл қариялар мен әжелер, бойжеткен қыздар сол белгіге қайта-қайта қайрылып соғып, егіліп жылар еді. Қабырғасы қайысқан азаматтар ұлы даланың өн бойында /Шығыс — Батыс/ дындарды өзінің әулиелеріне арнап көтере бергені де сол себепке ұқсайды: Қозы көрпеш — Баян сұлу, Домбауыл әулие, Теке әулие т.б.

Түрік — ашина қағанаттарының заманында ісләм дінінің енуіне байланысты «Қозы көрпеш — Баян сұлу» әңгімесі елеулі өзгеністерге түсті. Жырдың ішкі мазмұнын сақтап қалмақшы болған дала жыршылары жырға формалды өзгерістерді бірсыпыра енгізді. Байана Баян сұлу атанды, Қозының романтикалық сипаты күшейді. Қарахан мен Сарыхан Қарабай, Сарыбай атанды т.б. Бірақ жыр өзінің негізгі өзегін, мәйегін сақтап қалды. Қазіргі күні ана вариант, мына вариант деп жүрген нұсқалардың көпшілігі кезінде айлап айтылатын жаратылыс, тіршілік, рух, табиғат, адам, жаратушы, хақ туралы үлкен жырдың әр түрлі бөліктері ғана.

Адамзат тарихымен бірге жасап келе жатқан осынау «мәңгілік жырдың» дүниетанымдық және этнографиялық сипаты әлі де терең зерттеулерді қажет етеді.

Артыкбаев Ж.О.

Содержание

1. Петроглифы с тотемом волка. Тотем племени шапырашты	5
2. Древние караванные пути через пустыню Бетпак-дала	20
3. О происхождении племени канглы	42
4. Казахская юрта и ее убранство	51
5. Қазақтың құдалық әдет-ғұрыптары	68
6. О значении эпиграфических памятников Казахстана	74
7. Қазақ жазуының тарихы	84
8. Найман, керей, онгіттердің жазулары	97
9. Тамғалы тас сыры	117
10. Оразмамбет кітапханасы	130
11. Тарихи дәуірдегі қазақ тайпалары- ның жазу мәдениеті (қолжазба)	149
Түсіндірмелер мен ескертулер	208
Артыкбаев Ж.О. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жыры – адамзат тарихымен бірге жасап келе жатқан жыр	220

Маргулан Алкей

**Труды по культуре письменности
казахского народа**

Подписано в печать 29.03.07 г.

Формат 84x100 1/32. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman. Объем в усл. печ. лист. 9,92

Объем в уч. изд. лист. 7,08.

Тираж 500 экз.

Отпечатано в ТОО НПФ «ЭКО».

140000, Республика Казахстан, г. Павлодар,

ул. 29 Ноября, 2, тел. (3182) 32-16-08

**Издательско-книготорговая фирма
«Алтын кітап»**

Для корреспонденции:

г. Астана

мкр. 3, д. 21, кв.122

Телефон: 8 /3172/ 363881

8 701 467 17 33

E-mail: [altyn_kitap @ topmail.kz](mailto:altyn_kitap@topmail.kz)

Для заказа:

РНН 301711103585

БИК 193201601

/ИИК/ счет №026715992

В ПОФ АО «Народный Банк Казахстана»

КБЕ-19

Свидетельство № 0171405 от 03.02.2006

Серия 05915